

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022 | 2.
LXIV. ÉVFOLYAM | SZÁM

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

HU ISSN 0040-9634

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 2. szám

TANULMÁNYOK

Tringli István A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul 173

Kádár Zsófia Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688 203

A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI

Horváth Gergely Krisztián A magyarországi jobbágyszabadság végrehajtása és történelmi percepciói 251

Tompa László Törpebirtokostól az óriás uradalomig. A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyékben 269

Csikós Gábor „... mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952 295

Petrás Éva A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója 315

Gárdonyi Máté „A vidék a mi terünk”. Egyházpolitikai harc, katolikus társadalomszervezés és a vidék problémái a 19. század végének Magyarországon 327

TANULMÁNYOK

A MAGYAR SZOKÁSJOG ÉS A PROTESTÁNS TERMÉSZETJOG MAGYARUL¹

TRINGLI ISTVÁN

.....
HUNGARIAN CUSTOMARY LAW AND PROTESTANT NATURAL LAW
IN HUNGARIAN

The Hungarian translation of the Tripartitum, the first summary of Hungarian customary law, was finished in 1565. By 1610, the work of François Raguel, a compilation of Biblical passages with a legal relevance, had also been translated into Hungarian. None of the two translations was used frequently by the Hungarian law courts. While the Tripartitum was cited from the Latin original, Raguel's work was probably read by pastors and town councillors. There existed in the sixteenth century a Biblical natural law, which was rooted in the Scripture. Both the treatise on the Ten Commandments that was written by the Tripartitum's author in 1524 and Raguel's book belonged to this tradition.

Keywords: customary law, natural law, translation
.....

A szokásjog Európában és Magyarországon

A középkori Európa a szokásjog világában élt, és e szokásjog határozta meg a középkor utolsó és a kora újkor első évszázadát, a 15. századot is. Ez a jog, akárcsak a mai, általános érvényű szabályokat jelentett, e mögött is ott állt az a kényszerítő hatalom, amelynek Niccolò Machiavelli éppen akkortájt adta az állam nevet. A kényszer azonban sohasem elég ahhoz, hogy a társadalom elfogadja a jog szabályait, kell hozzá egy meggyőző eszmei megalapozás is. A középkor embere számára a szokás volt ez az ideológia. Ha a szokásról beszéltek, akkor két jelzőt tettek mellé: régi és jó. A kifejezések elválaszthatatlanok voltak egymástól. Azért volt jó egy szokás, mert régi volt, régóta használták, és hosszú használata bebizonyította, hogy megfelel a társadalom elvárásainak; azért volt régi, mert jó volt, hiszen ha nem lett volna jó, nem használták volna. Ahogy a világ változott, a szokások is változtak, de a változásokat el kellett leplezni. Ezt a célt szolgálta a visszaalakítás, a reform ideológiája. A latin *reformatio* eredeti értelmében visszaalakítást jelent, és a középkor

---

Tringli István, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Középkori osztály, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet.

¹ E tanulmány 2021-ben készült a Debreceni Nyomda felkérésére a *Hármaskönyv* első magyar kiadása és a *Lex politica Dei* reprintjének kísérőtanulmányaként. A művet kis példányszámban, reprezentatív céllal kinyomtatták ugyan, de nyilvános forgalomba nem került. Első közlési helye a *Történelmi Szemle* jelen száma.

ebben az értelmében is használta. Aki változtatott a szokásokon, az nem azt mondta, hogy új rendeleteket vezetett be, hanem azt, hogy a megrontott szokásokat a régi értelmük szerint állította helyre. Ebben a gondolatmenetben az újítás csak a rossz szinonimája lehetett, és a középkori jogi szövegekben csak akkor találkozunk vele, ha a megbomlott rend káros okait sorolták fel.²

Ha társadalmi szokásokról van szó, a szokások a jogszokásokat, azaz a jogra vonatkozó szokásokat jelentik. Ezt a szót a középkori nyelv azonban csak ritkán használta, beerte egyszerűen a szokásokkal, a jogszokás kifejezés a modern, azaz a 18. század végén megjelenő jogi nyelvben és jogtörténeti értekezésekben vált csak rendszeressé. A jogszokások összességét hívjuk szokásjognak. A jogrendszer szabályainak összeccsiszoltnak kell lenniük, az egymástól látszólag távol eső szabályok nem mondhatnak egymásnak ellent, és ki kell egészíteniük egymást. Ez természetesen csak tudatos tevékenységgel jöhet létre. Így volt ez a szokásjogban is, ami nem egy eleve adott, változatlan és változtathatatlan rendszer volt, ahol az egyes szokások és az őket összefogó szokásjog a megfoghatatlanul távoli múltban alakult ki és kapcsolódott össze, hanem nagyon is végiggondolt, rendszeres beavatkozás eredményeként jött létre. A szokásjog lényegéhez azonban hozzátartozott, hogy a rendszert nagyon ősiként kellett ábrázolni, újabb és újabb változásait a régi jó jog helyreállításának, azaz a reform köntösébe kellett öltöztetni. A római jog művelői is foglalkoztak a szokásjoggal, és egyik ismérveként azt mondták róla, hogy íratlan jog.³ E megállapítást a középkori jogászok is átvették, nekik azonban már csak részben volt igazuk. Eredeti formájában kétségtelenül szóbeli szokásokat kell alatta értenünk, idővel azonban lejegyezték őket, és a lejegyzés nem változtatta meg szokásjogi jellegüket. A jogszokásokat írásba foglaló műveket jogkönyveknek nevezzük. Sokszor e jogkönyvek teremtették meg a szokások rendszerét, ezek hozták létre az egymás mellé helyezett szokások fölött álló magasabb kategóriákat. A szokások lejegyzése alakított a szokásjogon, mi több, a szokásjogot sokszor csak a jogkönyvekből ismerjük meg. A szokás azonban sohasem volt elég a társadalom működéséhez. Az uralkodó nevében kiadott törvények és kiváltságok együttesen hozták létre azokat a kereteket, amelyek egy középkori európai ország életét megszabták. A törvények igen különböztek a maiaktól. Hiányzott belőlük a szabályoknak az az alá- és fölérendelt viszonya, amelyet a modern jogrendszerek természetesnek tartanak, amikor megkülönböztetik az alkotmányt a törvénytől, a törvényt a rendeletről. A törvények gyakran nem voltak mások, mint egyszerű rendeletek, és a latin nyelvből kölcsönzött szóval dekrétumnak nevezzük őket. Kiváltságok nélkül a középkor, de a kora újkor társadalma sem működhetett volna. Más szóval privilégiumnak vagy szabadságnak hívták őket. Ha a középkorban a szabadságot emlegették, a legritkább esetben gondoltak általános, mindenkit megillető jogokra, sokkal inkább egyes személyeket, településeket, testületeket, rendeket megillető kiváltságokra. Kiváltság volt a pallosjog, amely azt jelentette, hogy aki ezt megkapta, a saját birtokán elfogott bűnözőket elfoghatta és elítélhette. Hasonló

² Fritz Kern: *Recht und Verfassung im Mittelalter*. Basel, [1954]. A mű először 1919-ben jelent meg. Eike Wolgast: Reform, Reformation. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Hrsg. Otto Brunner et al. Stuttgart, 1984. 324.

³ „leges [...] quae sine ullo scripto populus probavit” D. 1,3,32,1.

volt a városok vásártartási vagy plébánosválasztási joga, kiváltságot kaptak a céhek, ha megengedték nekik, hogy felügyeljék egy város bizonyos termékkel való ellátását. Kiváltság volt Magyarországon, hogy a nemesek nem fizettek adót, személyük után pedig vámmentesek voltak.⁴ Ha az egyház szabadságát emlegették, akkor azon kiváltságait értették alatta, amelyek megkülönböztették az egyházat és az egyháziakat a világi társadalomtól vagy a világiaktól. A szokásjogot, a törvényeket és a szabadságokat nem lehetett teljesen elválasztani egymástól. A törvények gyakran nem tettek mást, mint királyi szóval is megerősítették a meglevő szokásokat. A sokáig és főleg sokak által használt szabadságok szokássá váltak.

A középkor fogalmát a humanisták teremtették meg, akik az általuk olyannyira tisztelt antikvitástól és saját koruktól akarták ezt a köztes időszakot megkülönböztetni. A középkor azonban nem volt egységes korszak. A 11. század legvégén nagy változások kezdődtek a nyugati világban, amelyek a 13. században tetőztek. Ennek eredményeként az 1300 körüli Európa már csak annyira hasonlított az ezredforduló körülire, amennyire a mi korszakunk a török kiűzése utáni Magyarország évtizedeire. A nagy változások közé tartozott az is, hogy a 11. század végén a bolognai jogi iskolában Justinianus császár kódexeit magyarázni kezdték. Ebből az iskolából alakultak ki a későbbi bolognai jogi egyetemek – a város egyetemei ugyanis évszázadokig nem alkottak egységes intézményt –, és ezekből a magyarázatokból született meg a közös jog világi része, amely három pilléren nyugodott: a római jog kódexein, az észak-itáliai lombard hűbérjogon és az ezeket magyarázó jogtudósok munkáin. Idővel a közös jog művelői már olyan jogi kérdéseket is tárgyaltak, amelyek az ókoriak számára ismeretlenek voltak. A több évszázad alatt létrejött közös jog lett az alapja előbb a modern kontinentális Európa, később pedig a világ jogrendszerének.⁵

A közös jog művelői nem foglalkoztak a helyi szokásokkal és kiváltságokkal, de az általuk leírt rendszerben e szokásokat és a kiváltságokat el lehetett helyezni. A kései középkorban lehetett ugyan csak a szokásjog és a törvények alapján ítéletet hirdetni, de jogtudós csak az lehetett, aki jól ismerte a közös jogot. A közös jog igazi hazája Itália volt, később csatlakoztak hozzá a spanyol koronák országai és Dél-Franciaország, de néhány évtized alatt utat talált a nyugati kereszténységhez tartozó Európa minden országába. A közös jog fogalmai sorra jelentek meg a kor okleveleiben, a szokásjogok mind több közös jogi fogalmat olvasztottak magukba.

Nem volt ez másként Magyarországon sem. Formuláskönyvnek, azaz jogi formulákat tartalmazó gyűjteménynek nevezték azokat a műveket, amelyet ma iratmintatárnak hívunk. A formuláskönyvek nemcsak oklevélszövegeket tartalmaztak, hanem rövid magyarázó értekezéseket is. Mátyás király uralma idején, az 1460-as, 1470-es években készült a magyar királyi kúriában az az összeállítás, amelyet későbbi őrzési helyéről somogyvári

⁴ Tringli István: A szent királyok szabadsága. In: uő: *Shokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jog-shokások és kiváltságok történetéhez.* Bp., 2017. 127.

⁵ Vö. Peter Stein: *A római jog Európa történetében.* Bp., 2005.; Bónis Péter: *Az európai közös jog születése.* Bp., 2011.; Uő: Irnerius és a bolognai jogiskola gyökerei. *Századok* 145 (2011) 349–376. A bolognai egyetemre lásd Wolfgang E. J. Weber: *Geschichte der europäischen Universität.* Stuttgart, 2002. (Urban Taschenbücher 476) 16.

formuláskönyvnek nevezünk. Ebben található egy olyan jegyzet, amelyet a közös jogból kölcsönzött kifejezéssel glosszának nevezünk. E glossza a jog négy forrását különböztette meg: a törvényt, a szokást, a jogot és a dekrétumot.

1. Törvény alatt a „szent atyák”, azaz a szent királyok, Szent István és Szent László törvényeit értette, melyek az „ország eredetét” biztosították;
2. A szokások a rendeknek – a középkor így nevezett mindenféle társadalmi csoportot – szabták meg, hogy mit tehetnek;
3. A jog azt az isteni jognak hívott természetjogot jelentette, amely mindenkire kiterjedt;
4. A dekrétum pedig az élő király rendelkezéseit nyilvánította ki.

Az ismeretlen szerző ez utóbbit becsülte a legkevesebbre, mert ez nem juthat mindenki tudomására – írta.⁶

A glossza kifejezéseit nem kell szigorúan kezelniük. A gyakorlatban a törvény sokkal többértelmű szó volt, mint a formuláskönyvben, és az oklevelek rendszeresen a szokás szinonimáját látták benne. A somogyvári formuláskönyv tanítása azonban megfelelt a magyar gyakorlatnak. Szent István, Szent László és Könyves Kálmán törvényeit a középkor folyamán többször is lemásolták. Nem tömegesen forgatott művek voltak ezek, nem arra szolgáltak ezek az ősi törvények, hogy a bírák ezek alapján szolgáltatassanak igazságot, hanem a magyar jog történeti megalapozását akarták vele kifejezni. A királyi hatalom, a nemesség, a nemesi birtok, mind Szent István királlyá koronázásával vette kezdetét e történetfelfogás szerint. Ami előtte történt, az a nép vagy akár az Árpádok dinasztiájának története lehetett ugyan, de az országé nem, az csak Szent István trónra léptével vette kezdetét. Zsigmond király uralkodásának kezdetéig, 1387-ig szinte kizárólag a szokásra hivatkoztak a királyi kúria ítéleteit kihirdető oklevelek, utána azonban egyre gyakrabban megjelentek a dekrétumok, azaz a törvények is. Zsigmond király uralma végén, 1435-ben egy hosszabb törvényt alkotott, amely túlnyomórészt perjogi kérdésekkel foglalkozott. Ez az úgynevezett nagy törvénykönyv a szokásjog szerint két évvel elfogadása után hatályát veszítette, mert meghalt a király. A törvényre azonban nagy szükségük volt a királyi bíróságoknak, ezért a későbbi uralkodók egészen Mátyás királyig sorra megerősítették. A magyar törvények – akárcsak európai társaik – nagyjából a már meglévő szokásokat foglalták írásba. Ezt figyelhetjük meg a hazai törvényhozás első emlékében, Szent István törvényeiben, miként II. András Aranybullája sem teremtett új jogot, hanem a meglévő és a királynak tetsző szokásokat állapította meg. Zsigmond és Mátyás király törvényei között is tucatjával találunk olyanokat, amelyek évtizedes, néha évszázados szokásokat erősítettek meg.

⁶ Bónis György: A somogyvári formuláskönyv. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Bukarest–Kolozsvár, 1957. 117–133.; Bónis György: Bevezetés. In: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11) 54.

A szokásokra épülő jog semmivel sem volt bizonytalanabb, mint a 18. század végén megszülető modern jogrendszer. A több ezer szokás fennmaradását az egyértelmű és könnyen megjegyezhető megfogalmazások és a bíróságok működésének folyamatossága biztosította. E szabályokra nem kellett mindig egyformán hivatkozni, lehetett rajtuk alakitani, ennek ellenére meglepően egységesen emlegették őket az ítéletlevelek. A formuláskönyvek ehhez csak kevés segítséget nyújtottak. Az újonnan szolgabíróvá, városi esküdt polgárrá választott vagy királyi kúriai írnoknak kinevezett személy a régebb óta hivatalban levő társaitól tanulta meg ezeket az elveket. A középkori szó szerinti tanulást nemcsak a gyermekfejjel elsajátított elemi ismeretek esetében alkalmazták, hanem a felnőttkorban megtanult anyagban is. Ahogy egy 14. századi formuláskönyv írója, minden valószínűség szerint Uzsai János írta, „egyik a másiktól, tudniillik fiatalabb az idősebbtől, társ a társtól hallomás után” tanulta meg a jogot.⁷

A kora újkori kodifikáció Európában és Magyarországon

Kódexnek nem csak a kézzel írott könyveket nevezzük. Így hívják azokat a törvénykönyv nagyságú törvényeket, amelyek egy ország egy-egy jogágára vonatkozó összes rendelkezést tartalmazzák, a büntető vagy a polgári törvénykönyvet ezért hívjuk büntető vagy polgári kódexnek is. Ezeknek a kódexeknek a készítése a 18. század második felében kezdődött, igazi korszakuk azonban a 19–20. század volt. Megalkotásukat kodifikációnak nevezzük. A kodifikáció azonban nem köthető egyetlen korszakhoz, végigkísérte az írott jog történetét. A korábbi kodifikációk nem fogtak össze egy jogágot, már csak azért sem, mert ezek túlnyomórészt épp a 18. században jöttek létre, nem foglaltak össze minden rendelkezést, többnyire nem állt mögöttük egységes jogelmélet, csupán közreadták és rendszereztek a már meglevő szokásokat. A mai magyar jogi nyelv nem használja a kodifikációt e kiterjesztett értelmében, a külföldi történeti és jogtörténeti irodalom azonban bátran alkalmazza.⁸

A kodifikáció a 15. század végével kezdődő kora újkori Európában általános jelenség volt. A Német-római Birodalom országai és városai sorra alkottak úgynevezett *Polizeiordnungen*okat, azaz közigazgatási szabálygyűjteményeket, amelyek a tűzvédelemtől a vásári kereskedelmen és az illő öltözködésen át a bírósági eljárásig az élet számos részletét sza-

⁷ Martinus Georgius Kovachich: *Formulae solennes styli*. Pest, 1799. 29.; Tringli István: A magyar szokásjog a malomépítéstről. In: uő: *Szokás és szabadság*, 70.

⁸ Vö. Peter Classen: Kodifikation im 12. Jahrhundert. Die Constituta usus et legis von Pisa. In: *Recht und Schrift im Mittelalter*. Hrsg. uő. Sigmaringen, 1977. (Vorträge und Forschungen 23) 311–317.; Stanislaw Tymosz: Gnesener Provinzial- und Diözesansynoden im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Partikularsynoden im späten Mittelalter*. Hrsg. Nathalie Kruppa – Leszek Zygnier. Göttingen, 2006. 190.; *Les demarches de codification du moyen Âge à nos jours*. Ed. Georges Macours – Renée Martinage. Bruxelles, 2006. (Iuris scripta historica 21); Marty Rady: *Costumary Law in Hungary. Courts, Texts, and the Tripartitum*. Oxford, 2015. 167. A kodifikációval szembeállított kompiláció a gyakorlati jogtörténetírásban nem eresztett gyökeret. A kérdésre vonatkozó néhány mű: Gábor Hamza: Das „Tripartitum” von István Werbőczy als Rechtsquelle. Ein Beitrag zur Rechtsquellenlehre in der europäischen Rechtsgeschichte. In: *Ungarn-Jahrbuch*. 24. [1998–1999.] Hrsg. Gabriel Adriányi – Horst Glassl – Ekkehard Völkl. München, 2000. 21. 12. j.

bályozták.⁹ A perjog mindig gyorsabban változik, mint azok az elvek, amelyek alapján a bíróságok ítéletet hoznak. Az öröklés rendje sokszor évszázadon keresztül változatlan marad, miközben a bíróságokat átszervezik, és a bíróságokon új eljárásokat vezetnek be. Ezért aztán külön perrendtartási gyűjtemények születtek. A polgári jogtól elkülönült önálló büntetőjog még nem alakult ki sehol sem, de sorra alkottak csak büntető szabályokat tartalmazó jogkönyveket. Hatalmas törvénygyűjteményeket állítottak össze, amelyek részben a már meglevő szokásokat foglalták írásba, de új jogot is alkottak. Portugáliában például 1512-ben Mánuel király alatt bocsátottak ki egy törvénykönyvet, amely évszázadokig meghatározta Portugália és gyarmatainak jogi viszonyait.¹⁰ Franciaországban VII. Károly király 1454-ben rendeletet hozott arról, hogy a vidéki szokásokat foglalják írásba, és azt is szabályozta, hogyan kell őket felülvizsgálni és elfogadni. A következő száz év során e *coutume*-ök száma mintegy 240-ra rúgott. E műveket sorra kinyomtatták, és mivel a társadalom írni-olvasni tudása folyamatosan növekedett, jóval szélesebb olvasóközönséghez jutottak el, mint a korábbi évszázadok kéziratos gyűjteményei. A kinyomtatott szövegek lettek a jogi művek alapjai, azokat használták a peres felek, azok alapján hoztak ítéletet a bíróságok, azok alapján intézték a városi tanácsok a települések életét.

Ha a *Hármaskönyv* helyét keressük a korabeli Európában, e művek között kell kutakodnunk, lehetőség szerint úgy, hogy a *Hármaskönyv* tartalmával megegyező munkákat vonjunk be vizsgálatunkba. Ha a *Tripartitum* elkészülte előtt és után egy generációval kibocsátott, általános tartalmú szokásjogi összefoglalókat vesszük számba és a francia *coutume*-öket nem számoljuk, tizenkét hozzá hasonló művet találunk. Birodalmi városok és országok jogkönyvei vannak köztük a Német-római Birodalomból, ideértve Csehországot is, valamint Lengyelországból és Litvániából. Akár egymással, akár Verbőci István munkájával hasonlítjuk össze őket, megállapíthatjuk, hogy mind önálló alkotások és nem hatottak egymásra. Mindegyik vegyes tartalmú, de a magánjog volt bennük túlsúlyban. A közös jog hatása nem volt nagy, csupán annyi közös jogi elemet tartalmaztak, amennyit az általuk írásba foglalt jogrendszer már korábban is magába fogadott. A *Hármaskönyv* és az 1482 körül befejezett morva jogkönyv, az 1500-ban készült cseh országos rendtartás, és két lengyel munka: az 1532-es *Correctura iurium* és az 1553-as *Leges seu statuta* tartalmában mindössze annyi közös elemet találunk, hogy mindegyik elsősorban a nemesi joggal foglalkozott.

Magyarországon a 15. században ugyanolyan, az élet minden területére kiterjedő kodifikációs munka zajlott, mint másutt Európában. A kezdetek még Zsigmond király uralmára nyúltak vissza. A már említett nagy törvénykönyv fél évszázadon keresztül megszabta a kúriai bíróságok gyakorlatát, míg Mátyás király 1486-ban egy újabb nagy törvénykönyvet nem fogadtatott el. A törvényt ugyan örök érvényűnek szánta, de a szokás ellen, hogy a király halála az általa kibocsátott törvényeket hatályon kívül helyezi, nem volt mit tenni. Utódja, II. Ulászló 1492-ben egy még ennél is nagyobb terjedelmű

⁹ *Policey im Europa der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Michel Stolleis. Frankfurt am Main, 1996. (Ius Commune Sonderheft 83); Albert Rigaudière: *Penser et contruire l'État dans la France du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècle)*. Paris, 2003. 284–341.

¹⁰ João Jose Alves Dias: *Ordenações Manuelinas 500 anos depois. Os dois primeiros sistemas (1512-1519)*. Lisboa, 2012.

nagy törvénykönyvet terjesztett az országgyűlés elé, amely nagyrészt Hunyadi Mátyás pár évvel korábbi rendelkezéseit erősítette meg. A fél évezreden keresztül minden alap nélkül lekicsinyelt Jagelló-korban – különösen II. Ulászló uralkodása alatt – minden addiginál átgondoltabb törvényhozás folyt Magyarországon. A törvények túlnyomórészt vagy perjoggal, vagy az adózás és a vele szorosan összefüggő katonaállítás kérdéseivel foglalkoztak. A rendszeresen összehívott országgyűléseken egymásra épülő törvényeket alkottak. E dekrétumok már a kortársaktól nevet kaptak. 1495-ben fogadták el a nagy törvénykönyv kiegészítéseit, majd 1498-ban kiadták a kis törvénykönyvet, 1500-ban a kis törvénykönyv első kiegészítéseit, 1504-ben ugyanennek későbbi kiegészítéseit. E törvényalkotási folyamat 1507-ig tartott, akkor azonban, nem tudjuk, miért, megszakadt.¹¹

E korszakból maradt ránk az első törvénygyűjtemények. Tartalmuk három részből állott: a szent királyok törvényeiből, azaz Szent István, Szent László és Könyves Kálmán végzéseiből, a két nagy nemesi chartából, vagyis az Aranybullából és az 1351-es törvényből, végül a Zsigmond király törvényeivel kezdődő dekrétumokból. A gyűjtemények magáncélból készültek, ezek képezték az alapját a későbbi magyar törvénytárnak. Ez nyomtatásban először 1584-ben jelent meg, bár hozzá kell tenni, hogy három évvel korábban egy részleges kiadás már elhagyta a sajtót.¹² A Buda 1541. évi eleste után kialakult perjogot Kitionics János 1619-ben nyomtatásban megjelent jogkönyve foglalta össze. A magyar városok különböző jogokkal éltek. A széttagolt városi jog egységesülése felé tett nagy lépés volt a valamikor 1483 előtt összeállított tárnoki jogkönyv, ami nevével ellentétben nem csak a tárnoki széken megjelenő városok joga volt. Már a Jagelló-korban ezt használták az úgynevezett személynöki városok, sőt néhány kiváltságolt mezőváros is. A törvénytárat elkészítő Mosóci Zakariás összegyűjtötte a magyar városok kiváltságait is, műve azonban nem jelent meg, a könyv kézírata pedig elveszett. 1479-ben Laki Tuz János tárnokmester méltóságviselése alatt gyűjtötték össze az általa vezetett tárnoki szék eljárásjogát, amelyet 1499-ben kiegészítettek, végül 1602-ben tárnoki cikkelyek név alatt királyi jóváhagyást is kapott. A külön joggal élő nemzetiségek közül egyedül az erdélyi szászok jogainak összefoglalása készült el. Matthias Fron az 1570-es években készített *Statuta iurium* című művére 1583-ban került fejedelmi pecsét. Ebben a korszakban próbálkoztak meg a székely jogszokások összeállításával is. Az 1492-es országgyűlésen elfogadott szlávón cikkelyek néhány Szlavóniára vonatkozó sajátos szokást örökítettek meg. II. Ulászló uralkodásának végéről származik az első ránk maradt bírói döntvénygyűjtemény. 1573-ban királyi rendelettel, a Miksa-féle bányarendtartással kodifikálták az eredetileg csak Alsó-Magyarországon, azaz a nyugati Felvidéken hatályos bányajogot, amelynek hatályát azonban utóbb az egész országra kiterjesztették. A megyék, városok, mezővárosok rendeleteit ekkor kezdték írásba foglalni, sok helyen külön könyvet vezettek a rendeletek számára. Sorra készültek a céhek alapvető jogait írásba foglaló céhlevelek és a belső működésüket

¹¹ A neveket az úgynevezett első Kollár-kódex tartotta fenn. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltára (= OL) Bécsi levéltárakból kiszolgáltatót iratok. Staatsarchiv. Handschriften. 2. köt. *Decreta regum Hungariae* (= DRH); Kertész Balázs: Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kollár-féle első kódex. *Magyar Könyvszemle* 129 (2010) 13–23.

¹² Vö. Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp., 1926.; Mikó Gábor: *A középkori Magyar Királyság törvényei és a Corpus Juris Hungarici*. Bp., 2021. (Arpadiana 5.)

szabályozó céhstatútumok. Az eredetileg csupán földesúri bevételeket rögzítő urbáriumok a helyi szokásjog rendelkezéseivel bővültek ki: különféle vétségek büntetési tételeit, a mező- és erdőhasználat, az őrlötetés rendjét is írásba foglalták. Azokon a helyeken, ahol komolyabb szőlőtermelés folyt, hegytörvényeket készítettek. Székelyföld településein a székely közösségek által használt szokásokat számba vevő sajátos műfaj jött létre, a falutörvény, amely igen változatos tartalmú volt. Első ránk maradt darabjai 1581-ben keletkeztek.¹³

Verbőci István

A kora újkori magyar kodifikáció legfontosabb műve kétségtelenül Verbőci István *Hármas-könyve*. Fontossága nemcsak azon alapszik, hogy egyes részei a 20. századig hatályban voltak, azaz jogforrásnak számítottak, hanem azon is, hogy ez volt az újkori nemesi nemzetudatot leginkább meghatározó munka. A 19. század közepéig a birtokos nemesi családok jelentős részének volt egy *Tripartituma*, sokan hosszú részleteket tudtak idézni belőle.

A szerző születési évét éppúgy nem ismerjük, miként a legtöbb magyar kortársáét sem. 1539-ben azt írták róla, hogy a nyolcvanas éveiben jár, így tehát valamikor az 1450-es évekre kell tennünk születését. Családja azokhoz a szerteágazó kisnemesi famíliákhoz tartozott, amelyek ősi birtokukon éltek és annak nevét viselték, az egyes ágakat pedig ragadványnevekkel különböztették meg egymástól. A *Hármaskönyv* írójának nemzetsége a Bereg megyei Kerepecről származott, ahol több ugyanazon nevű nemesi család élt, kiknek rokoni viszonyait ma már nem lehet megállapítani. Verbőci István nagyapja a Zsigmond-korban vásárolt előbb az Ugocsa megyei Lápon, majd Verbőcön egy kisebb birtokot. A birtokszerzés névváltozást is jelentett: Lápiaknak, majd Verbőcieknek, utóbb Verbőcön lakó Kerepecieknek nevezték őket. Az Ugocsában letelepedő nagyszülő, Barla egy ideig a királyi udvarban szolgált mint a bárói rangú ecsedi Bátori István asztalnokmester familiárisa, majd Ugocsába visszatérve szolgabíró lett. Fia a szintén bárói rangú Perényiek uradalmában vállalt szolgálatot.

Nem a jogkönyv szerzője volt az első a családban, aki jogi tanultsággal is rendelkezett, nagybátyja például sokat foglalkoztatott ügyvéd volt. Sorsának alakulásában azonban Erdélybe szakadt unokanagybátyjának jutott komoly szerep. Ez a Verbőci János is a Bátoriak szolgálatában állt, és az 1480-as években Bátori István országbíró és erdélyi vajda helyetteseként tevékenykedett. Ő szervezte be a királyi kancelláriára rokonát, a *Hármaskönyv* későbbi szerzőjét, aki 1483-ban pecsétőr lett. Ehhez az álláshoz nem egyszerűen latinul kellett tudni, hanem egyszerű jogi szövegeket is tudni kellett megfogalmazni. Azt, hogy Verbőci e tudást melyik iskolában szerezte meg, nem tudjuk. Már jócskán a harmincas éveiben járt, amikor 1492-ben beiratkozott a krakkói egyetem bölcsészeti karára, azaz a magasabb karokra előkészítő fakultására. Habár a kancellárián a Verbőci nevet használta,

¹³ Tringli István: 'Kodifikáció' szócikk. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. I–XIV. Főszerk. Kószeghy Péter. Bp., 2001–2014. V. 466–467.; Tringli István: A kora újkori kodifikáció és a Hármaskönyv. In: *Szokás és szabadság*, 85–100.

az egyetem anyakönyvébe Kerepeciként vezettette be a nevét. Legjobb esetben egy szemesztert tölthetett a Visztula-parti város főiskoláján, mert még ez év őszén a királyi kúriában, azaz bírósági szolgálatban tűnik a szemünk elé. A kúriának akkor három tagozata működött: a nádor által vezetett nádori, az országbíró által elnökölt királyi és elvileg a fő- és titkos kancellár felügyelete alatt álló királyi különös jelenlét, amelyet valójában a személynök vezetett. Verbőci a királyi jelenlét bíróságán, azaz Bátori István országbíró alatt szolgált, és ekkortájt jegyző volt.¹⁴ A következő években végzett tevékenységéről alig tudunk valamit, többnyire Erdélyben ügyvédkedett, de lehet, hogy emellett a kúrián is dolgozott.

Élete nagy fordulatát Szobi Mihállal való ismeretsége jelentette. Szobi a jómódú nemességnek ahhoz a kis létszámú rétegéhez tartozott, amely vagyonát és politikai befolyását tekintve a bárókhöz állt közel. Ő volt az, aki 1498 januárjában két Nógrád megyei birtokrészét szolgálataiért cserébe Verbőcinek adta. A két személy ettől kezdve Szobi 1529-ben bekövetkezett haláláig elválaszthatatlanul egymás mellett állt. Nem tudjuk, hogy mi volt az oka Szobi és Verbőci barátságának, talán valamiféle rokoni kapcsolatban álltak egymással, ám ezt semmi sem bizonyítja. Verbőci politikai szereplése 1500-tól kezdve mutatható ki. Ekkor készített egy, a királyhoz címzett memorandumot, amely arra kérte az uralkodót, hogy a korábbi törvényeket hajtassa végre, az egyházi és a világi urakat szorítsa rá arra, hogy a saját költségükön felszerelt hadaikat, azaz bandériumaikat állítsák ki, és a főpapok a tizedet a régi szokás szerint hajtásák be. Tipikus köznemesi követelések voltak ezek, amelyek megfeleltek a királyi udvarnak is. Szobiban és Verbőciben tehát nem láthatjuk semmiféle úgynevezett ellenzéki politika képviselőit, nem sorolhatjuk be őket a nemzeti vagy köznemesi párt képviselői közé sem. Annál kevésbé sem, mert efféle párt sem ekkor, sem még jó ideig nem volt a magyar országgyűléseken, mint ahogy egyáltalán nem beszélhetünk Jagelló-kori pártküzdelmekről sem. Mindeme elképzelések a 16. századi Habsburg-hű magyar történetírás Jagelló-házzal szembeni ellenérzésében gyökereztek, amelyhez a 19. századi magyar történettudomány polgári parlamentarizmusához szokott képzetei társultak.

Verbőci 1502-ben komoly lépést tett a hivatali ranglétrán: országbírói és erdélyi ítélmester lett. A két tisztséget azért töltötte be egyszerre, mert a két méltóságot, az országbírói és a vajdai tisztelet is egy ember, Szentgyörgyi és Bazini Péter viselte. Verbőci kettős megbízatása azonban azután is megmaradt, hogy a vajdaságot 1511-ben Szapolyai Jánosra bízták. 1515-ig volt Verbőci a királyi jelenlét és a vajdai törvényszék legfőbb bírója. Az ítélmesterek a jogi szaktudást képviselték a politikai állást betöltő nádorok, országbírák, kancellárok, vajdák és bánok mellett, akik csak névlegesen vezették a rájuk bízott bíróságokat. Az ítélmesterek ráadásul részt vettek a királyi tanács ülésein is. Verbőci István nem érte be az igazságszolgáltatással. Sorra készítette különböző tervezeteit, amelyek vagy a nemesi rend politikai kéréseit foglalták írásba, vagy honvédelmi és pénzügyi kérdésekkel foglalkoztak.¹⁵ Talán ő fogalmazta meg az 1505-ös őszi országgyűlésen

¹⁴ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 338.

¹⁵ Hermann Zsuzsanna: Egy pénzügyi tervezettől a Hármaskönyvig. Werbőci és a parasztháború. *Századok* 1981 (115) 108–151.

azt az állásfoglalást, amelyet később rákosi végzésnek neveztek el. E dokumentum kétségtelen kiállítás volt II. Ulászló mellett Miksa német királlyal szemben. Más törvények kidolgozásában biztosan részt vett. Az 1514-es oszmánellenes hadjáratból parasztháborúvá vált felkelés leverése utáni törvénycikkek egy része az ő keze alól került ki, ráadásul az általa kidolgozott tervezet keményebb fellépést helyezett kilátásba az egykori felkelőkkel, sőt általában a paraszttal szemben, mint a végül kibocsátott törvény.¹⁶

1515 elején Verbőcít mindkét ítélmesterségről leváltották, amelynek pontos okát nem ismerjük. II. Ulászló halála után azonban visszatért a kúriába, ráadásul az eddigieknél magasabb pozícióba. Egy évtizeden át ő lett a királyi személyes jelenlét vezetője, a személynök. Ez kétségtelen rangemelkedés volt, a személynök ugyanis az ország rendes bírái közé számított, II. Lajos uralma alatt ráadásul diplomáciai feladatokat is kapott. Először Velencébe és Rómába, majd kétszer is a birodalmi gyűlésre küldték követségbe. Midőn 1521-ben Wormsban járt, meghívta Luthert ebédre és hitvitába bocsátkozott vele.¹⁷ A saját költségén kinyomatott egy Luther-ellenes vitairatot is. A perszonálist – ez volt a személynök latin neve – a hadiadó felhasználását felügyelő, úgynevezett rendi kincstartók közé is beválasztották. Időközben a birtokos nemesség legelőkelőbb köreiből emelkedett. Királyi engedélyt kapott arra, hogy a vörös viaszt használja pecsétjein, ami ekkortájt csak kevesek kiváltságának számított. Birtokainak nagysága ugyan nem érte el a bárókét, de jószágain mintegy ezer jobbágyporta állhatott. Politikai pályafutásának csúcsára 1525 nyarán érkezett, amikor az udvar által szervezett és a csak nemesekből álló hatvani országgyűlés leváltotta az addigi nádort, Bátori Istvánt, helyébe pedig Verbőci Istvánt választotta. Verbőcinek volt érzéke a látványos politizáláshoz. Alighogy elfoglalta méltóságát, megváltoztatta a nádorok évszázados címzését. Ekkor száznolcvan, de ha a nádori pecsétek feliratát nézzük, kétszáz esztendő múltá tekintett vissza az a szokás, hogy a nádorok a Magyarország nádora és a kunok bírása címet viselték. Verbőci azonban nem egyszerűen az ország nádora lett, hanem az ország nádora és szolgálja.¹⁸

Az új nádor ítélte a kor egyik nagy perében. 1524-ben fiúörökös nélkül halt ki az egyik leghatalmasabb bárói család, az Újlaki család. Jószágait a király nevében azonnal lefoglalták és eladományozták, csakhogy a birtokokra egy kölcsönös örökösödési szerződésre hivatkozva Szapolyai János vajda is igényt tartott. Az efféle perek régi szokás szerint a nádor elé tartoztak, így ez az ügy is Verbőci elé került, ő pedig, aki az egyik megadományozottól, Battyányi Ferenc dalmát–horvát–szlavón bántól egy Veszprém megyei uradalmat kapott, a király, így egyben Battyányi javára is ítélte. Az ítélet elidegenítette egymástól a nádort és Szapolyait, aki korábban az egyik pártfogója volt. Még egy politikailag kényes ügyben kellett Verbőcinek eljárnia. A Garam-vidéki bányavárosokban 1525-ben

¹⁶ Mikó Gábor: Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. A dekrétum eredeti változata, és utó: A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében. Hamis értelmezések nyomában. In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 271–318., 319–332.

¹⁷ Berzeviczy Egyed: Magyarország az 1521-iki wormsi birodalmi gyűlésen. *Századok* 39 (1905) 454.

¹⁸ 1525. december 17. „... nos Stephanus Werbewcz regni Hungarie palatinus et servus Cumanorumque iudex”. MNL OL Diplomatika Levéltár 24237. A nádori címre lásd C. Tóth Norbert: *A Magyar Királyság nádora. A nádori és a helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. (Századok Könyvek) 46.

sztrájkba léptek a bánya- és kohómunkások, majd a következő év tavaszán fegyveres összecsapásra került sor. A bányászok fellázadtak a város vezetése és a kamarai tisztségviselők ellen, és felgyújtották a várost. Az uralkodó teljes felhatalmazást adott Verbőcinek és Ráskai Gáspár temesi ispánnak, akik kiküldött bíróként Zólyom megyei nemesekkel együtt hoztak ítéletet Besztercebányán. Néhány vezetőt hűtlenségért halálra ítélték, így csendesítették le a zendülést.¹⁹ Mire Verbőci visszatért Budára, sorsa már megpecsételődött. A király ejtette egykori emberét, és lemondásra kényszerítette. A tavaszi országgyűlésen a volt nádort, Bátori Istvánt visszahelyezték méltóságába, Szobit és Verbőcit hűtlenségért elítélték és kimondták jószágaik elvesztését. A tárgyaláson egyikük sem vett részt, mindketten birtokaikra menekültek. Verbőci Budától nem túl távol, a Zólyom megyei Dobronyán húzta meg magát. Javaikat ugyan összeírták, de sem azoknak nem kellett búcsút mondaniuk, sem személyüknek nem esett bántódása. Az udvar már mással volt elfoglalva: megindultak Szulejmán szultán hadai, hogy döntő csatát vívjanak a magyarokkal.

A mohácsi csatavesztés után Verbőci István Szapolyai János pártjára állt. Ott volt októberben Tokajban, ahová a vajda hívei gyűltek össze, hogy a jövőről tárgyaljanak, és ott volt novemberben Székesfehérváron, ahol Szapolyait királlyá választották és meg is koronázták. Ha hihetünk Szerémi György elbeszélésének, Verbőci egy dárdára tűzte a rákosi végzés egyik példányát, úgy mutatta fel az országgyűlésre összegyűlteknél és tartott beszédet a vajda érdekében.²⁰ János király gyorsan kimutatta háláját, és fő- és titkos kancellárrá tette. Verbőci tehát visszatért a kancelláriába, ahol pályáját elkezdte, most azonban nem a ranglétra alján, hanem annak csúcán foglalt helyet. Soha eddig e tisztséget világi ember nem töltötte be. A kancellár ráadásul gazdag adományokban részesült. Nemsokára lehetősége nyílt viszonzni a királyi kegyet. Amikor 1527-ben Ferdinánd király csapatai elűzték Jánost Budáról, kitartott ura mellett és így tett az elkövetkező években is. A kancellárok feladata volt a diplomácia irányítása. Verbőci hajlott kora ellenére maga is vállalkozott követjárásra, 1533-ban még Konstantinápolyba is elutazott. Ekkortájt kötötte meg újabb házasságát, hogy hányadikat, azt nem tudjuk, de jól nőtt, a gazdag Szekcsői Herceg család lányát vette feleségül. Részt vett azokon a tárgyalásokon is, amelyek végül a váradi békéhez, azaz a Szapolyaiak és Habsburgok közti kiegyezéshez vezettek. János király halála után a kancellár a Szapolyai-ház csecsemő gyermeke, János Zsigmond érdekében újra a szultánnál járt. Ott volt akkor is, amikor 1541-ben Szulejmán elfoglalta Budát. A szultán parancsára ottmaradt az ország egykori fővárosában, ahol a magyarok bírójává tették. Ez volt élete utolsó megbízatása, néhány hónap múlva ugyanis meghalt. A kor egyik történetírója, Verancsics Antal részletekben gazdag, színes történetben írta le, hogy a budai basa mérgeztette meg.²¹

¹⁹ Heckenast Gusztáv: A besztercebányai bányászfelkelés (1525–1526). *Századok* 86 (1952) 364–396. A város felgyújtására lásd a Kollár-kódex bejegyzését (MNL OL DRH 8.). Vö. Orsós Julianna: *Damnum regni? Újabb szempontok és források a Fugger család és a Magyar Királyság viszonyrendszerének elemzéséhez.* *Turul* 92 (2019) 127.

²⁰ Szerémi György: *Magyarország romlásáról.* [Ford. Erdélyi László – Juhász László.] Bp., 1979. 135.

²¹ Horvát István: *Verbőczi István emlékezete.* II. Pest, 1819.; Fraknói Vilmos: *Verbőczi István életrajza.* Bp., 1899. (Magyar Történelmi Életrajzok); András Kubinyi: *István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526).* In: ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak.* Ed. Balázs

A Hármaskönyv és továbbfejlesztése

A számtalan kézirat mellett Verbőci két kinyomtatott művet hagyott az utókorra: a Nemes Magyarország hármaskönyvét és a Tíz isteni parancsolatról szóló könyvecskét.²² Ez utóbbit ugyanaz a bécsi könyvkiadó jelentette meg 1524-ben, amelyik néhány évvel korábban a *Hármaskönyvet* is kiadta. E könyvnek mindössze egyetlen csonka példánya maradt fenn. A tízparancsolat-kommentárt csakhamar elfelejtették, hiába keressük az első magyar irodalomtörténeti művekben, Czvittinger Dávid *Specimenjében* vagy Bod Péter *Magyar athenásában*.²³

A *Hármaskönyvnek* azonban egészen más sors jutott. A mű kezdeteit 1498-ig szokás visszavezetni. Ebben az évben bízta meg a magyar országgyűlés Liszcai Ádámot, a személyes jelenlét ítélmesterét, hogy gyűjtse össze az ország szokásait, egyben felkérte a királyt, hogy ő is jelöljön valakit e munkára.²⁴ Nem tudjuk, hogy Liszcai és társa mit végeztek. Ha egyáltalán el is kezdték munkájukat, ránk abból semmi nem maradt, a *Hármaskönyv* egyetlen sora sem tesz róla említést. Verbőci valószínűleg 1512-ben állt neki munkájának és két év alatt be is fejezte. A parasztfelkelés leverése utáni országgyűlés elé 1514 őszén tette le a kéziratát. Ez nem maradt ránk, sorsáról csak annyi tudunk, hogy egy tízfős bizottság ellenőrizte, amely bizonyára alaposan átnézte és kiegészítette, majd legalább még egyszer javított rajta. Verbőci az így kijavított művet vitte el Bécsbe, ahol Johann Singriener nyomdásznál saját költségén adatta ki. A bécsi kiadás nem volt szokatlan. A magyar szerzők és mecénások külföldön adták ki műveiket vagy az általuk fontosnak tartott könyveket, mivel Magyarországon ekkor nem működött nyomda. A munka természetesen latinul készült, azon a nyelven, amelyen Magyarországon már fél évezred óta fogalmazták az okleveleket, köztük a bírósági iratokat is. A Singriener-nyomda adta ki a *Tripartitum* két későbbi kiadását is, amelyek Verbőci halála után, 1545-ben és 1561-ben jelentek meg. A könyv Magyarországon először Erdélyben került ki a sajtóból, 1572-ben Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájából. Ugyanebben az esztendőben Bécsben is kiadták, akkor már Blasius Eber nyomdájában.²⁵ A *Hármaskönyvet* csak nyomtatott kiadásából ismerjük.

A latinul *Tripartitum*nak, magyarul *Hármaskönyvnek* hívott mű címe a könyv beosztására utalt. A szerző ugyanis három fő részre (*pars*) osztotta művét, és a részeket minden részben újra kezdődő sorszámú titulusokra, azaz címekre bontotta. Minden cím fölött vastagon szedett cím, ahogy a középkorban mondták, *rubrum* áll. A mai kiadásokban látható paragrafusok 1740-ben kerültek a műbe, és ez Szegedi Jánosnak köszönhető. Ő ala-

Nagy – Marcell Sebők. Bp., 1999. 557–582.; Neumann Tibor: Werbőczy István származása és pályakezdeése. In: *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán*. Szerk. Máthé Gábor. Bp., 2014. 31–57.

²² Werbőczy István: *Decem divinorum praeceptorum libellus*. [Viennae, 1514.] Bp., 1988. (Biblioteca Hungaria Antiqua 21.)

²³ Davidis Czvittingeri: *Specimen Hungariae literatae*. Frankfurt–Lipce, 1711. 399.; Bod Péter: *Magyar athenas*. [H. n.,] 1766. 326.

²⁴ 1498. évi 6. tc.

²⁵ Gazda István: *Történeszek Werbőczyről és a Hármaskönyv kiadásai*. Bp., 1990. 16. A Singriener- és az Eber-nyomdára lásd Anton Mayer: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*. I–II. Wien, 1883–1887. I. 7–66., 101., 111–112.

kította ki az azóta is használatos hármastagolást azzal, hogy a titulusokat kezdetekre és szakaszokra, más néven paragrafusokra osztotta. A mű egy olvasónak szóló előszóval kezdődött, amelyben Verbőci a munka történetét mondta el, azt követte Ulászló király megerősítő oklevelének első része, majd Verbőcinek a királyhoz intézett ajánlása. Ezután kezdődött csak a valódi *Hármaskönyv*: az előbeszéd, más néven a prolóógus és a három rész. A szerző királyhoz szóló levelének, majd Ulászló megerősítő oklevelének második része zárta a könyvet. Verbőci levele és Ulászló király megerősítő oklevele tehát keretbe foglalta az egész művet. Az olvasónak szóló előszó a második kiadásban a mű legvégére került, és ott is maradt örökre, ez lett a *Hármaskönyv* kanonizált beosztása. A későbbi kiadói változtatások hozzátartoztak a kora újkor művek sorsához. Ehhez még jogásznak sem kellett lenni, ezt a kiadók maguk is megtették.²⁶ A portugál törvénykönyvön például a nyomdászok ennél jóval nagyobb változtatásokat tettek: a könyvek beosztását is megváltoztatták, míg végül Mánuel király rendelete a harmadik, 1521-es kiadást tette törvényessé, az előző két kiadás használatát pedig megtiltotta.²⁷ A mű beosztását tárgyalva nem kerülhetjük meg a modern jogi szavak használatát. Ehhez azonban tudni kell, hogy a kifejezéseket, de sokszor a mögöttük rejlő fogalmakat sem ismerték a kora újkor jogásza. A prolóógus jogelméleti bevezetés: az igazság, a jog, a törvény, a statútum, a szokás és a bírói hivatal általános kérdéseivel foglalkozik. Ez a *Tripartitum* legkevésbé önálló része. Jelentős részét Verbőci egy közös jogi értekezéséből, az 1506-ban Krakkóban nyomtatásban is megjelent *Summa legum Raimundi Parthenopei* cím alatt idézni szokott műből, továbbá más egyházi jogi munkákból, leginkább Gratianus 12. században keletkezett gyűjteményéből illesztette össze.²⁸ A három rész, amely már a magyar joggal foglalkozik, kétségtelenül önálló munka. Az első a nemességről és a nemesi birtokról, a második a perekről szól, a harmadik vegyes tartalmú: a vármegyei rendeletek, a szlavón és erdélyi ügyek, a megyei bíróságok által tárgyalta pereknek a kúriába történő fellebbezése, a városok és a parasztok joga, a büntető szokások, a mezei és erdei károk megtérítése, tábortartás és a zsidók bizonyító esküformulája kapott benne helyet.

A mű nagy része kompiláció, Verbőci még a szavakat, szófordulatokat, mondatokat is forrásaiból vette át. E források a törvények, főleg II. Ulászló törvényei voltak, nagyrészt azonban a bírósági iratokban rögzült formulákat jelentették. A 16. század elején a kúria bíróságain bizonyára sok segédkönyv állt a jegyzők és az ítélmesterek rendelkezésére. Különböző közös jogi munkák mellett kéziratban magyar törvénygyűjtemények,

²⁶ Illés József: *Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története.* Bp., 1910. 129., 141.; Csekey István: A *Tripartitum* bibliográfiája. In: *Verbőczy István.* Kolozsvár, 1941. 172.; Tringli: A kora újkor kodifikáció, 76.

²⁷ Angélica Barros Gama: *As Ordenações Manuelinas, a tipografia e os descobrimentos: a construção de um ideal régio de justiça no governo do Imperio Ultramarino português.* *Navigador* 13 (2011) 28.

²⁸ Johann Adolf Tomaschek: *Ueber eine in Oesterreich in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts geschriebene Summa legum incerti auctoris und ihr Quellenverhältniss zu dem Stadtrecht von Wiener-Neustadt und dem Werbőczyschen Tripartitum.* *Sitzungsberichte der philologisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 105 (1884) 241–328.; György Bónis: *Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum.* *Studia Slavica* 11 (1965) 373–479. Blazovich László: *A Tripartitum és forrásai.* *Századok* 141 (2007) 1011–1023. *A Summa legum kiadása: Alexander Gál: Die Summa legum brevis levis et utilis des sogenannten Doctor Raymundus von Wiener-Neustadt. I–II.* Hrsg. Alexander Gál. Weimar, 1926. [Fordítása: Raymundus Parthenopeus: *A törvények rövid, könnyű és hasznos foglalata.* (Közreaad. Blazovich László.) Bp., 2021.]

több, régebben és újabban összeállított formuláskönyv, ezekbe illesztett rövid elméleti fejtegetések, becsjegyzékek mellett történeti művek is helyet kaphattak a polcon, a magyar királyok listái egészen bizonyosan, és a magyar krónikaszerkesztménynek talán több variánsa is.²⁹ A magyar jog szívesen használt történeti érveket, ehhez pedig szükség volt a történeti munkákra. A nemesi jog nem Verbőci tollán megszületett konstrukció, hanem a gyakorlat több évszázados terméke. A királyi kúriában csak birtokosok, azaz nemesek ügyeit tárgyalták – legfeljebb nemesekét és egyházakét –, a *Tripartitum* oldalain az ott használt szokások kaptak helyet az ott szokásos megfogalmazásban.

Új volt azonban a rendszer, ezt a szerzőnek magának kellett megteremtenie. Az általa alkotott csoportosítások évszázadokra meghatározták a magyar jog szemléletét. Legyen erre elég két példa. Az első könyv kilencedik címében, a *primae nonusban* található a nemesek négy fő jogának felsorolása. E jogok évszázados múltra tekintettek vissza. Az azonban már Verbőci keze nyomát viselte, hogy miért épp e négy jogot emelte ki a nemesi jogok közül és milyen sorrendben adta elő őket. A harmadik részben egy cím foglalkozott a mezei kártételekkel, tehát az elbarangolt marhák által okozott károkkal, és az erdeiekkel, amelyek más erdejében végzett favágást jelentettek. A kétféle cselekménynek évszázadok óta más volt az elbírálása, ezt Verbőci is tudta, mégis egymás mellé helyezte őket, hogy olvasóival megértesse, mi a különbség a faluban lakó jobbágyok tilalmas földön való legeltetése és tilalmas erdőben való favágása, valamint az idegen barmok meg az idegen favágók okozta károk között, ezzel pedig évszázadokig tartó hagyományt teremtett.³⁰ Verbőci csak elvétve alkotott új fogalmat. Fő személynek nevezte például azt, aki familiárisait és jobbágyait maga mellé véve hatalmaskodott, e kifejezéssel azonban az okleveles gyakorlatban nem találkozunk.³¹ A titulusok egymásutánja, azaz a mű felépítése csak a modern joghoz szokott olvasónak tűnik esetlegesnek. Verbőci módszere az aszszociáció volt.³² Mit keresnek a hűtlenség esetei, a bűnözők birtokainak sorsa a királyi adományok után? – kérdezheti manapság bárki. Röviden, ott van a legjobb helyük. A szerző okfejtésének középpontjában a birtok állott, az adott helyen az adománnyal szerzett birtok, ahol azonnal el kellett mondani azt, hogyan száll egy birtok a királyra. Nem az anyagi magánjog és a büntetőjog színes keverékét állította össze tehát Verbőci, hanem úgy helyezte egymás mellé a szokásokat, ahogy azt a pereskedők is keresték. A *Hármas-könyvet* jogkönyvnek szoktuk nevezni, valójában azonban értekezés, avagy traktátus volt. E műfajhoz tartozó műveket gyakran építették fel kérdés-felelet formában. A *Hármas-könyv* címei fölött álló *rubrumok* egy részét is kérdésként fogalmazták meg. Miből ered a vértagadás, mi a fekvő jószág kölcsönös cseréje, és miért gondolták ki azt? – efféle kérdéseket tett fel Verbőci. E kérdés-felelet típusú szerkesztés igen régi elv volt, nagyban segítette az adott anyag megtanulhatóságát, itt is ezért alkalmazták.

²⁹ Mikó Gábor: Krónikaírás és törvényalkotás Mátyás király korában. In: *Mátyás és az igazságszolgáltatás*. Szerk. Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály. Bp., 2019. 17–31.

³⁰ Tringli István: A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I-II. Szerk. Bárány Attila et al. Bp.–Debrecen, 2014. 793–808.

³¹ *Tripartitum* II. 82. 9. §

³² Grosschmid Béni: *Magánjogi előadások. Jogszabálytan*. Bp., 1905. 604.

A kora újkori, *Hármaskönyv*vel közel egykorú szokásjogi gyűjtemények elfogadásának szokásos menete ez volt: kollektív ellenőrzés, hivatalos elfogadás, végül továbbfejlesztés, azaz egy új mű elkészítése. A *Tripartitum*ra is e sors várt volna, de mégsem ez történt. A király által kijelölt bizottság jóváhagyta a művet, akárcsak a király. A jóváhagyó királyi oklevelet valószínűleg maga Verbőci fogalmazta. Nem került azonban az oklevélre királyi pecsét, így nem lett belőle dekrétum, azaz törvény. A végleges jóváhagyás elmaradásának okát nem ismerjük. Hogy a bárók gátolták volna meg, mivel nem tetszett nekik az egy és ugyanazon nemesi szabadság elve, melyet a *Hármaskönyv*ben olvashattak, csupán egy elterjedt történelmi fikció. Valójában sok más ok rejtőzhetett mögötte: lehet, hogy szakmai kifogások érték a művet, de lehet, hogy valamilyen udvari intrika állt a háttérben. Láttuk már, Verbőci pályája 1515-ben egy időre megakadt, az ítélőmesterségről is leváltották. A magyar törvényeket a kancelláriában lemásolták, és megküldték a vármegyéknek és a szabad királyi városoknak. Ha a *Tripartitum*ot törvénné tették volna, ezzel is így kellett volna eljárni, de ez már csak a mű terjedelme miatt is nehéz lett volna. Az időközben a kúriába visszatért Verbőci épp a gyorsabb terjesztés miatt döntött a könyv kinyomtatása mellett. A kora újkori kodifikáció szokásjogi összefoglalói esetében nem volt rendkívüli a törvényesítés elmaradása: a *Hármaskönyv* kortársaiként említett tizenkét mű közül négytel történt ugyanez. A szokásjog nyelvének rugalmasságát mi sem bizonyítja jobban, hogy hiába nem emelkedett a *Tripartitum* sohasem törvényerőre, alig néhány évtizeddel megjelenése után már dekrétumként emlegették, sőt maga lett a dekrétum.

A szokásjog nem lesz mozdulatlan attól, hogy írásba foglalják. A *Hármaskönyv* megírása és megjelentetése nem állította meg a magyar jog fejlődését, ezen az alapon a világ bármelyik modern törvénykönyvére mondhatnánk, hogy megállította a büntetőjog vagy a polgári jog fejlődését. Részben a törvények módosították a *Hármaskönyvet*. Verbőci azok közé tartozott, akik 1514 őszén az összes paraszttól megvonták volna a másik földesúrhoz költözés jogát. A nagy nehezen kihirdetett 1514-es törvény egyik cikkelye azonban csak a felkelésben részt vett parasztoktól vette el ezt a jogot, míg egy másik – némi megszorítással – az ösztől.³³ Verbőci nem foglalkozott a lázadók és az uruk hűsége mellett kintartókkal, hanem ragaszkodott az 1514-es törvénynek a valószínűleg általa megfogalmazott szigorú, ám törvénné nem lett rendelkezéseihez, és a *Hármaskönyv*ben az egész parasztság költözésének megtiltásáról értekezett.³⁴ Ezek a mondatok mindig is bennmaradtak a *Tripartitum*ban, egyáltalán az első kiadás után a *Hármaskönyv* minden mondata a helyén maradt. A parasztok általános röghöz kötése a gyakorlatban nem történt meg, később mégis szükséges volt rendet teremteni e kérdésben. János király 1531-ben kihirdetett törvénye, amely egy 1530. évi országgyűlés határozatait szentesítette, visszaadta a paraszti költözési jogot. Az erről szóló oklevelet ráadásul a Verbőci István vezette kancellárián állították ki.³⁵ Szapolyai János törvényeit Ferdinánd udvarában nem ismerték el, ezért 1547-ben Ferdinánd király nevében is hoztak törvényt a költözési jog újbóli enge-

³³ 1514. évi 14. és 25. tc. Vö. Mikó: A parasztság.

³⁴ *Tripartitum* III. 26. 2. §

³⁵ Kubinyi Ferenc: János király budai országgyűlése. *Századok* 10 (1876) 581–583.

délezéséről.³⁶ Más törvények is módosították a *Hármaskönyvet*. Jogász olvasói pontosan tudták, hogy mely részei hatályosak, melyek nem, használata során a bíróságok előtt nem keletkezett vita arról, hogy az újabb törvényeknek vagy a régi szokásoknak, azaz a *Tripartitum*nak kell-e nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

A mű első átdolgozására 1548 után került sor. Az országgyűlés felhatalmazást adott a királynak, hogy az általa kiválasztott, jogban járatos személyekkel vizsgálta felül a *Hármaskönyvet*. Elkezdődött tehát a mű reformációja. A Ferdinánd király által kinevezett héttagú bizottság 1553-ban fejezte be a *Négyeskönyvet*, latinul *Quadripartitumot*. A könyv teljesen a *Hármaskönyvön* alapult, azt bővítette ki és dolgozta át. A *Tripartitum* első részét kettőre bontotta, így alakult ki szerkezete, ezért kapta címét is. A *Quadripartitum* azonban a nemesek szabad királyválasztó jogán alapult, amelyet a Habsburg-ház nem fogadott el, az udvar által kért változtatások pedig a magyar országgyűlés rendjeinek nem tetszettek. A *Négyeskönyv* példányai kéziratban maradtak, a mű a magyar jogra igen csekély befolyást gyakorolt.³⁷ Az udvarnak tetsző változtatást a modern világ hajnalán, 1798-ban nyomtatták ki Zágórában.³⁸ A 18. század elején még egyszer nekiláttak a *Tripartitum* átdolgozásának. A glosszákkal ellátott új *Hármaskönyv* elkészült ugyan, de nem került az országgyűlés elé.³⁹ A *Hármaskönyv* tehát változtatás nélkül élte meg a régi jogrend eltűnését 1848-ban, egyes részei azonban még az azt követő évtizedekben is hatályban maradtak.

Az első fordítások

A harmadik kiadáson is túl volt a *Tripartitum*, amikor 1565-ben Debrecenben megjelent első fordítása magyar nyelven.⁴⁰ A magyarra való átültetés csak részleges volt. A fordító az összes titulust megemlítette ugyan, de némelyiket nagyon lerövidítette. Például a *Hármaskönyv* leghosszabb címét, amely arról szól, hogy mely királyok kiváltságait kell megtartani és kikét nem, amely a későbbi kiadásokban 82 paragrafusra oszlott, nyolc és fél sorban foglalta össze. A *Hármaskönyv* a fordításban egyszerűen a dekrétum volt, Verbőcíé a „deák”, azaz latin nyelvű dekrétum, míg ez, mint címe is mondta, a magyar dekrétum.

A mű még két kiadást élt meg. Másodsor Váradon vagy Gyulafehérváron jelent meg valamikor 1566–1568 közt, és ugyanaz a nyomdász adta ki, aki Debrecenben jelentette

³⁶ 1547. évi 26–30. tc. Acsády Ignác: *A magyar jobbagység története*. Bp., 1950. 167., 182.; Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. (Kincsestár) 39.; Homoki-Nagy Mária: A szabad költözködési jog biztosítása Magyarországon. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 55 (1999) 10. sz. 121–131.

³⁷ Illés: *Bevezetés, és uő: A Quadripartitum közjogi interpolatioi*. Bp., 1931. (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből IV/2.)

³⁸ *Quadripartitum opus iuris consuetudinarii regni Hungariae. Zagrabiae, 1798.*

³⁹ Bónis György: *A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. (Systematica Commissio.)* Bp., 1935. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5) 75.; Jánossy Dénes: Reformtörekvések a polgári eljárás terén a XVIII. században. *Századok* 77 (1943) 41. skk.

⁴⁰ *Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudniillyk à Werbewczy Istwan Decretomabol, melyet tripartitumnak neweznwk, Magyarra fordított.* Debrecen, 1565. (Régi Magyar Könyvtár) (= RMK) I. 56. [Reprint: 1991. Szerk. Csorba Csaba.]

meg, Hoffhalter Rafael. Nem sokat változtatott rajta: egyharmadát újra szedte, ezekhez hozzákötötte a debreceni kiadásból megmaradt íveket, és a mű kolofonjáról levette a debreceni megjelenési helyet, de a tartalmán nem változtatott.⁴¹ Harmadjára Kolozsváron adták ki a könyvet Heltai Gáspár nyomdájában, 1571-ben. Heltai vagy valaki más néhány kisebb javítást tett rajta, és teljesen megváltoztatta a debreceni kiadás szavainak írásképet, ma úgy mondanánk, helyesírását. Ahogy a nyomdász–kiadó Heltai írta előszavában: „hogy az jámbor olvasó meg ne akadjon az olvasásban, elhánytam a nehéz ortográfiát, avagy írásnak módját és a szokottra hoztam”.⁴²

Három évvel a kolozsvári magyar nyelvű kiadás után horvátul is megjelent a *Hármas-könyv*. A kiadási hely Zala megye muraközi mezővárosa, a Csáktornya melletti Nedelistye, magyarosan Nedelic volt, melyet csak a dualizmus kori helynévrendezéskor magyarosítottak Drávavásárhelyre. A település birtokosai a Zrínyiek voltak, pontosabban Zrínyi György tárnokmester, a Szigetvárnál meghalt Zrínyi Miklós fia, akinek a fordító, Ivan Pergosics a művet ajánlotta. A kor szokása szerint a műben található ajánlásnak napi dátuma is volt, ami az 1574. augusztus 13-i keltezést viselte, kinyomtatása feltehetőleg valamivel ez után történt meg. A horvát fordítás éppúgy nem volt teljes, mint a magyar. Az éppúgy szónak itt különös jelentése van. Pergosics ugyanis nem a latin eredetit fordította le részlegesen horvátra, hanem a debreceni vagy az azzal csaknem teljesen megegyező váradi vagy gyulafehérvári magyar fordítást vette elő, és azt követte. Ezt a mű utószavában meg is írta. A követés sokszor magyar szavak átvételét jelentette, mi több, több titulust Pergosics egyszerűen Veres magyarságából fordította horvátra. Verbóci műve latinul is a keze ügyében volt, mert néhány helyen többet adott, mint a magyar fordítás.⁴³

A harmadik nyelv, amelyre a *Hármas-könyvet* lefordították, a német volt, és 1599-ben jelent meg Bécsben. Fordítója August Wagner, a pozsonyi magyar kamara jogügyigazgatója volt – ma jogtanácsosnak mondanánk –, aki Pozsony városának, az ország akkori fővárosának köszönhette a mű megjelenését. Wagner is, akárcsak a horvát fordító, dekrétumnak nevezte a *Tripartitumot*. Célja az volt, hogy az egyszerű ember kezébe, aki „sem latinul, sem magyarul nem tud”, adjon egy fordítást, melynek ellenőrzésére a bécsi egyetemet is felkérte.⁴⁴ Mátyás főherceg – a későbbi II. Mátyás király – Wagnernek nyolc évre

⁴¹ Jakó Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek et al. Bukarest, 1979. 51–69.; Borsá Gedeon: Hoffhalter-problémák. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970) 373.; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999. 51., 61.

⁴² RMK I. 87.

⁴³ Nyomárkay István: Werbőczy István Hármas-könyvének magyar és horvát fordítása. I–II. *Magyar Nyelvőr* 138 (2014) [I.] 257–262., [II.] 369–380.; Uő: Közérthetőségre való törekvés a *Tripartitum* magyar és horvát fordításában. *Magyar Nyelvőr* 139 (2015) 129–144.; Uő: Egy téves kritika rövid cáfolata a *Tripartitum* magyar, horvát és német nyelvű fordításának szövegűségéhez Veres Balázs, Ivan Pergošić és August Wagner alapján. *Magyar Nyelvőr* 140 (2016) 1–6.; Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia Werbőczy *Tripartitumában*. In: *A Magyar jog fejlődésének fél évezrede*, 163–185.

⁴⁴ „... dem gemeinen Mann und denjenigen, die der lateinischen und hungerischen Sprachen nicht erfahren sind...” *Decretum oder Tripartitum opus der Landsrechten unnd Gewonheiten des hochlöblichen Königreichs Hungern*. Wien, 1599. II.; Péter Katalin: Werbőczy anyanyelvi fordításának tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 421–440.

privilegiumot adott, amely megtiltotta a mű utánnyomását, amit ma engedély nélküli kiadásnak neveznénk.

A német fordítás volt a *Hármaskönyv* első teljes fordítása. Az első teljes magyar fordításra még jó tíz évet kellett várni.⁴⁵ Megint egy debreceni nyomdából került ki az új magyar nyelvű *Tripartitum* 1611-ben.⁴⁶ A kiadás valójában kétnyelvű volt, minden oldalon két hasámban, párhuzamosan közölte a latin és a magyar szöveget. A fordítás nyelve az 1565-ös kiadáshoz képest sokkal gördülékenyebb lett. A műhöz terjedelmes apparátus csatlakozott: a megyék, a székely és szász székek felsorolása, egy latin–magyar szöszedet, a magyar törvények 1579-ig terjedő mutatója és egy igen részletes latin nyelvű tárgymutató. A fordító az erdélyi Laskai János volt, aki már 1589-ben befejezte munkáját, a könyv kiadására azonban jó két évtizedet kellett várni, még végül Imrefi János fejedelmi tanácsos és Gellyén Imre kolozsvári főbíró pénzén az ifjabb Heltai Gáspár kiadta a művet Debrecenben Lipsiai, azaz Lipcsei Pál nyomdájában. A tárgymutatót is az ifjabb Heltai készítette.⁴⁷ A 17. század későbbi kétnyelvű *Hármaskönyvei*, bárhol is adták ki őket, egytől egyig e mű utánnyomásai voltak.⁴⁸ Laskai János a fordításkor fejedelmi szolgálatban állt, és a szekularizált gyulafehérvári káptalani levéltár őre, ahogy ott mondták, levélkeresője volt. Műve megjelenését már nem érte meg.⁴⁹ Fordítása önálló munka volt, de használta Veres Balázs könyvét.

Az első fordítóról, Veres Balászról csupán annyit tudunk, amennyit művében magáról elárult: volt Bihar megyei jegyző és Várad város – azaz a későbbi Nagyvárad – főbírája. A két tisztséget biztosan nem egyszerre töltötte be, de hogy mikor, azt nem tudjuk. A Bihar megyei oklevelek – miként más megyéké sem – nem tüntették fel a jegyző nevét. A főbíró a korabeli városok első számú vezetőjének szokásos magyar elnevezése volt. A mű egy János királynak – valójában II. Jánosnak, azaz János Zsigmondnak, I. János király fiának – szóló ajánlással kezdődik, egy hibajegyzékkel, majd egy olvasónak szóló ajánlással folytatódik. Ezt követi egy törvénytár kivonatosa fordítása, amely túlnyomórészt László király, azaz II. Ulászló törvényeinek fordításaiból áll, de előtte közli Szent István, II. András, Albert, Könyves Kálmán, Zsigmond és Mátyás király néhány rendelkezését is. A törvények e sorrendben szerepelnek. Ezután jön a *Tripartitum* három részének fordítása. Az előbeszéddel és a kíséző szövegekkel Veres Balázs nem vesződött. Készített azonban egy „mutató táblát”, azaz egy tartalomjegyzéket. Hogy a mű pontosan hányadrészét fordította le, még akkor sem lehetne megmondani, ha az 1611-es Laskai-féle fordítás karakterszámával vetnénk össze. Veres

⁴⁵ Illés József tévesen állította, hogy 1571-ben a teljes *Tripartitum* jelent volna meg magyarul. Illés: *Bevezetés*, 138. (E nézet azóta is időről időre felbukkan a történelmi művekben.)

⁴⁶ RMK I. 426.; V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás Magyarországon*, 117.

⁴⁷ Ezt a mű későbbi kiadásainak előszavaiból tudjuk meg. Lásd 1632: RMK I. 605., 1637: I. 672., 1639: I. 690., 1642: I. 735., 1660: I. 958., 1698: I. 1529.

⁴⁸ Gazda István: *Történeszek Werbőczyről és a Hármaskönyv kiadásai*. Bp., 1990. XXVI.

⁴⁹ Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. Kolozsvár, 2015. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283) 59–62. A Hármaskönyv-fordító Laskai Jánost nem szabad felcserélni az ugyanezt a nevet viselő két másik, irodalmi munkásságot kifejtő személlyel. Vö. *Laskai János válogatott művei*. Szerk. Tarnóc Márton. Bp., 1970. 18.

Balázs könyvében ugyanis a titulusok utolsó mondatai rendszerint nem fordítások, hanem utalások, amelyek ismétlik a titulus számát és *rubrumát*.

A magyar törvények fordítása azt mutatja, hogy volt Veres Balázs keze ügyében egy kéziratos törvénytár. A kora újkori kodifikáció egyik fontos mozgatórugója volt a 16. századi humanista gyűjtőszemle. Törvénygyűjtemények tucatjai keringhettek az országban, ezek egyikét használta Veres. A kornak a régi törvények iránti érdeklődését mutatja, hogy még fordításuktól sem riadt vissza. Debrecenben a kollégium könyvtárában ma is őriznek egy 16. századi kéziratos törvénygyűjteményt, amely azonban csak 1813-ban, vásárlással került a gyűjteménybe.⁵⁰ Nagy valószínűséggel Veres nem ezt a példányt használta műve elkészítéséhez.

A fordító dolga nem volt könnyű. Az eddig használt magyar jogi szóbeliségre és az ekkortájt kezdődő magyar jogi írásbeliségre hagyatkozhatott csak. Veres műve néhány régies, középkori eredetű kifejezést is megőrzött. Fenntartotta például a paraszt szónak egy olyan jelentését, amely néhány évtizeddel később már eltűnt az írott nyelvből. Albert király törvényeinek fordításában olvashatjuk, hogy a „paraszt urak” ne foglaljanak el „egyházi tisztet”, azaz ne töltsenek be egyházi javadalmakat, ugyanott egyházi személyeknek „paraszt személyekkel” szembeni pereiről olvashatunk. II. Ulászló király egyik törvénye szerint az egyházi személyek ne kérjenek adományba a királytól „paraszt jószágot”. A „paraszt urak” nem a 18. századi vagy akár a 20. századi értelemben vett parasztot jelentik, abban paraszt és úr összeegyeztethetetlen volt egymással, aszerint a gazdag paraszt sohasem volt úr. Az újkor hajnalán azonban még élt a parasztnak a világi, azaz nem egyházi, vagyis laikus jelentése. A paraszt urak tehát nemeseket, a paraszti jószág világi, sőt nemesi jószágot jelentett.⁵¹ Ugyanebben az értelemben használta a paraszt szót akkor is, amikor meglehetősen szabadon fordította a *Hármaskönyv* ama részét, amely arról szól, hogy az egyháziak világi birtokaikra vonatkozó pereit az ország rendes bírái, a középkori latinság szerint *iudices ordinarii regni* elé – azaz a kúriai bíróságok elé – tartoznak. Csak hárman érdemelték ki e nevet: a nádor, az országbíró és a titkos kancellár vagy a perszonális.⁵² Veres azonban „paraszt bírónak” nevezte őket, de nem a falusi, hanem a világi bírókra gondolt, amikor ezt a kifejezést leírta, és ez a szóhasználat meg is felelt a középkori magyar nyelvhasználatnak. Tévedünk tehát, ha azt gondoljuk, hogy az Arany János *Toldi*-jában megénekelt Lackfi nádor a kardjához kapott volna, ha valaki paraszt úrnak, avagy paraszt bírónak nevezte volna. Épp ellenkezőleg, egyetértőleg bölintott volna, hisz ő öröklött és királytól kapott jószágain élő nemes volt, aki az ország nemeseinek a király

⁵⁰ Iványi: Mossóczy, 57.

⁵¹ A 15. század második felében keletkezett Szent László-ének szerint császárok, királyok, püspökök és „jobbágy urak” nyugszanak a váradi székesegyházban Szent László sírja mellett. *Régi magyar költők tára*. I–VII. [VIII.] Közzéteszi Szilády Áron et al. Bp., 1877–1930. I. LXIX. (220.) [2. kiad. Szerk. Horváth Cyrill. Bp., 1921. I.] A 16. század közepén, Nándorfehérvár 1521-es elestéről készült történeti munka az 1525-ös hatvani országgyűlés történéseink elbeszélésénél így írta le a királyi tanácsot: a király és a tanácsbéli urak, azaz a pap, „paraszt urak”. Máshol „pap- parasztjobbágyok”-ként emlegeti őket. Zay Ferenc: *Az Lándor feywar el wezesenek oka e woth egy igy esewth (1535 k.)*. Közzéteszi Kovács István. Debrecen, 1982. 45., 61., 63., 65. Keletkezésére lásd Szakály Ferenc: Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete. In: Zay Ferenc: *Az Lándorfehérvár elveszésének oka e wót és igy esött*. [S. a. r. Kovács István.] Bp., 1980. 85.

⁵² 1486. évi 68. tc.

utáni első bírása volt, nem pedig az egyház javait csak igazgató, túlnyomórészt egyháziak fölött és a középkori értelemben vett egyházi ügyekben bíraskodó pap.⁵³ Heltai, aki a fordítással amúgy sem sokat törődött, meghagyta a szóösszetételt. Laskai János azonban már következetesen az ország rendelt bírának fordította a kifejezést.⁵⁴ Pergosics, aki ebben az esetben is Veres szövegét és nem a *Tripartitum* eredetijét fordította, tudta, miről van szó, és az ország bírái, azaz országos bírák elé (*pred orszasskogha szuudcza*) utalta az egyháziak illetén ügyeit.⁵⁵ Az ország rendes bírái kifejezés Verbőci művében sokszor fordult elő, mivel azokon a helyeken nem lehetett úgy érteni, hogy világi bíróról lenne szó, ezért Veres is hol meghagyta a latin szóösszetételt, hol meg az ország bírójáról (de nem az ország-bíróról) beszélt.⁵⁶ A mű máshol is hű tükre a régi magyar szavaknak: amit ma örökösnek vagy utódnak mondunk, azt ő maradéknak, amit az oklevél átírásának, azt másának, a vagyont néha marhának, a nőket asszonyi állatoknak, Zágrábot pedig Gerecnek mondta.⁵⁷

Veres a hibaigazítóban elnézést kért ugyan olvasóitól azokért a „vétekekért, melyek az bötükben vannak”, néha azonban súlyosabb tévedés is előfordult nála. A nyelvváltás büntetéseként kirovandó összeget ugyanazon címen belül egyszer száz, másszor kétszáz forintban adta meg. A hibát már Heltai és Pergosics is észrevették, és javították is.⁵⁸

A könyvben három címert találunk: János Zsigmondét, Németi Ferencét és Hoffhalter Rafaelét. A három címert egyazon motívumokból összeállított címertartók keretezik. A három címer tökéletesen ábrázolja a könyv elkészültének körülményeit. 1565 Magyarországáért három dinasztia vetélkedett: az Oszmán-, a Szapolyai- és a Habsburg-ház. Az első élén álló Szulejmán szultán ekkor már negyvenöt esztendeje kormányozta birodalmát. Az ország közepét elfoglalta, de hűbérese volt a Szapolyai-dinasztia sarja, János Zsigmond és az általa kormányzott keleti országrész is. Ebben az esztendőben ugyan még béke volt a Habsburgok és az oszmánok között, de az öreg szultán és udvara már egy újabb magyarországi hadjáratra készült. A három uralkodó közül a legfiatalabb János Zsigmond volt, akit Veres Balázs „János királynak, Magyarország természet szerint való királyának” nevezett. Természetből való volt ugyanis, hogy apja, Szapolyai János után örökölte a trónt, még ha ez csak az ország egy töredéke fölötti uralmat jelentette csupán. A nyomdász által vésett címer fölött János Zsigmond hivatalos titulusa állt: II. János, Magyarország választott királya. A választás 1540 szeptemberében a magyar királyok ősi királyválasztó helyén, a Rákos-mezőn történt, amikor két hónaposan királlyá választották, királlyá azonban nem koronázták. János király anyja halála, 1559 után egyedül uralkodott, és uralmát minél távolabbra próbálta kitolni észak felé a Habsburgok rovására, az 1560-as években azonban sorozatos katonai kudarckokat szenvedett. A Habsburg-ház német-cseh-magyar ágának feje, Miksa csak egy éve, 1564 óta ült a magyar trónon, és uralkodását egy János Zsigmond elleni offenzívával kezdte. Az északkelet-magyarországi – ahogy már akkor hívták, a felső-

⁵³ Király Péter: Geschichte des ungarischen Wortes paraszt „Bauer”. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3 (1953) 70.

⁵⁴ *Tripartitum* I. 12., II. 12.

⁵⁵ Uo. I. 12.

⁵⁶ „... az iudex ordinaries...” Uo. II. 12., „... ország bírái...” Uo. 13.

⁵⁷ Uo. I. 17., 88., 134., II. 15., III. 19.

⁵⁸ Uo. II. 72.

magyarországi – csapatok élére Schwendi Lázárt nevezte ki. Az új fővezér azonnal támadott, megostromolta és 1565 februárjában bevette Tokajt, János Zsigmond felső-magyarországi uralmának egyik legfontosabb erősségét. Az ostromban elesett a vár kapitánya, Németi Ferenc. Schwendi szinte menetből visszavette a Szapolyai csapatok által előző évben elfoglalt Szatmárt is. János Zsigmond uralma megrendült, a Tiszántúl két addigi erős embere nem egészen fél év alatt hullott ki a sorból: Németi a tokaji falakon kapott halálos lövést, somlyai Bátori István váradi kapitányt, akit János Zsigmond Bécsbe küldött követségbe, Miksa őrizet alá vette.⁵⁹ A könyv elején Veres Balázs nem véletlenül beszélt a „mostani időben való sok háborúságokról”.

Debrecen városa a Szapolyaiak ország részéhez tartozott. A városi tanács előtt tárgyalt pereket nem Miksa király kúriájába, hanem Erdélybe fellebbezték, no meg néhány évvel később a vidék igazi urának bírójához, a szolnoki kádihoz.⁶⁰ Így került János Zsigmond címere a könyv elejére, ezért is ajánlotta neki művét Veres. A mű elkészítésének valódi támogatója azonban nem ő volt, hanem Németi Ferenc, aki már nem élhette meg a könyv megjelenését, mert János Zsigmond „hűsége mellett halált szenvedett a németek puska-lövése miatt” – ahogy ezt a fordító az ajánlásban írta. Németi Zemplén megyei kisnemes volt, és a Ferdinánd király által hatalmassá tett Serédi család szolgálatában kezdte pályáját. Várnagyaként és az egyik Serédi fiú végrendeleti gyámjaként tartotta kezén Tokajt, majd az 1556-ban Magyarországra visszatérő Izabella és János Zsigmond pártjára állt és maradt is haláláig. Ősi birtokait ugyan hűtlensége miatt elkobozták tőle, de a tokaji uradalom bevételei kárpótolták a zempléni jószágokat. Németi maga is verselt, a helvét hitvallás hívéül szegődött, és néhány zsoldárt szerzett. Veres *Tripartitum*-fordításán kívül ő finanszírozta Méliusz Juhász Péter egyik művének kiadását is.⁶¹

A harmadik címer a nyomdászé, Hoffhalter Rafaelé volt. A lengyel nemesi származású Hoffhalter a kor szokásos vándornomdásza és kiadója volt. Zürichben és Bécsben keresztül került Debrecenbe, majd innen Erdélybe, ahol befejezte életét. Szakmáját fia, Rudolf folytatta, aki megörökölte apja nyomdai felszerelését. Zala megyébe költözött, és előbb Lendván, majd Nedelistyén dolgozott. Ivan Pergolicsnak tehát nem magától jutott

⁵⁹ Wilhelm Edlen von Janko: *Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II.* Wien, 1871.; Komáromy András: *Thelekessy Imre.* I–IV. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) [I.] 101–124., [II.] 209–232., [III.] 463–483., [IV.] 638–672.; Lukinich Imre: *Az északkeleti várháborúk történetéhez.* I–II. *Hadtörténelmi Közlemények* 14 (1913) [I.] 370–394., [II.] 584–605.; Uő: *Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711.* Bp., 1918. 112. skk.; Détsy Mihály: *A tokaji vár története.* In: *Tokaj. Várostörténeti tanulmányok.* II. Szerk. Bencsik János – Orosz István. Tokaj, 1995. 21. [Különnyomat]; Fodor Pál – Oborni Teréz: *Két nagyhatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága.* In: *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak.* Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 136.; Ács Pál: *A magyar nyelvű irodalom a Szapolyaiak országában.* In. uo. 261–272.

⁶⁰ *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1565/1566.* Kiad. Komoróczy György – P. Szalay Emőke. Debrecen, 1985. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 12) 50. (1566. március 12.) A szolnoki kádria lásd uo. 5. (1570.)

⁶¹ Horváth János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.* Bp., 1953. 134.; Szabadi Csaba: *Némethi Ferenc és a reformáció. Egyháztörténeti Szemle* 6 (2005) 158–164.; Szabó András: *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesek Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében. Egyháztörténeti Szemle* 6 (2005) 158–164.; Németh Csaba: *Némethy Ferenc, a tokaji várkapitány. Sárospataki Füzetek* 9 (2005) 74–90.

eszébe a *Hármaskönyv* fordítása, nagy szerepe volt abban nyomdászának, Hoffhalter Rudolfnak. Ő adta Pergosics kezébe az apja által kiadott magyar nyelvű művet. A horvát nyelvű *Hármaskönyv*-kiadásban található fametszetek ugyanazok, amelyeket az 1565-ös kiadás számára Debrecenben véstek.⁶² Pergosics művében nem szerepelt sem János Zsigmond, sem Németi Ferenc címere, hiszen a Habsburgok Magyarországnak adták ki, de ott volt a Hoffhaltereké, és a címlap is ugyanaz volt. Hoffhalter Rudolf Nedelistyét elhagyva viszaköltözött Debrecenbe, és ott folytatta nyomdászati tevékenységét.

Miként a *Hármaskönyv* megírása egy nagyobb folyamat része volt, úgy fordításait is egy tágabb jelenség alkotóelemeiként kell szemlélni. A 16. század a magyar nyelvű írásbeliség tömeges és gyors elterjedésének a kora. Amit az előtte levő fél évezredből ismerünk, azok csupán szerény kezdetek, ránk maradt töredékeit hívjuk nyelvelmékeknek. A magyar nyelvű szövegek elterjedésében különös jelentősége volt a hivatali írásbeliségnek, amelyet enyhe túlzással joginak is nevezhetünk. Az anyanyelvű írásbeliség a német városokban kezdődött a 14. században, de korántsem az összesben. Az erdélyi századok például ugyanúgy a 16. században kezdtek el tömegesen németül írni, mint a magyarok, addig ők is a latint használták. A nagymérvű magyar írásbeliség eleinte ugyan magánhasználatra szolgált, de már ezek között is voltak jogi tárgyú iratok, például nyugták.⁶³ A jogi írásbeliségben a városok voltak az úttörők, közéjük kell értenünk a mezővárosokat is. Az országos szervek, így a kúria is szigorúan ragaszkodott a latinhoz, a megyei írásbeliségnek is csak a legalsó szintjén keletkezett egy-két magyar nyelvű feljegyzés.

A városi jogban használták ugyan a *Hármaskönyvet*, de a leggyakoribb városi esetekre, az adósság miatti lefoglalásokra, a kölcsönügyletekre, az állatvásárlással kapcsolatos ügyekre Verbőci nem adott tanácsokat. Felfogása szerint azok ugyanis nem tartoztak a nemesi jog körébe. Veres kivonatos és Laskai teljes fordításának olvasói túlnyomórészt olyan nemesek lehettek, akik ki akarták magukat ismerni a jogban, de ügyvéd nélkül maguk csak kisebb perekre vállalkoztak, vagy tisztartók, akiknek az úriszéken való bírászkodáshoz volt szükségük a *Hármaskönyvre*.

A részleges magyar fordítás kiadásai nem jutottak el az ország minden részére. Egyáltalán nem tudjuk, hogy ezek a korai nyomtatványok hány példányban kerültek ki a sajtóból.⁶⁴ A *Hármaskönyvet* a magyar nyelvű bírósági iratok rendszeresen idézték, de az idézési technika nem hasonlítható a maihoz. A jegyzők asztalán elsősorban a latin nyelvű kiadások feküdtek, így aztán a latin szöveget vették alapul, és az adott ügyhöz szükséges részt mindenki maga fordította le, ennek megfelelően igen változatos szövegekkel talál-

⁶² Borsa Gedeon: Hoffhalter Rudolf nyomdája a Dráva és a Mura partján (1573–1574). In: uő: *Könyvtörténeti írások*. I–IV. Bp., 1996–2000. (Az Országos Széchényi könyvtár kiadványai. Új sorozat 6, 8, 10–11) I. 212–218.

⁶³ Istványi Géza: *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*. Bp., 1934.; Solymosi László: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53 (2011) 479–501.; László Szabolcs Gulyás: From Latin to Hungarian. Transforming of official Written in the Market-Towns of Hegyalja from the 14th to the 17th Century. *Studia Historica Nitriensia* 21 (2017) 67–86.; Katalin Szende: *Trust, Authority, and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*. Turnhout, 2018.

⁶⁴ Benda Kálmán – Irinyi Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)* Bp., 1961. 42. 1583-ban egy forintra tartottak egy magyar nyelvű *Hármaskönyvet*. Ifj. Kemény Lajos: Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára. *Magyar Könyvszemle* 3 (1895) 311.

kozhatunk. Ráadásul az idézett részt az ügynek megfelelően átalakították, nemcsak a szakakat, hanem még a mondatfűzést is megváltoztatták.

Egy sokszor idézett titulus példáján jól be lehet mutatni e jelenséget. A mezővárosok bírósági gyakorlatában az egyik leggyakoribb ügytípus a házastársak öröklése volt. A *Hármaskönyv* erre vonatkozó része mai, szó szerinti fordításban így hangzik: „mert a feleség a férje által, a házasság időtartama alatt szerzett vagyonban mindig részessé és osztályosává válik”. Veres Balázs ezt így adta vissza: „mert az feleségének a marhában és jószágban, melyet az házasságának együtt voltában együtt kerestének, mindenkor oszlás szerint része vagyon”, míg Laskai fordításában így szólt: „mert az feleségnek az marhában és örökségben, melyet házasságoknak idején és együtt éltekben kerestének, mindenkoron oszlás szerint része vagyon egyenlőképpen”.⁶⁵ A szombathelyi városi bíróság ellenben 1618-ban egyik döntésében így citálta a *Hármaskönyv* titulusát: „valamely jószágot az ura feleségével együtt talál és veszén, az a jószág mindenkoron közös, úgy illeti a feleséget is, mint szintén az urát”.⁶⁶ A szombathelyi bírák – vagy inkább az ítéletüket írásba foglaló jegyző – tehát sem a rövidebb, sem a hosszabb magyar fordítást nem használták, hanem a latin szöveget vették alapul, és ha szükséges volt, minden alkalommal a jegyző maga fordította le a megfelelő részt. Nem volt ez szokatlan eljárás, hasonló megoldással Magyarország és Erdély más részein is találkozunk.

Debrecen városa nem siette el a magyar nyelvű jegyzőkönyvvezetés megkezdését. A ránk maradt protokollumok sorozata 1548-ban kezdődik, nyelvük pedig jó fél évszázadig latin volt. Az első magyarul írt bejegyzés 1554-ből való, utána is jó ideig évenként alig egy-két ilyenre bukkanunk.⁶⁷ Vegyes latin–magyar nyelvű jegyzőkönyvekről csak 1595 után beszélhetünk, és még az 1620-as évek közepén is két nyelven írták a jegyzőkönyveket.⁶⁸ A debreceni jegyzőkönyvekben hosszú ideig fennmaradó latin azt bizonyítja, hogy a Debrecenben kinyomtatott magyar nyelvű *Tripartitumot* a város emberei nem sokat forgatták, talán egyáltalán nem is használták.

Már volt szó arról, hogy Veres Balázs mennyire lerövidítette a *Tripartitum*nak a hatályos királyi kiváltságleveléről szóló részét. Fordításának lényege ez volt: aki meg akarja ismerni az ott leírt felsorolást, az megleli a latin nyelvűben. Veres tehát nem azzal a céllal készítette munkáját, hogy leváltsa a latin nyelvű *Hármaskönyvet* és helyette egy magyar nyelvűt adjon az olvasó kezébe, hanem hogy a latin mellett a magyart is használhassák. Ebből az is következik, hogy a *Hármaskönyv* magyar fordításai elsősorban magánhasználatra készültek, a bírák pedig a latin szöveget vették elő. A kora újkor évszázadaiban, de még később is a latin nyelvű *Hármaskönyvet* tekintették hivatalos szövegnek. A 19–20. szá-

⁶⁵ *Tripartitum* III. 29. 2.

⁶⁶ 1618. szeptember 27. MNL Vas Megyei Levéltára. Szombathely város tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. VII. 27.

⁶⁷ *Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1554/1555*. Ford., vál. Balogh István. Debrecen, 1983. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 5) 11. (1554. május 20.)

⁶⁸ A jegyzőkönyvek kiadásaiból csak az 1610-es évtől kezdődően állapítható meg egyszerűen, hogy melyik bejegyzés készült magyarul, melyik latinul. Az egyik kötet latin kifejezéseit elemzi Veress Zsófia: *Latin–magyar kétnyelvűség Debrecen városának 1606/1607-es magistrátusának jegyzőkönyveiben*. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*. 31. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2009. 55–70.

zad fordulójának talán legnagyobb hatású magánjogásza, Grosschmid Béni még 1905-ben megjelent egyetemi előadásaiban is azt tanította hallgatóinak, hogy Verbóci művét latinul olvassák.⁶⁹

A protestáns természetjog és a *Lex politica Dei*

A somogyvári formuláskönyv írója szerint a jog az az isteni igazság, ami független a szokásoktól, a dekrétumoktól, a törvényektől, és mindenkinek biztosítja, ami az övé. Verbóci a *Hármaskönyv* előszavában szorgosan kimásolta forrásaiból mindazt, amit azok a természetjogról tanítottak. Eszerint a természetjog a mózesi törvényeken és az evangéliumon alapszik, az embert illető természetjogot isteni jognak mondjuk, az isteni törvények pedig természet szerint valók.⁷⁰ A *Tripartitum* szerzője számára e mondatok nem egyszerűen kötelező elméleti bevezetésnek számítottak. A tízparancsolat-kommentár elkészítésébe azért vágott bele, mert fontosnak tartotta annak a problémának a bemutatását, hogy milyen az a jog, amely túl van a szokáson, törvényen és szabadságon, és mindenkire érvényes. Amikor a parancsolatokat értelmezte, nem teológiai, hanem jogi alapokon álló, gyakorlatias erkölcsstanító művet készített. E kérdésekről a *Hármaskönyv*ben nem írhatott részletesen. A szokásjog összefoglalói szigorúan ragaszkodtak forrásaikhoz, még akkor is, ha azok csupán szóbeliek voltak. Bárhogy is rendszerezték őket, a természetjognak ott nem sok helyet lehetett találni. Nem lehetett azért sem, mert a szokások is csak ritkán emlegették. A középkori magyar szokásjogban két esetben fordult elő ez gyakrabban: a rendi állás megváltoztatása, így a nemesítés vagy a szolgafelszabadítás,⁷¹ és a nőági örökösödés kapcsán.⁷² Verbóci okleveles forrásaival összhangban a vásárolt jószágok nőágot is megillető örökösödését a természetjogból vezette le.⁷³ A *Négyeskönyv* elkészítését elrendelő 1548-as törvény az ország jogának „az igazsággal és az isteni joggal” ellenkező törvényeit akarta kijavítani. Az isteni jog ebben az esetben is a természetjogot jelentette.⁷⁴ A *Négyeskönyv* összeállítói azonban nem léphették túl saját árnyékukat. Kiegészíthették a *Hármaskönyvet*, de ugyanazzal a módszerrel dolgoztak, mint Verbóci, művük a meglévő szokásokon és nem a természetjogon alapult.

⁶⁹ Grosschmid: *Magánjogi előadások*, 578.

⁷⁰ *Tripartitum* Prológus. 2., 3., 7., 9.

⁷¹ Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In: uő: *Nemzet és történelem*. Bp., 1984. 428. A részletes adatok az ott idézett irodalomban találhatóak. Juhász Csaba: A felszabadító oklevelek arengái. In: *Micae mediaevales*. IV. Szerk. Gál Judit et al. Bp., 2015. 93–105.

⁷² 1361. április 2. A *Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi Tringli István. Bp., 2008. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44) 74. (99. sz.)

⁷³ „... jure quoque divino affici tenentur...” *Tripartitum* I. 19. 1. §

⁷⁴ 1548. évi 21. tc. Korábban hibásan feltételeztem, hogy ennek bármi köze lenne a katolicizmus védelméhez. Tringli István: 'Quadrupartitum' szócikk. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, IX. 333–334.

A természetjog (*ius naturale*) az antikvitás óta ismert fogalom, a római jog művei azonban csak keveset foglalkoztak vele.⁷⁵ A római jogászok gyakorlatias elmék voltak, a jogi művek bevezetőiben egy-két bekezdésben megemlézték, majd a továbbiakban néhány jogintézményt erre vezettek vissza. Anélkül, hogy szabatos definícióját adták volna, a méltányos és jó jogot értették alatta. A fogalom, egyáltalán a jognak e megközelítése, a görög filozófiából került a római jogba. Cicero ugyan sokat írt róla, ő azonban nem volt sem jogtudós, sem erről szóló művei nem tartoztak a jogtudományhoz.⁷⁶ Az önálló természetjognak a jogtudományon belül a közös jog művelői találtak helyet a középkorban. A kései középkorban és a kora újkorban teljesedett ki ez a természetjogi gondolkodás a spanyol és portugál szerzők műveiben, tőlük került át a nem spanyol németalföldiekhez és másokhoz. A kora újkorban a természetjog általános jogfilozófiának számított, ám olyan filozófiának, melyet sokan sokféleképpen értelmeztek.⁷⁷ Aki joggal foglalkozott, egy idő után szükségét érezte annak, hogy erről is kifejtse elképzeléseit, és ezt a kor gondolkodása el is várta tőle.

Ehhez a jogbölcseleti irányhoz tartozott az a magyar nyelvű mű is, amely latin címet viselt. *Lex politica Dei*, állt a címlapján.⁷⁸ A korabeli szokások szerint ugyan a cím még hosszan folytatódott, amely már magyar nyelvű volt, a latin cím fordításával azonban adós maradt a kiadó. Azt, hogy mit értett alatta a szerző, könnyű rekonstruálni a mű előfejjéből: Isten polgári törvénye. A politika szónak a 17. század elején a maitól egészen eltérő jelentései voltak. Ebben az esetben a polgári szót kell rá alkalmazni, a polgárinak a világi értelmében. A magyar cím ezt így fogalmazta meg: azokról a törvényekről lesz szó, melyek „külső polgári társaságra” tartoznak. Ezt ma úgy értenénk, hogy a társadalom világi kérdéseiről beszél a mű. A könyv tehát azokat az isteni törvényeket veszi számba, amelyek az emberek e világi életét szabályozzák. Az isteni törvények alatt az Isten által kinyilatkoztatott törvényeket értette, az Ó- és Újszövetség bizonyos részeit. A cím elárulja a szerzőnek, ha nem is közvetlen, de elméleti forrását, Philipp Melanchthonnak 1535-ben megjelent művét, ahol Melanchthon többször is használta az Isten törvénye, a *lex Dei* kifejezést, amelybe a természetjogot is beleértette.⁷⁹

A könyv tartalma nem eredeti, hanem fordítás, a *Hármaskönyv* kiadásából már megismert Lipsiai Pál németből tette át magyarra. Valójában azonban egy francia szerző ere-

⁷⁵ Pl. Otto Wilhelm Krause: *Naturrechtler des sechzehnten Jahrhunderts. Ihre Bedeutung für die Entwicklung eines natürlichen Privatrechts*. Frankfurt am Main – Bern, 1982. (Rechtshistorische Reihe 15.) A természetjog hatalmas irodalmának akár töredékét is szükségtelen itt idézni, ezért a továbbiakban beérem egy-egy, lehetőleg magyar nyelvű művel.

⁷⁶ Hamza Gábor: A természetjog értelmezésének problémái. Cicero és a *ius naturale* fogalma. *Jogtudományi Közlöny* 50 (1995) 523–529.

⁷⁷ Moór Elemér: *A jogbölcselet problémái*. Bp., 1945. 6. skk. A természetjog különféle értelmezéseinek és beosztásainak felsorolását lásd Merio Scattola: *Das Naturrecht vor dem Naturrecht. Zur Geschichte des ius naturae im 16. Jahrhundert*. Tübingen, 1999. (Frühe Neuzeit 52.)

⁷⁸ *Lex politica Dei, azaz, mindenféle törvények, iteletek es rend-tartások, kik főkepen az külső polgari tarsasagra tartoznak*. Debrecen, 1610.

⁷⁹ Philipp Melanchthon: *Loci communes theologici. Vitenbergae, 1535*. In: uő: *Opera quae supersunt omnia*. XXI. [Ed. Henricus Ernestus Bindseil.] Brunsvigae, 1854. (Corpus reformatorum) 334–560.; Scattola: *Das Naturrecht*, 37.

detileg latin nyelvű művéről van szó, amelynek német fordítása került Lipsiai kezébe. A német fordítások egyébként feltüntették a könyv szerzőjét, Lipsiai azonban ezt már nem tartotta fontosnak.

A *Lex politicá*t François Ragueau írta, aki néha latinizálta névalakját, és olyankor a Ragueu formát használta. Születési idejét nem tudjuk, halálozási dátumát azonban sírfeliratának köszönhetően napra pontosan ismerjük, 1605. szeptember 13-án hunyt el.⁸⁰ Ragueau Berry hercegség helytartója volt, akit 1584-ban a bourges-i egyetem jogi karára is meghívtak professzornak.⁸¹ Leghíresebb műve egy jogi szakszótár volt, amely a francia *coutume*-ök kifejezéseit magyarázta meg. A könyv először 1583-ben jelent meg, a 19. századig azonban még több kiadást megélt.⁸² Ő állította össze Berry hercegségének *coutume*-jét is, ez azonban már csak halála után jelent meg.⁸³ Ragueau nem csak szokásjoggal foglalkozott, a justinianusi *Codex*hez is írt egy terjedelmes kommentárt.⁸⁴ Ragueau-t azonban nem elégítette ki a tételes jog. Még pályája elején készítette el a Polgári törvények [*Leges politicae*] című művét, amely először 1576-ban jelent meg Frankfurtban, majd a következő évben is kiadták.⁸⁵ Ragueau a Szentírásból kigyűjtötte mindama idézeteket, amelyek megítélése szerint a világi jogra tartoztak, és ezeket az idézeteket 46 titulus alá osztotta. Hogy eljárásának nagyobb tekintélyt kölcsönözzön, a iustinianusi *Codex* és *Digesták* módszerére hivatkozott. A 46 titulus nagy része cím szerint is megtalálható a római jog e két művében, a tagolás mégis a 16. századi jogi gondolkodásnak felel meg.⁸⁶ A kora újkor kérdéseit tette fel, azok szerint csoportosította a bibliai helyeket. Az ószövetségi könyvek szerzői semmit sem tudtak a természetjogról, az újszövetségié sem foglalkoztak vele. Ragueau azonban megtalálta azt az értelmezési keretet, amelybe illesztve e szövegek természetjogiakká váltak. A mű előszavában kifejtette, hogy Mózes törvényei mind a méltányosságra vezethetők vissza. Az az erkölcsi törvény, amelyet az Úr a zsidóknak adott, nem szűnt meg más népnél állami rendelkezés vagy a nép szokása által, és nincs kitéve az idő múlásának. Így sikerült természetjoggá formálnia az isteni törvényt. A katolikus Verbóci tízparancsolat-kommentárját és a hugenotta Ragueau Szentírás-kivonatát több mint ötven év választotta el egymástól, tartalmilag azonban nagyon közel állnak egymáshoz. Mindkettő szerzője gyakorló jogász volt, és ez is, az is a kereszténység szent szövegei alapján értelmezte a jogot, munkájuk eredménye a biblikus természetjog lett.

⁸⁰ Gaspard Thaumais de la Thaumassière: *Histoire de Berry*. Bourges, 1863. 154.

⁸¹ Életrajzának adatait csak egy biográfiai lexikonból tudtam elérni: *Biographie universelle ancienne et moderne*. LXXVIII. Ed. Joseph François Michaud – Louis Gabriel Michaud. Paris, 1843–1865. A *Lex politica* Deiről 1993-ban író Martti Takala sem ismert más irodalmat. Martti Takala: *Lex Dei – Lex politica Dei. Lex Politica Dei – teos ja Kaarle IX:n lainsäädäntö*. Helsinki, 1993.

⁸² François Ragueau: *Indice des droicts roiaux et seigneuriaux*. Paris, 1583. [A későbbi kiadások címe: *Glossaire du droit françois*.]

⁸³ François Ragueau: *Les coutumes generales des pays et duche de Berry*. Paris, 1615.

⁸⁴ Fr. Raguelli [François Ragueau]: *Commentarius ad constitutiones et decisiones Justiniani, quae XII libris Codicis continentur*. Paris, 1610.

⁸⁵ Franciscus Raguello [François Ragueau]: *Leges politicae, ex sacrae iurisprudentiae fontibus haustae collectaeque 8 et ob commodiorem usum ad formam Iustiniani Codicis Digestae ac per titulos edictique perpetui seriem concinnatae*. Francofurti, 1576. (Takala úgy tudta, hogy az 1577-es kiadás volt az első. Takala: *Lex Dei*, 64.)

⁸⁶ A titulusok és iustinianusi párhuzamaik összeállítására lásd Takala: *Lex Dei*, 219.

Három évvel az első kiadás után, 1579-ben Ragueau műve németül is megjelent.⁸⁷ Ugyanaz a frankfurti kiadó adta ki a német fordítást, amelyik korábban latinul is kinyomtatta. A fordító egy hesseni jogász, Abraham Saur volt, aki igen termékeny jogi író, de nem csak jogi művek szerzője volt. Foglalkozott büntetőjoggal, perjoggal, öröklési joggal, írt a boszorkányokról, összeállított egy német nyelvű formuláskönyvet, készített egy kortörténeti munkát is.⁸⁸ Az első német kiadást 1581-ben egy második követte. Saur kiadása első ránézésre elűt a latin nyelvű munkától. Minden titulushoz egy-egy metszetet illesztettek, amelyeket a kor sokat foglalkoztatott grafikusa, Jost Amman készített. Nem az illusztráció azonban az egyetlen változtatás a művön. Saur a mű elejére egy ajánlást írt uralkodójához, Lajos hesseni grófhhoz. A mű előszava alaposan kibővült: Ragueau bevezetőjét egy rövid, névtelen értekezés követte a zsidó nép kiválasztottságáról és arról, miért vesztették el hazájukat, amit Luthernek az Ó- és Újtestamentumhoz írott előszava követett.⁸⁹ Az egyes titulusok mellett glosszák jelentek meg, amelyeket Saur készített. A változtatásnak felekezeti okai voltak. Ragueau hugenotta volt, aki a helvét reformáció törvényfelfogását követte, amelyet Kálvin János is vallott. A mű azonban az ágostai hitvallású német olvasóknak készült. Luther és Kálvin joghoz való viszonya nagyon különbözött egymástól.⁹⁰ A német fordítás a két irányzat között akart egyensúlyozni, valójában azonban az evangélikus felekezeten belül azt a Philipp Melanchthon neve által fémjelzett irányzatot képviselte, melyet a szigorú evangélikusok elutasítottak és eretnekgyánúsának tartottak. Saur és társai számára a Biblia az élet minden területén zsinórmértékül szolgált, és ezt a felfogást vallotta Ragueau is, ezért fordította le Saur a könyvét. Ezt a „kriptokálvinista” hozzáállást az evangélikus országokban ugyan elfogadhatatlannak tartották, de Saur hazájában, Hessenben megfelelt az uralkodó elvárásainak.⁹¹

A német fordítás némileg új köntösben jelent meg 1597-ben. Ez akkor már állítólag a negyedik kiadása lett volna a könyvnek.⁹² Ragueau műve új címet kapott. *Lex politica Dei*, állt a címodal tetején, ám a cím folytatódott: *Isten Polizeiorndnungja, amelyben polgári rendeletek, avagy jogok találhatóak. A Polizeiorndnung* fogalmával már megismerkedhettünk a kora

⁸⁷ *Leges politicae divinae. Das ist von allen bürgerlichen Satzungen oder Rechten Erklärung aus heiliger biblischer Schrift gezogen und umb bessers Nutzes willen nach Art der Justinianischen Rechtsbücher und Ordnung des edicti perpetui, das ist stätigen Gebots etc. verfasst. Erstlich durch Herrn Franciscum Raguelem [...] jertzund aber durch [...] Abraham Sawrn [...] verdeutscht, mit Concordantzen der weltlichen Sprüchen und Rechtstitul sampt schoenen Figuren geziert.* Frankfurt am Main, 1579.

⁸⁸ <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/129073768>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. szeptember 5.)

⁸⁹ Az Ószövetséghez írt teljes bevezetést közli a könyv Luther 1523-ban írt előszavának utolsó három bekezdése kivételével, ami 1534 óta minden Biblia-kiadásból hiányzik. Az Újszövetséghez írt bevezetésből az első másfél bekezdés maradt ki, onnantól azonban teljes a szöveg. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. (Weimarer Ausgabe) Die Deutsche Bibel.* Bd. 6., 8. Weimar, 1929., 1954. [Bd. 6.] 1–10., [Bd. 8.] 10–30.; *Luthers Vorreden zur Bibel.* Hrsg. Heinrich Bornkamm. Hamburg, 1967. (Furche Bücherei 238) 31–44., 135–139.; Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez.* [Ford. Szita Szilvia.] Bp., 2010. (Magyar Luther Könyvek 2) 33–45., 118–121.

⁹⁰ Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet.* Bp., 2001. 165., 176. skk.

⁹¹ Takala: *Lex Dei*, 148.

⁹² *Lex politica Dei. Das ist Gottes Policy Ordnung. Darinnen begriffen sind etliche bürgerliche Satzung oder Rechte [...] jertzund aber mit vielen Sprüchen uber vorige Editiones vermehrt und zum vierten Mal in Druck produziert.* Frankfurt am Main, 1597.

újkori kodifikáció német műfajai kapcsán, itt azonban másról volt szó. A Szentírás rendelkezései kapták az isteni *Polizeiordnung* nevet. Ez úgy történhetett meg, hogy a szó már annyira mindennapivá vált, hogy a kiadó érthetőbbnek találta, mint a német kiadás korábbi, kissé nehézkes címét. Az új cím nem tévedett. A bibliai törvények a mindennapoknak olyan kérdéseiről szóltak, amelyeket akkortájt a *Polizeiordnungen* szabályoztak.

Ragueau könyvét másodjára svédre fordították le, ami 1607-ben Rostockban jelent meg.⁹³ A mű további története szorosan összefüggött a svéd monarchia történetével és IX. Károly svéd király jogi reformjaival. A svéd fordítás megint átalakította a művet: eltűnt Ragueau, az ismeretlen szerző és Luther előszava. Ez lett a forrása 1608 után a svéd országos törvénykönyv és a városi törvénykönyv kiegészítésének, és az is maradt egészen 1734-ig, a svéd polgári törvénykönyv bevezetéséig.⁹⁴

Lipsiai Pál az 1597-es német kiadást tekintette mintájának, ami a magyar címből derül ki, Lipsiai ugyanis rendtartásnak fordította a magyarra csak nehezen áttehető *Polizeiordnung* szót. A mű eddigi történetének ismeretében aligha meglepő, hogy Lipsiai sokat változtatott az előtte fekvő könyvön. Csupán egyetlen ajánlás található benne, amelyet maga írt. A mű két kiadást ért meg. Az egyiket Lipsiai annak a Szerdahelyi Imrefi Jánosnak ajánlotta, aki a teljes magyar *Tripartitum* fordítását támogatta, és akinek annak első kiadását dedikálták.⁹⁵ A másik kiadásban kicserélte az Imrefinek szóló ajánlást egy általános, minden olvasóhoz szóló üdvözléssel. Az ajánlás 1610. január 20-án kelt.⁹⁶ Az Imrefinek ajánlott munka rövidebb. Az ajánlás után a bibliai könyvek rövidítéseinek listája következik, majd utána azonnal jönnek a Ragueau által összeállított titulusok. Ezzel ellentétben a minden olvasónak ajánlott kiadásban megtalálható a német kiadás ismeretlen szerző által írott előszava is. Ragueau előszava és Luther műve nem szerepel egyik kiadásban sem. Ragueau neve nem található sehol a műben, a szerzőről Lipsiai csupán annyit írt, hogy „egy fő tudós ember volt”, aki németül adta ki művét.

Lipsiai változtatásainak célja egyértelműen az volt, hogy az evangélikus szellemű művet a református olvasók számára elfogadhatóvá tegye. Ugyanazt tette, mint Saur, aki a Melanchthont követő evangélikusok szája íze szerint változtatott a hugenotta művön, és a svéd kiadás készítője, aki Saur könyvét az ortodox evangélikusok kedvéért alakította át. Lipsiai azonban nem az ősforráshoz, Ragueau-hoz nyúlt vissza, jó volt neki Saur előszava is. Lipsiai nem vissza-, hanem átalakította az evangélikus német kiadást. A mű tartalma némileg megváltozott. A 46 titulus helyett a magyar kiadásokban csak 44 kapott helyet, Lipsiai elhagyta például az ötödik, zsidókról szóló rövid titulust. Elmaradtak Saur hosszadalmas széljegyzetei is. Természetesen nem álltak rendelkezésére Jost Amman metszetei, így a magyar kiadásokban nincsenek illusztrációk sem.

Az ajánlás törvényekről szóló része tökéletesen megfelelt a református elképzeléseknek. Az okfejtés egyetlen kérdés körül forog, érvényesek-e az ótestamentumi törvények.

⁹³ *Lex politica Dei. Thet är: Gudz Regementz Ordning [...] Rostock, 1607.* [A svéd fordítás még kétszer, 1635-ben és 1638-ban jelent meg Stockholmban.]

⁹⁴ Takala: *Lex Dei*, 193. skk.

⁹⁵ RMK I. 419.

⁹⁶ RMK I. 420.

Ezek részint egyháziak, részint világiak – mondta Lipsiai. A ceremóniák egy része Krisztus halálával megszűnt. A törvények közül azonban azokat, amelyek természetesek, megtartjuk. Krisztus nem azért jött a világra, hogy a törvényt elvegye, hanem hogy betöltse, a törvények tehát nem csak a zsidókra tartoznak. A mű elkészítése nem sok munkát jelentett Lipsiainak. Az előszó valójában kompiláció, lefordítania csak az egyik kiadáshoz tartozó német előszót kellett. Utána már nem volt más dolga, mint a német kiadásban szereplő titulusok lefordítása és a magyar Bibliából a megfelelő helyek kikeresése. Lipsiai a vizsolyi bibliát használta.

A *Lex politica Dei* részint gondolati fogódzót jelentett olvasóinak, részint segítséget adott érvelésük alátámasztásához. Hogy kik voltak ők, csak találgathatjuk. Voltak köztük bizonyára jogászok is, számukra azonban a mű aligha járt közvetlen gyakorlati haszonnal. A magyar peres szokások kötöttek voltak, ott bibliai helyekkel nem volt szokás mindennapi ügyekben érvelni, miként az ítéletek indoklásaiban sem.⁹⁷ Sokkal inkább használhatták a művet a kormányzat, ahogy ma mondanánk, a közigazgatás képviselői. Egy-egy falusi, városi, vármegyei rendelet indoklásához csak fel kellett ütni ezt a könyvet, és kiválasztani a megfelelő bibliai passzust. Segédkönyvül szolgálhatott e munka a lelkészeknek is. A 17. századi társadalom elvárta a lelkészeketől, hogy a társadalmi normák felett őrködjenek. Ha a közösséget sértő törvénytelenység történt, a vasárnapi prédikációhoz való felkészülést segíthette a mű. Az erkölcs elleni vétségek esetében a kora újkorban rendszeresen alkalmazott büntetés volt az eklézsiakövetés. Az elítéltek a templomban az egész gyülekezet előtt egy külön helyre kellett ülni, és nyilvánosan meg kellett vallania cselekedetét. Az eklézsiakövetés együtt járt a lelkész intésével is. Ezekre a beszédekre is fel lehetett a könyvből készülni.

A természetjog azonban hiába kutatta a mindenkinek kijáró jogokat, az általános emberi törvényeket, a kora újkori felekezeti ellentéteket nem tudta átlépni. Általános elismertsége csak addig tartott, amíg az adott felekezet elfogadta az ott leírtakat. Hiába tartalmazta a *Lex politica Dei* a minden keresztény által ismert és isteninek tartott törvényeket, a reformátusokon kívül mások nem használták.

⁹⁷ Bogdándi Zsolt: A bíraskodás jogforrásai az erdélyi fejedelmi táblán a 16. században. *Erdélyi Múzeum* 83 (2021) 32–40.

EGYHÁZIAK A MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSEK ALSÓTÁBLÁJÁN 1608–1688

KÁDÁR ZSÓFIA

CHURCHMEN ON THE LOWER TABLE OF THE HUNGARIAN DIET
1608–1688

The paper explores the churchmen who sat on the lower table of the Hungarian diet between 1608–1688. It is organised into seven major parts. 1. Sixteenth-century preliminaries 2. Delegates sent by the cathedral and collegiate chapters: alongside the (arch)provosts with no episcopal title, mostly the major canons were commissioned 3. Titular abbots and provosts invited individually (15–25 persons). 4. The number of lower clergy on the lower table 5. Their place and activity at the diets, participation in the work of the Royal Table, of the compilers, committees and delegations, as well as in legislation and backroom negotiations 6. The presence at the diets of Pauline, Benedictine and Jesuit monastic leaders 7. The churchmen on the lower table as a representative group of the Hungarian middle clergy.

Keywords: Church, diet, lower table, seventeenth century

A kutatás előzményei¹

Nem szorul bizonyításra, hogy a magyar országgyűléstörténeti kutatások előtt milyen távlatok állnak még. Különösen igaz ez a mohácsi csatavesztés és a török kiűzése közötti időszakra, az 1526 decembere és az 1688 közötti korra, amelynek diétai forrásait a Magyar Országgyűlési Emlékek-sorozat kezdte feldolgozni. A monumentális vállalkozás 1874 és

Kádár Zsófia, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung.

¹ Jelen tanulmány egy kétrészes közlemény első darabja. A második rész Kádár Zsófia és B. Székely Dorottya Pirocska közös munkája: Adattár a 17. századi magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról címmel a *Történelmi Szemle* következő számában jelenik meg. Ennek egyes diétai listákra és szereplőkre vonatkozó adatait és hivatkozásait e tanulmányban csak a legszükségesebb mértékben ismételjük meg, esetenként csak utalunk rá (lásd Adattár). A szerzők tagjai az Országgyűlés Hivatala és a BTK által koordinált *Történelmi Képviselői Adatbázis* projekt 1526–1687 közötti időszakot feldolgozó munkacsoportjának, továbbá a K 131973 sz. NKFI-projektnek. Kádár Zsófia munkáját támogatta az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja is. A források összegyűjtésében és az Adattár elkészítésében nyújtott segítségét Fazekas Istvánnak, H. Németh Istvánnak és Pálffy Gézáknak köszönjük. Köszönjük továbbá Szijártó M. István és Varga Szabolcs észrevételeit.

1917 között tizenkét kötetben adta közre az 1526 és 1606 közötti diéták iratanyagát.² Folytatását 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete vállalta azzal a céllal, hogy az 1607 és 1790 közötti országgyűlésekre vonatkozó forráskiadást tizenégy kötetben megvalósítja, azonban ez mind a mai napig nem történt meg.³ Így éppen a már jobb forrásadottságokkal bíró, habár ritkásabban összehívott 17. századi diéták történetére vonatkozóan maradnak magukra a korszak kutatói. Hiába történtek kísérletek a munka folytatására – itt főként Benda Kálmán, Péter Katalin,⁴ illetve 1646/47 esetében Bessenyei József munkáira⁵ kell utalnunk –, az országgyűléstörténeti kutatások időről időre más-más mederben folytak tovább.

A 18. századi országgyűlések tagjairól és történetéről főként Szijártó M. István köteteknek,⁶ illetve az általa évtizedes munkával vezetett *Diaeta* kutatócsoport adatbázisainak köszönhetően a megelőző időszakokhoz képest jóval részletesebb ismereteink vannak.⁷ A kutatócsoport tagjai egy-egy országgyűlést vagy egy-egy témát középpontba állítva⁸ fontos új eredményeket vonultattak fel. Az egyházi rend diétai jelenlétét és tevékenységét vizsgáló Forgó András több publikációjában érintette az alsótablái egyháziak szerepét, de a 16–17. századi idősakkal érthetően ő is csupán érintőlegesen foglalkozott.⁹

Az utóbbi évtizedekben más módszerrel, de ugyancsak fontos eredmények születtek az említett két évszázadról is. Ez lassan oda vezet, hogy sikerül meghaladni Zsilinszky Mihálynak az 1523 és 1712 közötti magyar országgyűlésekről írott – eredeti szándékának megfelelően a vallásügyi tárgyalásokat középpontba állító – monumentális művét, amely a diéták történetét a „reformációtól kezdve” felekezeti elfogultan, érthető módon a protestánsok helyzetére és sérelmeire összpontosítva tekintette át.¹⁰ A kutatás megújítása egyfelől a Pálffy Géza által vezetett „Lendület” Szent Korona Kutatócsoporthoz fűződik, amely főként a koronázó országgyűlések történetére összpontosítva végzett jelentős

² *Magyar országgyűlési emlékek/Monumenta Comititalia regni Hungariae*. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp., 1874–1917. (Monumenta Hungariae Historica 3.) (= MOE.)

³ Benda Kálmán: *A Magyar Országgyűlési Emlékek*. Beszámoló egy forráskiadvány-sorozat munkálatairól. *Történelmi Szemle* 17 (1974) 650–655.

⁴ Pl. Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben*. Bp., 1987. (Előadások a Történettudományi Intézetben.)

⁵ *Magyar országgyűlési emlékek*. Közzéteszi Bessenyei József. Eger, 2017. I. (1646–1647.) <https://uni-eszterhazy.hu/api/media/file/7657da431e777e00b7f1fe0d9d43ec3d162045e5>. (A letöltés ideje: 2022. április 15.)

⁶ Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. [2. jav., bőv. kiad.]; Uő: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*. Bp., 2016.

⁷ *Diaeta. A 18. századi magyar országgyűlések résztvevőinek adatbázisa*. [Készült Szijártó István vezetésével.] <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. április 15.)

⁸ Pl. Nagy János: *Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen*. Bp., 2020. *Az indigenák*. Szerk. Szijártó M. István. Bp., 2017.

⁹ Forgó András: *A 18. század elején visszatérő szerzetesi közösségek, mint a magyarországi rendi politika új szereplői*. *Századok* 143 (2009) 1105–1122.; Uő: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra. Papok és szerzetesek a 18. század országgyűlésein*. Bp., 2017.; Uő: *Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában*. In: *Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével*. Szerk. Forgó András. Pannonhalma–Veszprém, 2013. (Fontes ex Archivo Sancti Martini editi I. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 32) 7–64.

¹⁰ Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. I–IV. Bp., 1880–1897. (A Magyar protestáns irodalmi társaság kiadványai 4.1–4.4.)

forrásfeltáró munkát, és adott ki fontos tanulmányköteteket.¹¹ Ezek bizonyítják, hogy a színvonalas forráskiadásokkal kiegészített, egy-egy részproblémára összpontosító tanulmányok kötetbe szerkesztve akár egy-egy diéta „monografikus” feldolgozását is pótolhatják. Ugyancsak megkerülhetetlen Fazekas István 2020-ban publikált terjedelmes könyvfejezete, amely a 16–17. századi országgyűlésekről nyújt friss szemléletű, a tanácskozások mindennapjait is érintő összefoglalót.¹²

Szűkebb témánk szempontjából Benda Kálmán majd fél évszázados közleménye módszertanilag nagyon érdekes, mivel a Magyar Királyság adott időpontban, 1607–1608 folyamán szolgálatban lévő egyházi és világi tisztségviselőinek „címtárát” levéltári források alapján állította össze, és ezzel áttevően az 1608. évi országgyűlés résztvevőiről is minden addiginál részletesebb, teljesebb képet adott.¹³ Évtizedekkel később Tatjana Guszarova úttörőként tette közzé néhány 17. századi országgyűlésünk névsorát; forráskiadása azóta is kiindulópontja a vonatkozó kutatásoknak és elemzéseknek.¹⁴ Ugyancsak a kétezres évek elején Péter Katalin témavezetésével zajlott egy OTKA-kutatás, amely a magyar arisztokrácia családi kapcsolatait vizsgálva – főként Koltai Andrásnak köszönhetően – közzétette a korszak országgyűléseire meghívott vagy azokon megjelent főrendek névsorait is.¹⁵ Utóbb Mikó Gábor közleménye hívta fel a figyelmet a Magyar Országgyűlési Emlékek kiegészítésének lehetőségeire, közölve az 1546. évi pozsonyi diéta kiadatlan résztvevőjegyzékét.¹⁶ Magam kísérletet tettem egyetlen, jó forrásadottságokkal bíró, de alig ismert diéta, az 1634/1635. évi soproni országgyűlés meghívottjainak és résztvevőinek teljességre törekvő feltárására a diétai listák közzétételéhez kapcsolódóan.¹⁷

Jelen elemzés alapját egy folyamatban levő kutatási projekthez kapcsolódó, jórészt önálló munka képezi. Az Országgyűlés Hivatala és a BTK együttműködésével életre hívott *Történeti Képviselői Adatbázis* projekt¹⁸ 16–17. századi munkacsoportja (Pálffy Géza, majd H. Németh István vezetésével) a korszak diétai meghívottainak és résztvevőinek teljességre törekvő feltárását, a személyek azonosítását (élettrajzi adatokkal való kiegészítését)

¹¹ *Egy új együttműködés kezdete. Az 1622. évi soproni koronázó országgyűlés.* Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba. Sopron–Bp., 2014. (Annales Archivi Soproniensis 1); *Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés.* Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. Sopron–Bp., 2020. (Annales Archivi Soproniensis 2.)

¹² Fazekas István: Országgyűlés és a kora újkori Magyarországon a 16–17. században. In: uő – Gebei Sándor – Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig.* Bp., 2020. (A magyar országgyűlések története) 177–355.

¹³ Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára, 1607–1608. *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 265–325.

¹⁴ Tatjana Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. *Levéltári Közlemények* 76 (2005) 93–148.

¹⁵ Péter Katalin et al: *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században.* [OTKA-kutatás online elérhető tartalma.] <https://archivum2004.piarista.hu/arisztokrata/>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. április 15.)

¹⁶ Mikó Gábor: A Magyar és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek bővítésének lehetőségeiről. (Forrásközlemény.) In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* 2017. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2017. 67–69.

¹⁷ Kádár Zsófia: Az 1634/35. évi soproni országgyűlés meghívottjai és résztvevői. [Forrásközlés és névjegyzék.] In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények.* 2021. I–II. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2021. I. 399–466.

¹⁸ Illetve annak előzményei. Vö. pl. *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig.* Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp., 2013.

és egy egységes adatbázisban való rögzítését vállalta.¹⁹ E munka részeként B. Székely Dorottya Pirooska és jómagam gyűjtöttük össze az egyházi rend felső-, illetve alsótáblai tagjainak zömét és kezdtük meg életrajzaik feltárását.²⁰

Célkitűzés, forrásadottságok, kutatási nehézségek

Az adatok gyűjtése és rendszerezése folyamán B. Székely Dorottya Pirooskával közösen jutottunk arra a döntésre, hogy egyelőre az 1608 ősze és 1688 közötti időszak diétáinak egyházi meghívottjairól–megjelentjeiről közöljük az adatokat és egy kapcsolódó elemzést. A korábbi időszakról, mivel jóval több összehívott diétáról van sokkal töredékesebb, elszórtabb és nehezebben értelmezhető forrásunk, egyelőre nem tudunk megnyugtató, átfogó képet alkotni. A 17. századi országgyűlések egyházi tagjai közül is a kevésbé ismert alsótáblai egyházakra összpontosítunk. Kétrészes közleményünk második része egy (kettőnk által összeállított) Adattár. Maga az Adattár is két fő részből áll:

1. Tartalmazza a jelzett időszak magyar országgyűléseire meghívott, illetve ott megjelent egyháziakat intézményenként;
2. A vizsgált korszak diétáira meghívott, ott megjelent egyháziak betűrendes névsorát közli életútjukra és diétai szerepvállalásukra vonatkozó adatokkal és tételes hivatkozásokkal kiegészítve. Az intézményenkénti listától eltérően a betűrendes névsorban a kizárólag a felsőtáblán regisztrálható egyháziak is szerepelnek, mivel az egyenletlen forrásviszonyok miatt esetenként az egyházi középíreteg egyes tagjait is csak a felsőtáblán tudtuk kimutatni.

Mindezek mellett szükség volt az egyházakra vonatkozó, teljességre törekvő adatgyűjtésre ahhoz is, hogy az alsótáblán valaha előforduló klerikusok teljes diétai „karrierútjáról”, azaz későbbi felsőtáblai szerepléseiről is hiteles képünk legyen.

Értekezésünk az alsótáblai egyházakra összpontosít: azokat az egyházi személyeket vizsgálja, akik az 1608 ősze és 1688 között összehívott magyar országgyűlések közül leg-

¹⁹ Ugyancsak kapcsolódó kutatási projektek égisze alatt jelent meg több országgyűlés-történeti tanulmánykötet, a 16–17. századra nézve is releváns új eredményekkel. A városok diétái képviseletéről pl. H. Németh István: *Városi érdekvédelem felekezeti köntösben – a soproni követek az 1681. évi országgyűlésen*. In: *Mestá na sneme/Városok a diétán. Ochrana mestských záujmov v období stavovského a občianskeho parlamentarizmu/Városi érdekvédelem a rendi és polgári parlamentarizmus időszakában*. Ed. Peter Kónya – H. Németh István. Prešov, 2016. 53–91. A nyugat-magyarországi vármegyék országgyűlési képviseletéről összefoglalóan lásd Dominkovits Péter: *A nyugat-dunántúli vármegyék országgyűlési követei Győr, Sopron, Vas, Zala megyék példáján*. In: *Rendi országgyűlés – polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig*. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp.–Eger, 2020. 51–55.

²⁰ Elemzésünk és az említett, kapcsolódó Adattár célja, hogy az Oracle-adatbázis keretei közé nem szorítható, de a további kutatásokat elősegítő adatokat a szakmai közönség számára hivatkozott és teljesebb formában is elérhetővé tegyük. Habár az Adattár kettőnk közös munkája, jelen elemzést egyedül írtam. A munka során kialakult szoros együttműködés miatt azonban a teljes szövegben többes szám első személyt használok.

alább egy diétán az alsótáblán megjelentek vagy oda meghívást kaptak. Amint említettük, e személyeknek a teljes diétai „pályafutását” vizsgáltuk, tehát a felsőtáblára címzetes, hódoltsági vagy valódi püspökként (esetleg más jogcímen) továbblépő klerikusok főrendiházi szereplését is. Az alsótáblai egyháziakra vonatkozó reprezentatív gyűjtés kiindulópontul szolgálhat e társadalmi csoport majdani kollektív biográfiai, prozopográfiai szempontú elemzéséhez is.²¹ Munkánk tehát inkább további vizsgálódások kiindulópontja, mintsem egy teljes és lezárt kutatás összegzése.

Az 1608. évet a tizenöt éves háború és a Bocskai-mozgalom lezárása, illetve II. Mátyás magyar királlyá koronázása miatt is korszakhatárnak tekinthetjük,²² miközben az országgyűlés intézménytörténetében is fontos cezúra a pozsonyi országgyűlésen ekkor elfogadott törvénycikkek révén. Ezt erősítik a forrásadottságok is: 1608-tól sem átfogó forráskiadás (vagy akár csak jegyzék) nem áll rendelkezésre, sem a diéták történetének összegző feldolgozása. Leginkább Tatjana Guszarova említett forrásközlésére és kiadatlan levéltári iratokra hagyatkozhatunk. Mivel a magyar országgyűlésnek központi hivatala, ügyvitele a 17. században még nem alakult ki,²³ a Magyar Királyi Udvari Kancellária anyagában esetlegesen fennmaradt egy-egy listát leszámítva a meghívottak és résztvevők jegyzékei sem a kormányzervek levéltáraiból ismeretesek. Központilag vezetett jegyzőkönyv vagy napló híján az országgyűlési követek saját, szubjektív szempontok alapján írott és különféle levéltári egységekben szórta fennmaradt naplóira vagyunk utalva, mert azok olykor megőriztek egy-egy jegyzéket a meghívottakról, résztvevőkről vagy a kompilátorokról.²⁴ Mindezt más őrzőhelyeken fennmaradt listák és szórványadatok egészítik ki: például III. Ferdinánd 1625. évi soproni koronázásáról az egri levéltárban őrzött ordó a jelen lévő egyházak neveivel, az 1634/35. évi soproni diétán megjelent főpapok és főurak listája a nagyszombati jezsuita kollégium iratanyagában, vagy a korszak kiemelkedő vármegyei követe és politikusa, Szemere Pál naplófolyamának részletei,²⁵ esetleg káptalani névtárak és levéltárak szórványadatai,²⁶ illetve a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek vonatkozó részletei.²⁷ Külön kutatás tárgya lenne az egyes listák másolatainak teljességre törekvő feltárása is, ezért az adattár készítésekor elsőként a kiadott forrásokat dolgoztuk fel, majd az adatokat az eredeti (főként a Magyar Királyi Udvari

²¹ Ennek feltétele lenne az egyes személyekre vonatkozó, viszonylag egyenletes életrajzi adatgyűjtés, ami azonban számos akadályba ütközik, így elemzésünkben csak kezdetleges eredményeinkre utalhatunk.

²² Ahogy tette ezt a megelőző időszakot újratematizáló alapvetésében Pálffy Géza is. Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. (História Könyvtár. Monográfiák 27.)

²³ Tatjana Guszarova: *Vármegyei követek a magyar országgyűlés alsótábláján a 17. században*. Társadalmi kép. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon*, 125.

²⁴ Az alsótábla által választott (kinevezett) kompilátorok feladata volt a rendi sérelmek és a törvények tervezetének összeállítása. Tagjai között az alsótábla minden rendi csoportja képviselve volt néhány, a jogban jártas, tapasztalt követel. Lásd Fazekas: *Országgyűlés, 208–209.*, és e közlemény *Az alsótáblai egyházi diétai helye és tevékenysége* alfejezete.

²⁵ Vö. Guszarova: *Vármegyei követek*, 125. skk.

²⁶ Pl. a győri székeskáptalanról lásd a Győri Egyházmegyei Levéltár Káptalani Hiteleshelyi Levéltárának (= GyEL GyKHL) az Adattárban hivatkozott tételei, továbbá Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából 3.)

²⁷ Pl. Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok*. I. 1618–1670. Bp., 2001. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 33) 29–141. (1659. évről.)

Kancellária levéltárában őrzött) jegyzékekkel is összevetettük.²⁸ Ez után következett más, jegyzékszerű források, végül a szórványadatok rögzítése. Felvettük továbbá a szentesített törvénycikkekben előforduló vagy azok záradékában szereplő főpapok és más egyháziak neveit is, mivel a méltóságsorba való bekerülést a diétai meghívásra való jogosultsággal egyenértékűnek tekintettük.²⁹ Azonban nem vettünk fel egyetlen olyan adatot sem, amely csupán az adott személy adott pillanatban való tisztségviselésére alapozta volna a diétai meghívást, így néhány esetben akár a püspökök szereplését sem tudtuk adatolni. Adattárunk jellegéből adódóan lezárhatatlan – kiegészítése, pontosítása folyamatos kutatási feladat marad.

A „diétai listák” feldolgozásakor a korszak kutatói azzal az áthidalhatatlan akadállyal is szembesülnek, hogy a meghívottak és a ténylegesen megjelentek elkülönítése irreális célkitűzés. Sokszor már annak is örülünk, ha egy-egy országgyűlésről bármiféle jegyzék fennmaradt, és csak ritkán fordul elő, hogy a meghívás és az ott-tartózkodás mozzanata, esetleg a diétai jelenlet pontos ideje megállapítható. Ezért a kutatás jelen fázisában minden olyan személyt és intézményt összegyűjtöttünk, akinek akár meghívása, akár jelenléte adatolható.

A magyar országgyűlés, így az alsótáblán megjelenésre jogosult egyháziak körét is az 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikk szabályozta, az élő szokásjogot kodifikálva.³⁰ Hogy a rendek között a klerikusok súlyát érzékeltethessük, érdemes a korabeli alsótábla összetételéről rendelkezésre álló ismereteinket táblázatban is áttekinteni (lásd alább, 1. táblázat).³¹

1. táblázat. Az alsótábla összetétele (1608–1688)

Rendi csoport	Rendi csoport tagjai	Létszám
ELNÖK	személynök	személyesen
KIRÁLYI TÁBLA	al nádor, alországbíró, ítélőmesterek, ülnökök	12-20 fő
KÖZNEMESSÉG	vármegyei követek (33-42 vármegye)	60-70 követ
VÁROSOK	14-27 szabad királyi város saját követekkel	30-60 követ
	hét bányaváros együttes követküldéssel	
EGYHÁZI REND	székes- és társaskáptalanok (8-11 káptalan)	10-15 követ
	címzetes apátok és prépostok	15-25 követ
	pálos rend generális perjele (1662-ig)	személyesen
	szentmártoni bencés főapát (1639-től 1662-ig)	személyesen
TÁVOLLÉVŐ FŐRENDEK követei		30-50 követ
ÖZVEGY FŐRENDŰ ASSZONYOK követei		
HORVÁT-SZLAVÓN KIRÁLYSÁG követei		2-3 követ

²⁸ Fóként Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések jegyzékeit, ezeket mind ellenőriztük.

²⁹ A kiadott törvényszövegek alapján: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000-1895. I-XXI.* Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896-1901. (Milleniumi Emlékkiadás 1-21) (= CIH 1608-1657, CIH 1657-1740).

³⁰ 1608. évi koronázás utáni 1. tc. 4-7. §. CIH 1608-1657, 24-25.

³¹ Fazekas: Országgyűlés, 184-196., az említett cikkely, valamint kapcsolódó kutatásaink alapján.

Az egyháziak közül az 1608. évi koronázás utáni 1. cikkely alapján meghívást kaptak a székes- és társaskáptalanok: a testületeket (nagy)prépostjaik mellett választott követeik képviselték. Meghívásra és alsótáblai megjelenésre voltak jogosultak továbbá a préposti és apáti birtokok és címek tulajdonosai, azaz a címzetes apátok és prépostok.³² Ők a káptalani követek csoportjától nem különültek el élesen, zömük kanonokként egy-egy káptalan tagja is volt. Végül korszakunk elején alsótáblai meghívásban részesült a pálos rend főperjele (rendfőnöke) is. Habár a cikkely nem tér ki más szerzetesrendekre, az 1639-ben Magyarországon újjászervezett bencés szerzetesi élet immáron valódi (és nem komendátor) szentmártoni főapátok meghívását is lehetővé tette, a jezsuita rend képvisellete pedig a korszakban mindvégig parázs vita tárgyát alkotta.³³ (A szerzetesrendi jelenlétre az elemzés végén, A szerzetesrendek képvisellete: pálos, bencés és jezsuita jelenlét részben még visszatérünk.)

Az alsótáblai egyháziak három csoportja – a címzetes apátok–prépostok, a káptalani követek, illetve a szerzetesrendek képviselői – közül az apáti és préposti címek birtokosai még vonatkozó archontológiák híján is könnyebben azonosíthatók.³⁴ Esetükben ugyanis egyetlen intézményhez (címhez) egy személy tartozott. Sajnos a káptalani követekkel jóval nehezebb dolgunk van. A székes- és társaskáptalanok diétai invitálásának „logikája” ugyanis más alsótáblai rendekéhez (vármegyékéhez, városokéhoz) volt hasonló: a királyi meghívólevelet (*litterae regales*) maga a testület kapta. A meghívotti listákon tehát eleve csak a káptalanok nevei vannak felsorolva, ahogy a vármegyék vagy a szabad királyi városok tekintetében is ez volt a gyakorlat.³⁵ Ugyancsak más alsótáblai rendekhez hasonlóan a káptalani követek megbízóleveleiket az országgyűlés kezdetekor az alsótábla elnökének, a személynöknek tartoztak bemutatni, csakhogy e megbízólevelek döntő többsége nem maradt fenn. (Üdítő kivétel az 1681. évi diéta megbízóleveleinek a Magyar Királyi Udvari Kancellária levéltárában fennmaradt szinte teljes sorozata, benne az egyházi testületek, így a káptalanok megbízóleveleivel.)³⁶ Ráadásul a káptalani követek tételes felsorolása még a fennmaradt résztvevői jegyzékekből is rendre hiányzik, az egész vizsgált időszakból

³² E csoportról összefoglalóan lásd Fazekas: Országgyűlés, 293–296.

³³ A kérdésről részletesen lásd Kádár Zsófia: Soprontól Pozsonyig. A jezsuiták 17. századi országrendiségének kérdéséhez. In: *Amikor Sopronra figyelt Európa*, 473–543.

³⁴ A korszakban egyes apáti-préposti cím adományozása, betöltése akár nagy időbeli kihagyásokkal is történhetett. Az alig-alig rendelkezésre álló archontológiákra egy példa: Merényi-Metzger Gábor: Az aradi címzetes prépostok onomasztikonja (1581–1945). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 14 (2002) 171–188., egy intézményre és annak vezetőire összpontosító, modern szemléletű elemzés: Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. Bp., 2006. (METEM Könyvek 56.)

³⁵ Vö. Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések vonatkozó adatait, továbbá Guszarova: Vármegyei követek, 125. elsősorban a megyék vonatkozásában.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) A 95 Acta Diaetalia. 1681. évi országgyűlés iratai. fol. 110. (Zenggi káptalan megbízólevele. 1681. április 9.), fol. 161–162. (Győri káptalan megbízólevele. 1681), fol. 163–164. (Veszprémi káptalan megbízólevele. 1681. április 25.), fol. 165–166. (Pozsonyi káptalan megbízólevele. 1681. április 25.), fol. 167–168. (Szepesti káptalan megbízólevele. 1681. április 14.), fol. 169–170. (Vasvári káptalan megbízólevele. 1681. április 24.), fol. 171–172. (Zágrábi káptalan megbízólevele. 1681. április 20.), fol. 173–174. (Császmái káptalan megbízólevele. 1681. április 18. Zágrábból), fol. 175. (Garamszentbenedeki apátság megbízólevele, amelyet esztergomi kanonokok képviseltek. 1681), fol. 178–179. (Nyitrai káptalan megbízólevele. 1681. április 18.), fol. 229–230. (Egri káptalan megbízólevele. 1681. április 13.)

mindössze négy kivétel akad (az 1646/47., 1662., 1681. és 1687. évi diétai listák).³⁷ E hiányosság egyik lehetséges áthidalásaként kínálkozik a két említett csoport: a címzetes apátok–prépostok, illetve a káptalani követek között feltételezhető kisebb-nagyobb átfedés. Mivel a káptalani kiküldöttek költségeit (a vármegyei és városi követküldési gyakorlattal egyezően) az intézménynek kellett fedeznie, a káptalan (vagy akár a személyes megjelenésre jogosult, de kispénzű címzetes apát–prépost) szempontjából költségkímélőbb megoldásként kínálkozott egyazon klerikus több jogcímen történő alsótáblai szereplése.

A káptalani követek esetében komoly módszertani nehézséget jelent az is, hogy mindaddig a helyi forrásanyag, a káptalani levéltárak bevonása sem hozott áttörést.³⁸ Jellemzően a káptalanok diétai követutasításai sem adják meg a delegáltak nevét,³⁹ sőt, a követek által haza, kanonoktársaiknak küldött beszámolóikban sem nevezik meg a szerzők saját magukat.⁴⁰ A kérdés ugyanakkor – mivel a közfelkiáltással történő szavazás és alsótáblai döntéshozatal korszakában vagyunk – nem érdektelen: az alsótáblai egyháziak száma akár az (egyház)politikai igények szerint is változhatott. Nagyobb létszámot érhettek el, ha a címzetes apátok és prépostok mellett az egyes káptalanokból külön követeket küldtek. Az alsótáblai klérus „felduzzasztása” sorsdöntő szavazások alkalmával lehetett érdekes, ahogy ez az 1655-ös nádorválasztó diéta esetében is feltételezhető.⁴¹

A leírtak alapján elemzésünk tárgya:

1. A 16. századi előzmények áttekintése;
2. A 17. századi diétákon szereplő székes- és társaskáptalanok követküldési gyakorlatának ismertetése;
3. A címzetes apáti–préposti csoport bemutatása;
4. Az alsótáblai egyháziak létszáma és az azt befolyásoló politikai tényezők;
5. Az alsótáblai egyháziak diétai helye, szerepe és tevékenysége;
6. A szerzetesrendek diétai képviselői: pálos, bencés, jezsuita jelenlét;
7. A vizsgált alsótáblai egyháziak életpályáiból nyerhető összkép.

³⁷ Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések, 116., 136., 140.; [Bártfa város követeinek naplója az 1681. évi országgyűlésről.] MNL OL N 49. Lad. L. Litt. B. (= Bártfa 1681) fol. 4^r.

³⁸ Kutatásaink elsősorban a győri és esztergomi káptalani levéltárakra irányultak.

³⁹ Egy kiragadott példa: *Puncta instructionis pro dominis de venerabili capitulo in diaetam Posoniensem anno 1687 ablegatis.* (Tisztázat utólagos kiegészítésekkel, a követeket nem nevezi néven.) Esztergomi Prímási Levéltár. Főszékeskáptalani Levéltár Magánlevéltára (= EFL EFML) Lad. 69. fasc. 1. nr. 17.

⁴⁰ Az 1625. évi diétáról az esztergomi káptalan tagjainak két fennmaradt beszámolójára vonatkozó eredményeinket lásd a 4. szakaszban.

⁴¹ Vö. Fazekas: Országgyűlés, 194. Lásd alább is.

Az alsótáblai egyháziak csoportjai a 16. században

1526 decemberétől 1608 októberéig 51 országgyűlést vettünk számba, míg 1608 és 1688 között 18 diétát (mivel az összehívott, de megnyitás nélkül feloszlott 1642. évi országgyűlést is vizsgáltuk).⁴² 1608 első feléig csupán 26 diétáról mindössze 58 alsótáblai követséget sikerült adatolni, míg 1608-tól kezdve minden országgyűléshez tudunk legalább néhány szórványadatot kötni, így további 398 alsótáblai követségre találtunk adatot. Hasonlóan egyetlen a vizsgált klerikusok aránya is: míg 1608 októberéig mindössze 39 személyt azonosítottunk, 1608 ősze és 1688 között 211 alsótáblai egyházi követ nevét ismerjük. Az említett 16. századi követségek megoszlása a káptalani testületek, illetve más jogcímek között önmagáért beszél (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. Egyháziak alsótáblai követségei, 1526–1608

Működő káptalan	Működő káptalan követeinek száma	Címzetes apát-prépost, aki egyúttal kanonok is	Címzetes apát-prépost	Szerzetesi előljáró
Esztergom	4	8		
Győr	12	2		
Zágráb	5	2		
Eger	4	0		
Vasvár	0	2		
Összesen	25	14	19	2

Az ismert követségek nagy része kötődik a működő székes- és társaskáptalanokhoz, a legtöbb adatunk a győri és az esztergomi székeskáptalanokról maradt fenn. Az egri székeskáptalan és a vasvári társaskáptalan megjelenése jelzésértékű. A zágrábi káptalan különleges helyzetét alább még tárgyaljuk, esetében ugyanis számolnunk kell azzal, hogy a káptalan delegáltjai egyúttal a horvát-szlavón rendek alsótáblai követei is lehetnek – ahogy már 1578-ban Heresinczy Péter zágrábi olvasókanonok is.⁴³ Már a 16. században is megfigyelhető, hogy az alsótáblai kanonokok egy része nem káptalanja delegáltjaként, hanem címzetes apátként vagy prépostként kapott meghívást. További tíz alkalommal pedig e címek birtokosait nem tudjuk kanonoki testülethez sem kötni. A két szerzetesi előljáró szereplése a szentmártoni főapátság 1550 előtti időszakából való, amikor az apátságot még bencés rendi előljárók (Tolnai Máté, Győri Mihály), és nem kommandátor főapátok képviselték, ahogy ez majd az 1585 és 1639 közötti évtizedekben, a rend magyar-

⁴² Egyrészt, mivel az országgyűlés időszakáról elemzés és forráskiadás is rendelkezésre áll: *Az 1642. évi meghívult országgyűlés időszaka (1640 december – 1643 március)*. Szerk. Hajnal István. Bp., 1930. (Esterházy Miklós nádor iratai. I. Kormányzattörténeti iratok). Másrészt, mivel a diétára ténylegesen gyülekezni kezdtek a rendek, így fennmaradt egy számunkra alapvető (és sajnos ritka) forrástípus egy darabja: a káptalani követek nevét őrző jegyzék is.

⁴³ Fazekas István: *A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 373.

országi jelenléte híján bevett gyakorlattá vált.⁴⁴ További egyetlen adat tanúskodik a pálos főperjel 1583. évi meghívásáról, akit (mivel a prépostok és apátok között sorolták fel) nyilván az alsótáblára hívott meg az uralkodó.⁴⁵

A 16. századi, nagyon töredékes adatsor összességében azt mutatja, hogy az alsótáblai egyháziak két nagy csoportja, a káptalani követek és a címzetes apátok–prépostok köre már az 1608. évi említett törvencikk megalkotása előtt kikristályosodott, és már e században sem vált el élesen egymástól. Molnár Antal kutatásaiból tudjuk, hogy az apáti és préposti címek, illetve a hozzájuk kapcsolt kisebb-nagyobb birtokok és jövedelmek az intézményes és személyi válságban lévő 16. századi magyarországi katolikus egyházszervezetnek, ezen belül is főként a középrétegnek milyen fontos lehetőséget, esélyt jelentettek pozícióik részleges megőrzésére és a késő középkorból megörökölt intézményrendszer (akár csak névleges) fenntartására.⁴⁶ Mindez látványosan mutatkozott meg az országgyűlések alsótábláin, ahol a káptalani követekkel csaknem azonos létszámban lehettek jelen a címzetes apátok és prépostok. Igazán kevés, mégis fontos adat tanúskodik a szerzetesrendek alsótáblai jelenlétéről is, akiknek a 17. századi diétai helyét alább, A szerzetesrendek képviselője: pálos, bencés és jezsuita jelenlét részben igyekszünk majd tisztázni.

A székes- és társaskáptalanok követküldési gyakorlata

A 17. századi magyarországi székes- és társaskáptalanok történetéről, működéséről és tagságáról nehéz összképet alkotni. Molnár Antal rövid, hiánypótló áttekintését leszámítva a hazai egyházi középréteg nem alkotta önálló kutatás tárgyát.⁴⁷ A személyi állomány rekonstruálásához csak eltérő színvonalú, olykor igen régi és elavult névtárak állnak rendelkezésünkre,⁴⁸ az archontológiák a korszakból teljességgel hiányoznak. Mindez indokolja, hogy a káptalanok diétai követküldési gyakorlata kapcsán az egyes testületekről, elsősorban működésük kereteiről, a magyarországi egyházi hierarchiában elfoglalt helyükről és létszámukról is röviden megemlékezzünk, ugyanis csak így lehet értelmezni a feltárt adatainkat.

⁴⁴ Tolnai Máté, 1532: Österreichisches Staatsarchiv. Haus- Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Ungarische Akten. Comitalia. Fasc. 378. Konv. A. fol. 64^r; Győri Mihály, 1542: MOE II. 306. 1. j.; Molnár Szulpicz: *A pannonhalmi főapátság története. Negyedik korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent-Benedek-rend fölslása és föléledése. 1535-1708.* Bp., 1906. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. A Pannonhalmi főapátság története 4) (= PBRT IV.) 46.

⁴⁵ MOE VII. 138.

⁴⁶ Molnár: *A bátai apátság*, 25–37.

⁴⁷ Uo. 13–24., uő: Katolikus egyházi középréteg a Magyar-Horvát Királyságban a 17. században. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században.* Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2018. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3) 67–91., Molnár Antal: *Magyar hódoltság, horvát hódoltság. Magyar és horvát egyházi intézmények az oszmán uralom alatt.* Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 231–241., 273.

⁴⁸ Vö. Molnár: *Katolikus egyházi középréteg*, 68–69. 5. j. Vö. Adattár. Bibliográfia.

Esztergom

A magyarországi káptalanok sorában tekintélye, jövedelmi viszonyai és létszáma alapján is első helyen az esztergomi székeskáptalan állt.⁴⁹ A 14–15. században akár 38-40 fős testület kanonokjainak száma 1525-ben 35 volt.⁵⁰ A káptalan 1541-ben az oszmán hódítás elől Várday Pál érsekkel együtt Pozsonyba, majd 1543-ban Nagyszombatba menekült, és székhelye a visszafoglaló háborúkat követően csak jóval később, 1820-ban került vissza ismét Esztergomba. A káptalan tagjainak száma 1543-ban, tehát a menekülés idején már jócskán elmaradt a két évtizeddel korábbi mögött, 17 főt tett ki. Kanonokjainak sora a 17. században is megőrizte a korábbi rendet: a négy oszlopos kanonokot a három kisprépost (esztergom-szentgyörgyi, esztergom-szentistváni és esztergom-szenttamási),⁵¹ majd a kilenc főesperes és néhány mesterkanonok követte. A vizsgált korszakból (különös tekintettel az országgyűlések időszakaira) létszámát a kiadott névtár alapján csak megbecsülni tudjuk.⁵² Az 1608. évi országgyűlés idején 15, az 1622. és 1625. évi diéták alatt 20-21 tagja lehetett, majd ez a szám az 1630. évi 21 tagról az 1637 és 1649 közötti időszakra 25-26 főre növekedett, az 1655–1662. évi országgyűlések idején 22-24, majd az 1681. és az 1687. diéták idején 21-22 kanonokról tudunk.⁵³

A testületben más székeskáptalanokhoz képest szembetűnően magas volt a címzetes, illetve a választott (hódoltsági) püspökséget, továbbá a címzetes apátságot vagy prépostságot is viselő kanonokok aránya. A nagypréposti méltóságban szinte kivétel nélkül választott püspököket találunk, de arányuk a többi oszlopos kanonok között is figyelemre méltó. A kanonokok származása, képzettsége és életpályája mindemellett főbb vonásaiban más káptalani testületekéhez hasonlóan alakult. Fontos kiemelni, hogy a kanonoki rétegen belüli, testületek közötti mozgás a 17. századra nézve is a főszékeskáptalan elsőségét támasztja elő. A kanonokok egy része ugyan főpapi vagy rokoni támogatás révén eleve itt kezdte meg kanonoki szolgálatát (és akár néhány éven belül továbblépett a valódi főpapok közé), de Nagyszombatba az ország minden működő székes- és társaskáptalanjából időről időre érkeztek kanonokok, a legtöbben talán Győr, Eger és Nyitra, kisebb számban Zágráb, Pozsony, Szepes és Veszprém káptalanjaiból.

⁴⁹ Középkori archontológiáját 1543-ig kiadta C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543*. Bp., 2019. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 9.) A későbbi időszak személyi állományát máig Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. esetenként csak korlátozottan megbízható névtára alapján vizsgálhatjuk. A káptalan történetének kutatástörténetéről legújabban lásd C. Tóth: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok*, 9–11. Kora újkori helyzetéről rövid, de hiánypótló áttekintés az érsekek kánoni vizsgálási jegyzőkönyvei alapján: Molnár: *A bátai apátság*, 16–17., uő: *Katolikus egyházi középréteg*, 72.

⁵⁰ Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, XXV.; Molnár: *Katolikus egyházi középréteg*, 72. A káptalan 1525. és 1543. évi létszámát C. Tóth: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok adatai* alapján adtam meg.

⁵¹ A kisprépostok már préposti testületeik legkésőbb 1543-ban történt megszűnése előtt is tagjai voltak a székeskáptalannak. Lásd C. Tóth: *Az esztergomi székes- és társaskáptalanok*, passim.

⁵² Kollányi: *Esztergomi kanonokok* vonatkozó adatait figyelembe véve.

⁵³ Benda: *A királyi Magyarország*, 312. és Kollányi: *Esztergomi kanonokok névtárának* vonatkozó részei alapján. Vö. Molnár: *A bátai apátság*, 16–17., uő: *Katolikus egyházi középréteg*, 72.

Mindez a testület országgyűlési képviselőit, tagjainak diétai megjelenését is befolyásolta. A felsőtáblára meghívott címzetes és választott püspökök között időről időre legalább 2-3 esztergomi (oszlopos) kanonokot találunk, és számuk a forráshiányok mellett is eléri 1625-ben és 1655-ben a 4, 1681-ben az 5, 1687-ben pedig a 6 főt. Az alsótáblára apáti vagy préposti címük révén egyedi meghívóval invitált további kanonokok jelenléte is folyamatos volt: az 1622-ig jellemző 1-2 fős létszám 1622–1625-re 4 főre, majd 1634-ben kiugróan magasra, 6 főre emelkedett, hogy a század derekának 1637., 1646. és 1649. évi diétáin 4 fő maradjon, majd 1655-ből 3, az 1681. és 1687. évekből pedig 2-2 ilyen kanonokot ismerünk. A káptalan mint testület képviselőjére elsősorban jogosult nagyprépostok püspöki címek birtokosaiként szinte mindig a felsőtáblán ültek, habár Telegdy Jánosról úgy tudjuk, hogy az 1608. évi koronázódiétán kinevezett boszniai püspökként is a székeskáptalan alsótáblai követe volt, míg Kisdy Benedek nagyprépost az 1642-ben meghíúsult diétán (püspöki cím híján) az alsótáblán képviselte (volna) a székeskáptalant. A nagyprépostok alsótáblai feltűnése azonban Esztergom esetében a ritka kivételek közé tartozott. Sokkalta gyakoribb volt a további, püspöki címet nem viselő oszlopos kanonokok delegálása a káptalan részéről.

A testület feltételezett vagy ismert követői között nagy számban, összesen nyolc esetben fordultak elő az olvasókanonokok (1613, 1618: Dallos Miklós, 1637, 1642: Senkvczy Mátyás, 1649: Pálfalvai János, 1655: Szentgyörgyi Ferenc, 1662: Bartók István, 1687: Dolny István). Az éneklőkanonokok (1613, 1618–1622?: Posgay János, 1637: Kisdy Benedek, 1646: Rohonczy István, 1655: Posgay Miklós), illetve őrkanonokok (1613, 1619–1625?: Dubovszky György, 1637: Érsekújvári Farkas, 1649: Posgay Miklós, 1659: Szegedy Ferenc Lénárd) követi megbízásai már valamivel kevésbé voltak rendszeresek. Az említett oszlopos kanonokok mellett időről időre feltűnnek további (apátként–prépostként sem invitált) kanonokok, akik közül néhányan leendő fényes karrierjük kezdetén álltak a káptalani követségük idején (1625: Lippay György, 1659: Püsky János, 1662: Bársony György), mások pedig annak az egyre professzionalizálódó középpapi rétegnek voltak a jellegzetes figurái, akik az alsótáblai klérus tagjaiként évtizedeken át szerepeltek. Senkvczy Mátyás például az 1625–1642. évi diétákon eleinte szentgyörgymezei prépostként, majd esztergom-szenttamási prépostként, végül olvasókanonokként és aradi prépostként képviselte a székeskáptalant, miközben legalább három alkalommal a kompilátorok közé is megválasztották, aligha függetlenül királyi táblai tagságától – 1630-ban és 1634-ben érseki ülnök, 1637-ben királyi táblai prelátus volt.

Pozsony

A korabeli Magyar Királyság fővárosa a katolikus egyházi intézményrendszerben is jelentős helyet foglalt el.⁵⁴ A Nagyszombatban rezideáló esztergomi érsekek legfontosabb mellékrezidenciájának, társaskáptalannak és több szerzetesrend rendházának is helyet adott.

⁵⁴ A katolikus egyház pozsonyi helyzetéről újabban lásd Fazekas István: A katolikus egyház helyzete és intézményrendszere a kora újkori Pozsonyban. *Történelmi Szemle* 60 (2018) 201–213.

A társaskáptalan a 14. század első feléig a Szent Üdvözítőről volt elnevezve, ezután Szent Márton lett a névadója, de a régi megnevezését is használta melléktitulusként. A testület a kora újkorban is megőrizte középkori szervezetét.⁵⁵ Mohács előtt atipikus módon 14 kanonoki stallumból állt, amelyből a 17. században kettőt a templom és a káptalan alkalmazottainak fizetésére fordítottak. A fennmaradó 12 helyet sem töltötték be folyamatosan, habár a 17. században még így is az ország nagyobb létszámú kanonoki testületei közé tartozott.⁵⁶ A társaskáptalannak sokáig egyetlen dignitása volt: az örkanonok, akinek a hiteleshely működtetésében kiemelkedő szerep jutott.⁵⁷ A dignitások száma Lippay György érseknek köszönhetően nőtt meg háromra, aki 1651-ben Baróthy Ferencet olvasókanonokká, Méhes Pált pedig éneklőkanonokká nevezte ki.⁵⁸

A káptalan és a város kapcsolata a testületnek a várból való kora középkori leköltözése óta szoros volt. A Szent Márton-templom plébánosát a város mint kegyúr mindig a kanonokok közül választotta. A társaskáptalan személyi állományának vizsgálata mégis arra utal, hogy karrierút szempontjából a korabeli magyar egyházi hierarchiában a pozsonyi káptalan mintegy zárványként működött, onnan kevesen léptek tovább nagyobb presztízsű káptalani testületekbe vagy püspöki méltóságra.⁵⁹ A káptalan tekintélyét növelte, hogy országos jelentőségű hiteleshelyének működését az oszmán hódítás sem akasztotta meg.⁶⁰

A társaskáptalan élén a prépost állt, aki azonban a késő középkor óta nem bírt kanonoki stallummal és a kanonoki javadalmak felett sem rendelkezett.⁶¹ A préposti méltóság vonzerejét középszerű jövedelme helyett a plébániatemplom tőzsomszedságában, a Káptalan utca elején fekvő és Draskovich György prépost által 1632-re teljesen újjáépített rezidencia, reprezentatív prépostház jelentette.⁶² A 17. század utolsó harmadáig jellemző volt, hogy a prépostságot címzetes vagy választott (hódoltsági) püspökök kapták mintegy püspöki javadalmaik pótlásaként vagy kiegészítéseként. Előbb egri, boszniai és pécsi püspököket (Náprághy Demeter, Balásffy Tamás, Dávid Pál) találunk a prépostságban. 1630-tól, Draskovich György kinevezésétől kezdve szinte kizárólag a váci püspökséggel kapcsolódik

⁵⁵ A káptalanról, annak tagjairól (újabb szakirodalom híján) lásd Carolus Rimely: *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatore. Posonii*, 1880. A káptalan 15. század eleji viszonyairól legújabbban lásd C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálata (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Bp., 2014 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 3) 41–64. Titulusáról, illetve 13–15. századi tagjairól C. Tóth Norbert: *A pozsonyi társaskáptalan archontológiája 1204–1462/Archontológia Prešpurskej kolegiátnej kapituly 1204–1462*. Bp., 2020. A társaskáptalan kora újkori helyzetét összegzi Molnár: *A bítai apátság*, 18.; Uő: *Katolikus egyházi közélet*, 77. Vö. Kádár Zsófia: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 46–48.

⁵⁶ Ugyancsak középkori örökség volt, hogy az oszlopos kanonokok közül csak egy méltóság, az örkanonokság betöltése volt folyamatos, bár a 14–15. századból a dékáni méltóság viselőiről is tudunk. C. Tóth–Lakatos–Mikó: *A pozsonyi prépost*, 43–44.

⁵⁷ Fazekas: *A katolikus egyház helyzete*, 203. Vö. C. Tóth–Lakatos–Mikó: *A pozsonyi prépost*, 42–45.

⁵⁸ Rimely: *Capitulum*, 46. Vö. uo. 269., 271., Fazekas: *A katolikus egyház helyzete*, 203.

⁵⁹ Fazekas: *A katolikus egyház helyzete*, 205–208.

⁶⁰ Ortvy Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. 211–217. [Reprint: Bp., 1991.]; Pálffy Géza: *A magyar királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században. Fons 20 (2013) 39*.

⁶¹ A prépostok többsége azonban elnyerte a kanonokok kinevezésének jogát.

⁶² Ortvy: *Pozsony város*, 213.

össze a préposti cím (Kopchányi Mihály, Püsky János, Tarnóczy Mátyás, Zongor Zsigmond, Pálffy Tamás, Szentgyörgyi Ferenc esetében). Igaz, hogy Kopchányi még szerémi püspökként nyerte el a prépostságot, és csak időközben lépett elő a váci egyházmegyébe, kivételként pedig Kisdy Benedeket kell megemlíteni, aki váradi püspökként viselte a pozsonyi prépostságot. Az 1679-től kinevezett prépostok azonban már más elvek szerint nyerték el tisztségüket, immár a kanonokok soraiból kerültek ki: Kálmánczay János, aki 1679-ben egyúttal scardonai, illetve Szenczy István, aki 1685-ben egyúttal almissai püspöki címet kapott a prépostsággal együtt, egyaránt az olvasókanonokságról léptek elő. Mindez azonban nem változtatta meg a korábbi gyakorlatot: a pozsonyi káptalant egyetlen diétán sem képviselte a pozsonyi prépost. Ő ugyanis saját jogán, prépostként kapott meghívót, alsótáblai megjelenéséről mégsem tanúskodnak a forrásaink, mivel a tisztséget viselő címzetes és választott püspökök mindegyike a felsőtáblán foglalt helyet.

A káptalan diétai követeiről furcsa módon olykor éppen amiatt tudunk keveset, mert a testület helyben volt. Az 1642-ből fennmaradt résztvevőjegyzéken például a zágrábi, vasvári, veszprémi és nyitrai káptalani követek után a pozsonyi káptalani küdöttek neve helyén ez áll: „Posonienses hic resident.”⁶³ Az ismert és feltételezett követek névsora alapján azonban elmondható, hogy a káptalan – úgy is, mint a pozsonyi országgyűlések, főként pedig a koronázások egyik „házigazdája” – mindig törekedett két-két tagját elküldeni a diétai ülésekre. Szembetűnő, hogy 1651 előtt és után egyaránt hiányoznak a diétai névsorokból a pozsonyi őrkanonokok. Helyettük 1651-ig több alkalommal a kanonokplébánosok (1613, 1618: Nagy György, 1642: Bielavius Tamás), illetve a káptalan olyan tagjai szerepelnek, akik egyúttal apáti vagy préposti címet is viseltek (1608: Majthényi László óbudai prépost, 1634: Veresmarty Mihály bátai apát, 1646: Rezenyi György csatári és murakeresztúri apát). A olvasó- és éneklőkanonoki dignitások bevezetése után viszont leggyakrabban e két stallum viselője képviselte a diétákon a testületet (1655: Baróthy Ferenc olvasókanonok, 1655, 1659, 1662: Méhes Pál éneklőkanonok, utóbbi két alkalommal egyúttal kompilátor, 1687: Illyés András olvasókanonok), habár 1681-ben a két követ ismét két nem oszlopos kanonoki rangú címzetes apát-prépost volt (Parády Péter kácsi apát, Bellosicz Lukács rajki prépost). Az említetteken kívül esetenként a káptalan egyszerű, apáti vagy préposti címmel sem rendelkező tagjai is előfordultak diétai követként (1608: Submontanus Matthias, 1634: Jankovszky [Janchovitius] Jakab, 1646: Suella György). A hiányos adatsor óvatos következtetéseket enged csak meg a több diétán is megjelenő pozsonyi kanonokok tekintetében: ha a címzetes apáti és préposti meghívásokat is tekintetbe vesszük, egyes kanonokok akár három-öt diétán is megjelenhettek egymás után.

A káptalan életének mindennapjaira a helyben megrendezett diéták időszaka alaposan rányomta bélyegét. Bizonyára nemcsak a Szent Márton-plébániatemplomban végzett liturgikus cselekmények (akár temetések) látogatottsága nőtt meg, hanem a hiteleshelyi tevékenység iránti igény is. Mindemellert a pozsonyi király- és királynékoronázások alkalmával a pozsonyi kanonokoknak is érdemleges szerepük volt. II. Mátyás hitvese, tiroli Habsburg Anna 1613. március 25-én történt koronázása alkalmával egy rendkívüli eset

⁶³ ÖSTA HHStA. Ungarische Akten. Comititalia. Fasc. 401. (fol. 246–249. 1642. évi országgyűlés résztvevői) 248.

történt, ami ezt egy kissé megvilágíthatja. Ugyanis a koronázási ceremónia végeztével – amelyen Nagy György kanonok plébános „ad infulam”, Laskay János dékánkanonok pedig „ad baculum”, tehát a szentelést végző főpap két oldalán vettek részt⁶⁴ – a (közlebről meg nem nevezett) pozsonyi kanonokok a magyar korona betakarására szolgáló bíbor-színű posztókendőt, továbbá egyéb kincseket is visszatartottak a Szent Márton-templom sekrestyéjében. Ekkor a várbeli koronázási lakoma végeztével az erre kijelölt főpapak, főurak és nemesek már visszaadták a koronaöröknek a koronát a hozzá tartozó koronázási ékszerekkel együtt, és azokat vissza is helyezték az erre szolgáló ládába, amelyeket pecsétjeikkel le is zártak. Csak ezután bontakozott ki szóváltás a koronaörök és a kanonokok között, akiket a jelen lévő Melchior Klesl bíboros is megdorgált. A figyelmetlenségre hivatkozó kanonokok ezután, csak jócskán megkésve adták vissza az említett értékeket, amelyeket azonban a korábban már lezárt ládába utólag nem tudtak visszatenni.⁶⁵

Szepes

Az esztergomi főegyházmegeye másik, kevésbé ismert, földrajzilag és személyi állományát tekintve is elzárt társaskáptalanja a szepesi volt. Élén a prépost állt, akit a méltóságsorban az oszlopos kanonokok követtek. A testület a 14. században 16 tagú volt, létszáma a 17. századra 10–12 főre csökkent.⁶⁶ A Pázmány-féle 1629. évi vizitáció idején a dignitások után nyolc mesterkanonok következett. Közöttük a század folyamán „magistri seniores” és „iuniores” elkülönülése is megfigyelhető, a stallumokban pedig rendszerint sorban lépkedtek előre a kanonokok a tekintélyesebb méltóságok felé. A prépostokon kívül püspöki titulust a kanonokok nem viseltek, és az apáti-préposti címek feltűnése is meglehetősen ritka volt. A testületből viszonylag kevesen léptek tovább más káptalanokba, leginkább a pozsonyi vagy az egri káptalanokba.

A társaskáptalan diétai képviselőjét tekintve a vizsgált időszakot két szakaszra lehet osztani. Az 1630. évi diétáig mindvégig Hosszutóthy László volt a prépost, aki 1631-ig nem viselt püspöki méltóságot, és a káptalan követeként öt diétán (1608, 1619, 1622, 1625, 1630) is kimutatható, a fennmaradó esetekben pedig feltételezhető a meghívása. Mellette a testület küldöttjeként négy alkalommal tudtuk azonosítani Székely [Kánya] Balázst (1608, 1618, 1622, 1630?), aki ebben az időszakban feltehetően előbb örkanonok, majd éneklőkanonok volt. A káptalan részéről diétai megbízását nem befolyásolta 1622-ben elnyert savniki apáti címe sem. 1630-ig csupán az 1613. évből van adatunk más kanonok diétai követségére: Fránya [Frányaffy] István talán éneklőkanonokként kapott ilyen megbízást.

⁶⁴ *Ordo coronationis Serenissimae Reginae [1613]*. MNL OL E 142. Fasc. 11. Nr. 3. 129.

⁶⁵ Az eset leírását lásd Révay Péter: *De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem/A Magyar Királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század*. I–II. Szerk., bev., jegyz. Tóth Gergely. [Ford. Tóth Gergely et al.] Bp., 2021. II. 528–529. [7.64.1–3.]

⁶⁶ Josephus Hradsky: *Initia, progressus ac praesens status capituli ad Sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio olim collegiati sub jurisdictione archiepiscopi Strigoniensis, nunc vero cathedralis sub proprio episcopo Scepusiensi constituti. Instar manuscripti*. Szepesváralja, 1901. 20–21.; Molnár: *Katolikus egyházi közélet*, 76.

1634-től kezdve azonban a diéták idején a szepesi prépostok mind váradi (Hosszútóthy László, Pálfalvay János, Luzsénszky Joachim), váci (Hosszútóthy László, Balogh Miklós), csanádi (Tarnóczy Máttyás) vagy erdélyi (Pálfalvay János) püspöki címeket viseltek – így felsőtáblai megjelenésre voltak jogosultak, habár két alkalommal egyúttal préposti meghívásukra is van adatunk (1649: Tarnóczy Máttyás, 1655: Pálfalvay János). A káptalan ez időben oszlopos- és mesterkanonokokat egyaránt kinevezett diétai követnek. Az 1637 és 1655 közötti (hiányos) adatok alapján úgy tűnik, törekedtek egy-egy kanonokot egymás után több diétára is delegálni, így mindig egy tapasztaltabb mellé került be egy új követ. Bebery Tamás feltételezett 1637. évi követsége után (amikor talán még mesterkanonokként delegálták) 1646-ban már olvasókanonokként jelent meg, mellette Luther [Luctor] Imrét találjuk, akinek örkanonokká emelkedése csak 1648-ra tehető, tehát 1646-ban még csak mesterkanonok lehetett. 1649-ben viszont már ő számított a tapasztaltnak az újonnan megbízott Némethy János mesterkanonok mellett, és ezt a követpárt delegálta a testület 1655-ben is (amikor Luther már olvasókanonokként ment Pozsonyba). 1662-ben és 1681-ben két alkalommal is a savniki apátságot bíró kanonokok kaptak egyúttal káptalani megbízólevelet is, Szolcsay Márton, majd Berzeviczky András – utóbbi mellett 1681-ben az örkanonokot, Szántóházy Andrást találjuk. Az 1687. évben egy mesterkanonok, Labászky Ferenc volt a káptalan követe. A szepesi társaskáptalan példája tehát időben egymás után kétféle stratégiát mutat: 1630-ig a prépost mellett egy állandósuló követtársat találunk, majd 1634-től a „kieső” prépostok helyett olyan követpárokat igyekezett kiküldeni a testület, amelyeknek az egyik tagja már nem először kapott megbízólevelet.

Győr

A győri káptalan intézményes válságát a 16. század végén nem csak igen alacsony, 8-10 fős létszáma jelzi: a vár oszmán bevételekor (1594) a testület Sopronba menekült, ahonnan csak 1606-ban tért vissza székhelyére. A 17. század első felében 13-14 betöltött stallummal számolhatunk, amely Draskovich György püspök idején, 1642 körül emelkedett 15-re, és ez a szám a század végéig már nem változott.⁶⁷ A vizsgált időszakban a magyarországi székeskáptalanok között a győri létszáma és jövedelme alapján is igen előkelő helyen állt. Még úgy is, hogy a káptalan földesurasága alá tartozó mezőváros már a 16. század folyamán a Dunántúl legnagyobb erődvárosává épült ki, miközben a káptalan időről időre

⁶⁷ A győri káptalan 17. századi történetének és személyi összetételének feltárása még várat magára. Kiindulópontul szolgál Bedy: *A győri székeskáptalan*; Uő: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939. (Győregyházmegye múltjából 6); Szabady Béla: Draskovich György győri kanonokjai. Kanonokok arcképei a tizenhetedik századból. I–II. közl. *Győri Szemle* 9 (1938) 10–37., 97–126.; Molnár: *A bítai apátság*, 17.; Fazekas István: Győr és a jezsuita rend a 17. században – szereplők, érdekek, ellenérdekek. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Uő – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 76–79.; Kádár: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon*, 54–55.; Oláh P. Róbert: *A győri székeskáptalan személyi összetétele 1658 és 1725 között*. In: *Arrabona. Regionális Tudományos Évkönyv*. 57. Szerk. Cserhalmi Zoltán – Kelemen István. Győr, 2019. 145–176. A fenti megállapításokhoz felhasználtam a káptalan korabeli számadáskönyveiben fennmaradt kanonoki listákat is. GyEL GyKML Feudáliskori gazdasági iratsorozatot. Számadáskönyvek. III–IV. (Vonatkozó éveknél.)

megtapasztalhatta birtokai pusztulását és földesúri jogainak sérelmét. Tiltakozásai csak részleges eredményekkel járhattak akár a győri főkapitányokkal, akár a jezsuitákat Győrben letelepítő, őket további ház- és birtokadományozásokkal segítő püspökökkel, akár az alsó- és felső-magyarországi szabad királyi városok protestáns polgárságával kapcsolatot kereső helyi evangélikus és református közösségekkel, az egyre öntudatosabbá váló saját mezővárosi polgáraikkal szemben.

A testület tagjainak származása és társadalmi mobilitása szempontjából is vegyes képet mutat: több főnemesi családból való klerikus pályájának kiindulópontját, míg más, jól képzett, de köznemesi vagy akár közrendű pap karrierjének csúcsát jelzik az általuk betöltött oszlopos kanonokságok. A testület tagjainak korábbi és későbbi állomáshelyei (más káptalanokban betöltött tisztségei) alapján főleg a korszak elején Zágráb, mindvégig Esztergom, illetve valamelyest Pozsony felé volt nyitott. Az egyházmegyén belül a vasvári társaskáptalan tagjai közül néhányaknak sikerült Győrbe továbblépni, miközben a veszprémi székeskáptalan megújulása után ezzel a testülettel némi személyi átfedés is kialakult több kanonok egyidejű győri és veszprémi hivatalviselése révén. A székeskáptalanban a nagyprépost és a három oszlopos kanonok mellett előkelő helyet foglalt el a két kisprépost: a pápoci és a szentadalberti prépost, mely tisztségeket nem ritkán korábbi olvasó-, éneklő- vagy őrkanonokok töltötték be, esetenként igen hosszú ideig. A székesegyházi mellett hat további főesperes és egy-két további kanonok tartozott a káptalanhoz. A nagyprépostok, oszlopos kanonokok és kisprépostok közül a század folyamán legalább tízen viseltek káptalani stallumukkal egy időben címzetes vagy választott püspökséget, a teljes tagságnak pedig jelentős része rendelkezett apáti vagy préposti címmel.

A székeskáptalan diétai képviselőteréről fennmaradt töredékes adatok alapján a nagyprépostok, hacsak nem viseltek püspöki címet (mint 1625-től Ivánczy János, vagy a korszak végén Gorup Ferenc Gábor és Széchenyi Pál), akkor mindig törekedtek megjelenni a káptalan képviselőjében. A testület tekintélyét jelzi, hogy a nagyprépostok mellett más tagjaik is viseltek püspöki címet, mint Balásffy Tamás, Nagyfalvy Gergely és Héderváry János őrkanonokok, illetve Mátéssy György és Szentandrassy Csíki István pápoci prépostok. Ők tehát a káptalan alsótáblai követeiként nem jöttek szóba. A megjelenő nagyprépostok mellett viszont több esetben olvasó- (1625, 1630: Böythe Miklós), éneklő- (1608: Altak János, 1662: Gallovich István) vagy őrkanonokokat (1608: Balásffy Tamás, 1649, 1655?: Berdóczy György) delegált a káptalan. Mellettük feltételezhető, hogy regálissal meghívott címzetes apátjaik, prépostjaik közül is kikerülhettek káptalani követek, mint talán Fülely Farkas Tamás komáromi főesperes, pilisi apát (1609–1637) vagy Kopchányi Mihály soproni főesperes, bakonybéli apát (1634). A század végén szembetűnő két alkalommal egyszerű főesperesek (1662: Kőszeghy István, 1681: Dvornikovich Mihály), illetve szentadalberti prépostok (1681: Telekessy István, 1687: Matusek András) követi megbízása. Kisebb mértékben tehát, de Esztergomhoz hasonlóan Győr esetében is szinte rendszeres, hogy az alsótáblán a tényleges káptalani követeknél több kanonokjuk volt jelen (vagy legalábbis kapott meghívót), az 1608. évi koronázódiétán akár hat, 1634-ben Sopronban akár öt, 1655-ben ismét akár hat, 1681-ben pedig négy kanonok is részt vehetett az alsótábla ülésén. A káptalan által (feltehetően vagy bizonyosan) delegált követek között

három-négy országgyűlés munkájában is részt vett legalább négy kanonok: Ivánczy János, Füleý Farkas Tamás, Bőythe Miklós és Bény János. Utóbbi (illetve követtársa, Berdóczy György) 1649. évi diétai követségéről fennmaradt levelei alapján alkothatunk képet (lásd Az alsótáblai egyháziak diétai helye és tevékenysége részfejezetben).

Vasvár

A győri egyházmegyéhez tartozó vasvári társaskáptalan, amelynek 13–14. századi létszáma akár a 9-12 főt is elérhette, a pozsonyi vagy szepesi társaskáptalanoknál jóval szerényebb keretek között működött a 16–17. században.⁶⁸ Tevékenységét 1578-tól a biztonságosabb Szombathely városában folytatta, amelynek vártemploma lett a testület új széktemploma, plébánosai rendszerint a kanonokok sorából kerültek ki. A káptalan létszáma ekkoriban 4-5 főre olvadt: a prépost (egyben vasvári főesperes) mellett az éneklőkanonokság volt folyamatosan betöltve, míg az olvasókanonokokat csak az 1630-as évektől, hiátusokkal neveztek ki. Tehát a káptalanban 2-3 oszlopos kanonokkal és 1-2 mesterkanonokkal számolhatunk. A kanonokok részben ismert életútja, rekrutációja, mobilitása és tevékenysége az 1630-tól újjászervezett veszprémi székeskáptalannal mutat hasonlóságokat, e testülettel személyi átfedések (egyidejű kanonokság) is előfordultak. Továbblépési lehetőség más káptalanokba csak korlátozottan kínálkozott, leginkább Veszprém, Győr, Eger felé. E testületben is rendszeres volt néhány kanonok plébánosi tevékenysége. A káptalan hiteleshelyi működése a 16–17. század folyamán nem szünetelt, egy ideig Győr és Szombathely látta el a teljes Dunántúl hiteleshelyi forgalmát.

A káptalant az ismert adatok szerint (püspöki cím hiányában) mindig a prépost képviselte az országgyűléseken, szinte a korszak összes prépostjáról fennmaradt legalább egy diétai követségre vonatkozó adat (1608: Chemetey István,⁶⁹ 1625, 1630, 1634: Győri [Kolompár] István szekszárdi apát, 1642: Lónyi Mihály felsőörsi prépost, 1646, 1649: Fólnay Ferenc, 1681, 1687: Tormásy Péter kapornaki apát). Mellettük esetenként feltűnik második követként a társaskáptalan további tagja is: 1608-ban Kálly [Kály] Péter mesterkanonok, szekszárdi apát, csornai prépost, 1642-ben Fólnay Ferenc olvasókanonok, 1649-ben Gálos Gergely dékánkanonok, 1679-ben pedig Bartók Mihály mesterkanonok, szombathelyi plébános.

⁶⁸ A káptalan tagjairól és történetéről lásd Desics Ignác: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásaiban. In: *A szombathelyi egyházmegye története*. I–III. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely, 1929–1935. II. 300–332.; Sill Ferenc: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: *A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977)*. [Fel. szerk. Dr. Fábíán Árpád.] Szombathely, 1977. 173–242.

⁶⁹ Az 1615-ben ismeretlen okból elkövetett gyilkosság áldozataként elhunyt prépost személyéhez lásd Dominkovits Péter: Chemetey István Vas vármegyei alispán végrendelete, 1604. Adalék Szombathely mezőváros 17. század eleji nemesi társadalmához. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője*. 34/1. Szerk. Illés Péter. Szombathely, 2011. 287–300.

Eger

Az 1596-ban az oszmán hódítás elől Egerből Kassára, majd 1613-ban Jászóra helyezett egri székeskáptalan 1649-ben ismét Kassára települt át, ahonnan 1711 és 1725 között, fokozatosan költözött vissza ősi székhelyére.⁷⁰ 1604-ben, amikor a kanonokok Bocskai István fejedelem hadjárata elől Kassáról átmenetileg Nagyszombatba menekültek, a káptalan a megszűnés szélére került. Ezt érzékelteti nemcsak a kanonokok számának csökkenése, hanem például az is, hogy az esztergomi székeskáptalanban való párhuzamos tisztségviselés is megjelent: az 1608. évi diétán az egri káptalant képviselő Dallos Miklós nagyprépost ekkor már a főszékeskáptalan olvasókanonokja is volt.⁷¹ Az egri székeskáptalan helyzete 1613 után Jászón stabilizálódott, és habár a testület jövedelmei megcsappantak és a középkori főesperességek száma is lecsökkent, a káptalan léte már nem forgott kockán.

A testület a négy dignitása, egy-egy főesperességgel összekapcsolt három kisprépos-ti méltósága⁷² és nyolc késő középkori főesperessége a 16. század első harmadában nagy-részt folyamatosan be volt töltve, mellettük néhány mesterkanonok is tartozott a káptalanhoz. 1532-ben 22, 1569-ben 19 egri kanonokról tudunk.⁷³ A Jászón töltött évtizedekben 12–16 fős létszámok ismeretesek: a méltóságsorban a kolumnás kanonokok után a székes-egyházi főesperes, majd az eger-vári Szűz Máriáról nevezett prépost, az eger-vári Szent Péter-társaskáptalani prépost, a hat megmaradt főesperesség és esetleg 1–4 mesterkanonok következett.⁷⁴ Az 1649 és 1687 közötti években a sorrend nem változott, néhány, egy-idejűleg akár négy főesperesség vakanciája azonban állandósult, így a létszám 8–15 fő között ingadozott.⁷⁵ Megjegyzendő, hogy az eger-vári Szent István-társaskáptalan prépost-i címe a jelek szerint a 17. század folyamán az éneklőkanonoki stallummal kapcsoló-

⁷⁰ A testület 16–17. századi története, archontológiájának összeállítása a jövő kutatási feladata. Tagjairól máig alapvető: Josephus Nováky: *Memoria dignitatum et canonicorum Cathedralis Ecclesiae Agriensis, his accedunt: rectores altarium, nec non parochi, et alii de clero Dioecesis Agriensis.* [1819.] [S. a. r. Leskö József.] In: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez.* I–IV. Szerk. Kandra Kabos et al. Eger, 1885–1907. IV. 55–265. Középkori történetéről és tagjairól (a 16. század végéig) lásd Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig.* Eger, 1987. (Az egri főegyházmegye sematizmusa 3) 31–61.

⁷¹ Kádár Zsófia: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630). In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára.* Szerk. Uő – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron. Bp., 2013. 297. Ugróczy János egri kanonok (1600–1621) majd egy évtizeden át volt egyúttal esztergomi kanonok (1605–1614) is. Lásd Adattár.

⁷² Az eger-vári Szűz Máriáról nevezett prépostság a zempléni főesperességgel, az eger-vári Szent Péter-társaskáptalan prépostsága a borsovai főesperességgel, az eger-vári Szent István-társaskáptalan prépostsága pedig az abaujvári főesperességgel kapcsolódott össze. Lásd C. Tóth Norbert: *Az egri káptalan archontológiája 1387–1526.* *Turul* 88 (2015) 54–56. A testület késő középkori (1387–1526), illetve 1699–1744 közötti archontológiája modern kiadásban napvilágot látott: C. Tóth: *Az egri káptalan,* Mihalik Béla: *Konfliktus és megújulás. Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744).* In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században.* Szerk. Forgó András – Góczy Zoltán. Pécs, 2019. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11) 133–170. A közbeeső időszakról többnyire megbízható, bár töredékes képet nyújt Nováky: *Memoria dignitatum,* 173–236.

⁷³ Nováky: *Memoria dignitatum,* 171–172., 179–180.

⁷⁴ Molnár Antal: *Az egri püspökség 17. századi történetéhez.* *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 14 (2002) 88–90.; Nováky: *Memoria dignitatum,* 202–203. A megmaradt főesperességek: a pankotai, a tarcafői, a patai, a szabolcsi, a hevesi és az ungi sem voltak folyamatosan betöltve.

⁷⁵ 1655: 15, 1659: 12, 1662: 13, 1681: 10, 1687: 8 fő. Nováky: *Memoria dignitatum,* 209–230.

dott össze: ezt bizonyítja Somogyi Ferenc (1643), Bánoczy Gábor (1650), Kolosváry István (1657) és Tache János (1687) e címekek történeti említése mellett az a tény is, hogy a közbeeső évekből a Szent Istvánról nevezett prépostok említése hiányzik, miközben az éneklőkánonosság be van töltve.⁷⁶ Az egyes stallumok jövedelme és a kanonokok részlegesen ismert belső mobilitása, további életútja alapján az egri székeskáptalan tagjai az egyházi középréteg alsó-középmezőnyét képviselheték.⁷⁷

Az egri káptalan diétai követeinek vizsgálatából is kitűnik, hogy e testületben Esztergomtól vagy Gyórtól eltérően ritka volt a címzetes vagy hódoltsági püspöki címek viselése, kivételként Majthényi László (nagyprépost 1608–1621) szerémi püspöksége, Cheh [Jászói] János olvasókanonok (1633–1639?) pécsi püspöksége vagy Czegléd Albert nagyprépost (1638–1643) novi, majd pécsi püspöksége említhető. Másrészt, a címzetes apáti-préposti kinevezések is ritkábbak voltak. A diétai követek szinte kivétel nélkül a káptalan méltóságsorának első hét tagja közül kerültek ki. Egerben is jól kivehető az a törekvés, hogy a diétákra első helyen a nagyprépostot küldjék, habár csak négy alkalommal tűnik fel kifejezetten a káptalan követeként a nagyprépost: 1637-ben Maurovich Mihály, 1646-ban Pálfalvai János, 1662-ben Mokcsay András és 1681-ben Horváth György korbáviai püspök (!) esetében. Horváth nagyprépost példája teljesen egyedi: mind korábbi püspöki kinevezése, mind káptalani megbízása (a fennmaradt megbízólevél alapján) biztos adatnak számít, mindent összevetve mégis a szabályt erősítő kivételnek nevezhető. További hat országgyűlés forrásaiban is feltűnnek a nagyprépostok – mint akik az alsótábla résztvevőiként alighanem káptalanjukat is képviselték (1608: Dallos Miklós, 1630, 1634: Maurovich Mihály, 1649: Somogyi Ferenc, 1655, 1659: Mokcsay András). A felsorolásból hiányzó időszakokban a nagypréposti stallumot jórészt címzetes püspök töltötte be (a már említett Majthényi László és Czegléd Albert).⁷⁸

Második helyen leginkább az olvasókanonokot küldték (biztos adatok: 1618: Egri Dénes, 1634: Cheh [Jászói] János, 1681: Jalkóczy János). Mindkét tisztség esetén azonban a bélháromkúti és tapolcai apáti címek „bezavarnak”: e titulusok ugyanis a korszakban az egri káptalannal valamiképpen összeforrtak, és a jelek szerint kimondatlan szabállyá vált, hogy ezeket (akár „címzetes”, tehát a káptalani jövedelmekből nem részesülő) egri kanonokok viselték; 1630-tól kezdve leginkább a nagyprépostok.⁷⁹ A címzetes bélháromkúti vagy tapolcai apátok, akik egyúttal nagyprépostok vagy olvasókanonokok is voltak, gyakran csak apáti-préposti címükkel szerepelnek a diétai listákban, mégis erős a gyanú, hogy káptalanjukat is képviselték. A jelenség további vizsgálatra szorul.

Harmadsorban az éneklőkánonokok lehettek követek, ezek előfordulása ugyanis vetekszik az előbb említett dignitásokéval (biztos adatok: 1608: Habardy László, 1619: Tolnay István,⁸⁰ 1662: Kolosváry István), és őrkánonok delegálására is van példa (1681: Illyefalvi

⁷⁶ Nováky: *Memoria dignitatum*, 202., 206., 211., 230.

⁷⁷ A kanonoki jövedelmekről lásd Molnár: *Az egri püspökség*, 89–90., Molnár: *Katolikus egyházi középréteg*, 73–74.

⁷⁸ Szentkereszti András nagyprépost (1621–1628†) pályája, diétai meghívása vagy megjelenése további vizsgálatokat kíván.

⁷⁹ Vö. Molnár: *Az egri püspökség*, 90. és Nováky: *Memoria dignitatum*, *passim*.

⁸⁰ Esetleg ekkor még csak dékán.

István). A fennmaradó néhány követi megbízás két alkalommal eger-vári Szűz Máriáról nevezett prépostokhoz (1608: Hegyi András, 1637: Czeglédy Albert), illetve eger-vári Szent Péter-préposthoz (1687: Sorger Mihály) köthető, rajtuk kívül káptalani követként csak a később botránnyairól elhíresült kanonok, Krucsay Miklós 1687. évi, pankotai főesperesként történt kiküldése fordult elő, de megjegyzendő, hogy a diéta befejezésének évében lett székesegyházi főesperessé kinevezve.⁸¹ Összességében tehát az egri székeskáptalan a címzetes püspökségek ritka előfordulása miatt jól mutatja, hogy a korabeli „hagyományosabb” stratégia a káptalanok diétai képviselőjében első helyen a mindenkori nagyprépostok, második helyen a minél előkelőbb – egyúttal tapasztaltabb és rátermettebb – oszlopos kanonokok delegálását jelentette.

Nyitra

A nyitrai egyházmegye az oszmán hódítás idején az egyik legvédelemesebb püspökségnek számított, székhelye mégsem maradt teljesen érintetlen a háborúktól. 1605–1607 között, Bocskai István fejedelem hadjárata idején a káptalan jórészt Győrbe menekült, majd 1663–1664-ben, amikor a vár rövid időre török kézre került, ismét elmenekült. A székeskáptalanok között a nyitrai 12 fős létszáma alapján a középkorban igen kicsinynek számított. A 17. század első felében 11-13 kanonokról tudunk, majd a század második felében a 9, helyben lakó kanonokhoz 2-3, plébániákon szolgáló (tehát a káptalani jövedelmekből nem részesülő) kanonok járult.⁸² Az ismert kanonoki jövedelmek alapján a tagok életszínvonalára nem volt alacsonyabb, mint például az egri székeskáptalan esetében. A káptalani stallumok közül hiányzott a nagypréposti (amelyet csak 1779-től vezettek be), így a testület élén az olvasókanonok állt, aki gyakran egyúttal az általános püspöki helynök is volt.⁸³ Az éneklő- és örkanonok után három főesperes következett, közülük a legtekintélyesebb a székesegyházi főesperes volt.⁸⁴

A kolumnás kanonokok között elvétve található püspöki címmel bíró egyházi: Dávid Pál 1611 és 1625 között olvasókanonoksága mellett knini püspök is volt, így ebben az időszakban a felsőtáblai megjelenése volt életszerű. A káptalanban az apáti vagy préposti címek viselése ugyanakkor folyamatosan előfordult, ami az 1613 és 1637 közötti időszakban is a nyitrai kanonokok töretlen diétai meghívásának biztosított jogalapot, tudniillik abban az időszakban, amikor a káptalan követeinek személyét nem ismerjük. Kivételt csak

⁸¹ Személyéről lásd Mihalik Béla Vilmos: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 70–74.

⁸² A káptalan történetéről és főként a korszak kanonoki életútjairól máig alapvető Vagner József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896. A testület létszámról: uo., 2–3., a 17. századi kanonoki jövedelmekről: Molnár: *A bátai apátság*, 17., Molnár: *Katolikus egyházi középréteg*, 73.

⁸³ A vikárius azonban semmiképp sem tekinthető valamiféle önálló, első stallumnak. Vö. *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XVII. Szerk. Diós István – Viczián János. Bp., 2004–2014. (Lexikon.katolikus.hu. Legutóbbi megtekintés: 2022. április 20. [s. v. nyitrai székeskáptalan.]) Ezt Vagner: *Adalékok*, 15–16. sem állítja, habár megfogalmazása talán félreérthető.

⁸⁴ Vagner: *Adalékok*, 18–24.

az 1630. év képez, amikor az 1625., 1630. és 1634. évi diétákon pásztói apátként szereplő Sembery István nyitrai olvasókanonok, illetve az 1619 és 1634 között minden országgyűlésre meghívott zirci apát, Bolerázy István székesegyházi főesperes helyett a nyitrai káptalan egy harmadik tagját, Gyöngyösy Mihály örkanonokot bírta meg a diétai követséggel. Az azonban még nyitott kérdés, hogy ez egyedi vagy tipikus esetnek tekinthető-e.

1637 és 1687 között a káptalan feltételezett és biztosan ismert követeinek egyike – 1646-ot és 1681-et kivéve – az olvasókanonok volt, akit címzetes apátként vagy prépostként is megbíztak, illetve aki szinte mindig egyúttal püspöki helynök is volt (1637?, 1642: Zongor Zsigmond, 1649, 1655?, 1659, 1662: Szászy János, 1687: Demka Márton). Az ismert második követ két kivétellel⁸⁵ éneklőkanonok (1646: Schindler János, 1662: Kada István, 1681: Demka Márton) vagy örkanonok (1642, 1646: Szászy János) volt. A több, egymás utáni diétán is tevékenyen jelen lévő kanonokok egyik jellegzetes figurája a nyitrai káptalan által hatszor kiküldött Szászy János volt, akit legalább két ízben a kompilátorok közé is megválasztott az alsótábla (1659, 1662).

Veszprém

A veszprémi egyházmegye viszontagságos 16. századi története a püspökök és a székeskáptalan életkörülményeit is teljesen átalakította. A püspökség a magyarországi egyházmegyék korábbi középmezőnyéből kiesett: birtokai, jövedelmei és területének nagy része fokozatosan, már a székvárosa 1552. évi, első oszmán ostroma előtt elenyészett.⁸⁶ A kanonokok közül az 1530-as évek óta többen kettős káptalani tagsággal rendelkeztek, a veszprémi mellett a pozsonyi, a győri, esetleg az esztergomi káptalannak is tagjai voltak.⁸⁷ A veszprémi kanonokok a hiteleshelyi levéltárat és a székesegyházi kincsek egy részét 1543-ban részint Sümegre, a püspökeik kényszerű új székhelyére, részint Pozsonyba menekítették. A veszprémi kanonokok zöme 1552 után is az egyházmegye megmaradt Veszp-

⁸⁵ 1681-ben Bellusi János kanonok, dömösi prépost, 1687-ben pedig Surmann Márton kanonok (valószínűleg ekkor székesegyházi főesperes) követi megbízásáról tudunk.

⁸⁶ A folyamatról a 16. századi veszprémi püspökök szempontjából lásd Fazekas István: A 16. század második felének veszprémi püspökei bécsi levéltári források tükrében. In: *Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2018. (A veszprémi egyházmegye múltjából 32) 65–80. A székeskáptalan szempontjából lásd Jakab Réka: A veszprémi székeskáptalan a 17. században. In: *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2019. (A veszprémi egyházmegye múltjából 33) 71–72. Vö. Molnár Antal: *Katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. Bp., 2003. (METEM Könyvek 44) 121–125.

⁸⁷ Az 1552 után életben maradó kanonokok közül Palostich [Polosichticza] Tamás, Keresztúri Benedek és rajki Bornemissza Pál Pozsonyba menekültek és veszprémi kanonoki címüket is megtartva az ottani társaskáptalannak lettek tagjai. Rimely: *Capitulum*, 264. Paksi [Paxy] Ferenc Nagyszombatban az esztergomi káptalan tagja és jegyzője lett. Kollányi: *Esztergomi kanonokok*, 161–162. Körmeny Balázs esetében már 1532 óta adatolható kettős, egyidejű veszprémi és győri kanonoksága: 1523-tól veszprémi kanonok, 1532-től egyben győri székesegyházi főesperes, majd 1545-től (egészen 1561-ben vagy korábban bekövetkezett haláláig) győri örkanonok volt. Bedy: *A győri székeskáptalan*, 358. Vö. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár. Hagyatékok. Pfeiffer János. I/26. (= Pfeiffer I/26.) Az oldalszám nélküli, jórészt gépielt kézirát a káptalan és a püspökség 16-17. századi történetéről több, máshol nem közölt mozzanatot is tartalmaz.

rém és Zala megyei részében,⁸⁸ Zalaegerszegen kért és kapott menedéket, többen plébánosként vagy oltárigazgatóként tevékenykedtek. Habár a testület hiteleshelyi működése megszűnt, az 1550-es évek végétől ismételtelen fel-feltűntek kanonokjai egészen a századfordulóig. Az 1569. évi országgyűlésen napirendre került a káptalan (hiteleshelyi) tevékenységének újjászervezése is, de az uralkodó – a vasvár-szombathelyi káptalan tevékenységére hivatkozva – nem támogatta.⁸⁹ A századfordulón Orosz Pál,⁹⁰ majd Vasváry [Károl] András nagyprépostok⁹¹ mellett egy-egy sümegi és egerszegi plébános, felsőörsi prépost is előfordul veszprémi kanonokként.⁹² A nagypréposti címet később Telekessy István türjei, majd leleszi prépost viselte.⁹³

A káptalant id. Sennyey István püspök 1630-ban szervezte újjá.⁹⁴ Ehhez szükség volt a püspökség és a káptalan birtokainak visszaszerzésére, amelyek azelőtt jórészt a veszprémi vár és katonaság fenntartását szolgálták. A káptalan 1637-től kezdett önállóan gazdálkodni saját, visszaváltott birtokain, de ebbéli törekvését az egész század folyamán a katonaság ellenkező érdekei nehezítették.⁹⁵ Az eleinte igen alacsony kanonoki jövedelmek a század második felére már valamelyest felzárkóztak a korabeli magyarországi átlaghoz. A mindössze 5-6 fős testületnek csak a fele, a nagyprépost mellett egy-két kanonok tartózkodott Veszprémben, ahol a várban, a székesegyház közelében törekedtek házakat szerezni. Itt főként a vár lelkipásztori ellátása (a nagyprépost volt egyben a székesegyházi plébános) és a hiteleshelyi tevékenység kötötte le őket. A kanonokok másik fele nagyobb plébániákra volt kihelyezve.⁹⁶ A 17. század végéig előfordult, hogy veszprémi kanonokok egyidejűleg más (működő) káptalani testületnek is tagjai voltak, de más káptalanok, leginkább a vasvári, a győri, illetve a pozsonyi felé csak korlátozott továbblépési lehetőségek kínáltak. A veszprémi kanonokok anyagi és karrierlehetőségeik, illetve tevékenységük és életmódjuk alapján tehát mintegy átmenetet képeztek a kanonoki és a (jobb módú) plébánosi csoport között.

Az 1552 és 1630 közötti időszakban a veszprémi székeskáptalan (akár rendszeres) diétai meghívása elképzelhető lenne, mivel „hivatalosan” nem oszlott fel a testület. A káptalan az 1578. évi meghívotti listán szerepel, ám egy 1580-ból fennmaradt országgyűlési

⁸⁸ Vö. Hermann István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században. (1700-1777)*. Veszprém, 2015. (A veszprémi egyházmegye múltjából 28) Térképmelléklet. I. tábla. A veszprémi egyházmegye plébániái Zala és Veszprém megyékben (1550).

⁸⁹ Az említettekről lásd Pfeiffer I/26., Jakab: A veszprémi székeskáptalan, 72.

⁹⁰ Nagyprépost 1597-ben. Pfeiffer I/26.

⁹¹ Nagyprépost 1597 u.?-1613, pozsonyi kanonok, zalavári és kapornaki apát 1592–1613. Pfeiffer I/26., Rimely: *Capitulum*, 266., Fazekas: A 16. század második felének veszprémi püspökei, 74. 61. j.

⁹² 1601: Reck Sebestyén sümegi plébános. 1606: Köntös György felsőörsi prépost. 1607: Somogyi Gergely. 1610: Pap György egerszegi plébános. Pfeiffer I/26.

⁹³ 1613-tól 1618-ig vagy tovább. Kovács Imre: *A türjei premontrei prépostság története*. Zalaegerszeg, 1991. (Zalai Gyűjtemény 32) 68–70.

⁹⁴ A kanonokok névtára, életrajzai (az 1630. évtől): Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630-1950). Püspökei, kanonokjai, papjai*. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8) 66–266. (Vonatkozó éveknél.)

⁹⁵ Jakab: A veszprémi székeskáptalan, 73–76., 81–84.

⁹⁶ Molnár: *Katolikus egyház*, 127–128.; Jakab: A veszprémi székeskáptalan, 77–80.

résztevőjegyzék nem említi.⁹⁷ Nem szerepel az 1583, az 1601–1604, az 1619, 1622 és 1630-ban meghívott káptalanok sorában sem.⁹⁸ Az átmeneti időszakból, az 1608. évi koronázódiétáról van azonban adat Vasváry [Károl] András veszprémi nagyprépost, egyben zalavári és kapornaki apát megjelenésére.

Az 1634 és 1687 közötti országgyűléseken azonban a veszprémi székeskáptalan már működő intézményként küldött követeket, elsősorban a nagyprépostok személyében (1634: Kapossy János, 1637: Sobry Márton, 1642: Gorup Ferenc, 1662, 1681: Szakonyi János, 1687: Nagymihályi Ferenc). 1646–1655 között Gorup nagyprépost novi címzetes püspökként a felsőtáblán ült. Második káptalani követként 1642-ben Szalay János olvasókanonok jelent meg, aki 1646-ban (Gorup említett püspöki kinevezése miatt) már egyedül képviselte testületét, habár ez évben további két kanonoktársa is megjelenhetett az alsótáblán: Húsvéth [Pascha] Ambrus rajki prépostként, Berkes Péter pedig bátai apátként. Az 1649. és 1655. évi diéták káptalani követeként csak feltételezhető Gallovich István olvasókanonok, aki 1659-ben már nagyprépostként ugyancsak képviselhette a testületet.⁹⁹ 1662-ben és 1681-ben Szakonyi János nagyprépost (mindkét évben egyúttal kompilátor), 1687-ben pedig Nagymihályi Ferenc nagyprépost volt a testület diétai követe. Veszprém esetében tehát egyértelmű, hogy a nagyprépost, másodsorban pedig az olvasókanonok volt a követük.

A veszprémi székeskáptalan kapcsán szükséges röviden utalni a középkori Magyar Királyság igen fontos, de a 16. században teljesen elenyészett társaskáptalanjára, a (székes)fehérvárirra is.¹⁰⁰ Az egykor 34 kanonokból álló, *exempt* testület préposti címét ugyan is 1630 után rendszeresen (ha nem is kizárólag) a veszprémi nagyprépostok és olvasókanonokok (Kapossy János, Szalay János, Gallovich István, Szakonyi János) viselték, akiket diétai megjelenéseik alkalmával e címükkel is feljegyeztek.

Zágráb

A zágrábi káptalan a katolikus egyházszervezet horvát–szlavón, illetve magyar részeinek eltávolodása mellett is integráns részét képezte a hazai egyházi intézményrendszernek. A testület 16. századi létszámcsökkenése más magyarországi káptalanokhoz viszonyítva csekélynek mondható, 32 középkori stallumhoz képest 28-at betöltöttek a vizsgált időszakban. A stallumok sorában a nagyprépost, az olvasó- és az éneklőkanonok után kisprépostként a császári prépost következett, majd a székesegyházzal együtt 11 főesperesség,

⁹⁷ 1578: ÖStA HHStA. Ungarische Akten. Comititalia. Fasc. 384. Konv. B. (fol. 16–17.) 16'. Vö. MOE VI. 191. 1580: Štátny archív v Banskej Bystrici [Besztercebányai Állami Levéltár]. Pracovisko Archív Kremnica [Körmöcbányai Fióklevéltár]. Magistrát Mesta Kremnica [Körmöcbánya város tanácsa]. Fon. 34. Fasc. 3. Nr. 234. (A forrás másolatát H. Németh Istvántól kaptuk, segítségét köszönjük.)

⁹⁸ 1583: MOE VII. 138. 1601: MOE IX. 487. 1602–1604: MOE X. 83., 200., 430. 1619: Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések, 103. 1622: uo. 107. 1630: uo. 111.

⁹⁹ Sajnos rá vonatkozóan egyetlen országgyűlési követi megbízásra utaló adatunk sincs. Követté választása azonban nagyon is életszerű volna a káptalan korabeli viszonyai között.

¹⁰⁰ Középkori jelentőségéről, tagságáról lásd Köblös Kózsef: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12) 12. ssk.

végül az őrkanonoki tisztség – amely azonban jövedelmét tekintve az olvasó- és éneklőkanonok között helyezkedhetett volna el.

A káptalan társadalmi rekrutációját, a kanonokok képzettségét, tevékenységét és a tipikus kanonoki életutakat tekintve nem volt nagy az eltérés más magyarországi székeskáptalanokhoz képest. A személyek más káptalanok irányába való mozgása azonban csekély volt, a testület tagjai számára az előmenetel a káptalanon belüli előrelépésre korlátozódott, a pálya csúcását címzetes vagy hódoltsági püspökségek, végső soron pedig maga a zágrábi püspöki méltóság megszerzése jelentette. Míg azonban a kanonoki réteg jövedelmében és életszínvonalában a magyarországi átlagot csaknem meghaladta, a zágrábi püspökség a 17. század folyamán a leggyengébb jövedelmű hódoltsági püspökségekkel szemben is alulmaradt.¹⁰¹

A zágrábi káptalan diétai képviselője egyfelől a magyarországi mintát követte: alapvetően két-két diétai követet küldött a testület. Közöttük mintegy fele-fele arányban találunk olvasó- (1608, 1609: Napulji Boldizsár, 1613: Jaguštić Pál, 1649: Rátkay György), éneklő- (1642: Dianesevich Miklós, 1646: Oboroczy Márton) és őrkanonokokat (1649: Oboroczy Márton), illetőleg főespereseket.¹⁰² Zágráb egyedisége, hogy 1609 és 1649 között egy-egy kanonoki követet gyakran a horvát-szlavón rendek diétára kiküldött követei között is megtalálunk, esetükben tehát kettős megbízatásról volt szó: a székeskáptalannal egyidejűleg a szabortól is kaptak követi megbízólevelet és instrukciót. Ilyen kettős megbízást kapott az 1600., 1601., 1609., 1613. és 1618. évi diétákra Napulji Boldizsár előbb olvasókanonokként, majd két alkalommal már nagyprépostként, 1625-ben pedig Vinkovich Benedek nagyprépost, aki 1630-ban már a horvát-szlavón rendek felsőtáblai követe volt. Kettős megbízást nyert 1630-ban Somogyi János vaskai főesperes, 1634-ben Bogdán Márton székesegyházi főesperes, és végül 1649-ben Rátkay György olvasókanonok. A korábbi, közbeeső és későbbi diétákon ilyen személyi átfedés a horvát-szlavón rendi, illetve a zágrábi káptalani követek között nem volt.¹⁰³

Zágráb esetében külön figyelmet érdemel még a nagyprépost diétai helye is. A zágrábi nagyprépostok az 1625. évi diétáig bármely más székeskáptalanhoz hasonlóan káptalanjukkal együtt képviselheték testületüket az alsótáblán. 1625. december 4-én azonban Vinkovich Benedek nagyprépostot a felekezeti ellentétektől terhelt légkörben, a törvények véglegesítése során váratlan bántalmazás érte. Amikor a rendek küldöttségének elnökeként a felsőtábla számára átadta az alsótáblán többségben lévő protestáns rendek által a katolikus fél sérelmére kiegészített vallásügyi cikkeket, a katolikusok részéről

¹⁰¹ Molnár: *Magyar hódoltság*, 231–241.

¹⁰² 1608: Ottavicius György székesegyházi, Jalkoczi Miklós kamarcsai, 1630: Somogyi János vaskai, 1634: Bogdán Márton székesegyházi, 1655: Skerlecz János bekcsényi, 1662: Bedekovics Lajos székesegyházi, 1681 és 1687: Selischevich István bekcsényi, 1687: Sidich Simon Juda csázmái főesperes.

¹⁰³ Vö. 1608: Benda: *A királyi Magyarország*, 324.; 1619: *Acta comitialia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae. Hrvatski saborski spisi*. Ed. Ferdo Šišić. Vol. V. 1609–1630. Zagreb, 1918. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 43) 218–219.; 1622: uo. 318–321., 1642: *Zaključci hrvatskog sabora. Prothocolla generalium congregationum statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. I–III. Ed. Josip Buturac et al. Zagreb, 1958–1961. I. (1631–1693) 95., 101. 1646: uo. 130. 1655: uo. 196. 1659: uo. 237. 1662: uo. 260. A kérdést érinti továbbá Varga Szabolcs: *Zrínyi Miklós országai. Rendiség és katolikus megújulás Horvátországban és Szlavóniában a 17. század első felében*. In: *Zrínyi Miklós emlékkönyv*. Szerk. Bódvai András. Bp., 2022. 40–43.

óvást emelt a protestánsok által beírt kitételek ellen.¹⁰⁴ A történeteknek a horvát szakirodalomban elterjedt másik értelmezése szerint Vinkovich a vitatott hovatartozású Muraköz zágrábi egyházmegyéhez való tartozása mellett szólalt fel erélyesen, dicsérve a zágrábi püspökök itteni ellenreformációs tevékenységét.¹⁰⁵ Az alsó tábla tárgyalásaira visszatérve a protestáns követek nekirontottak, és habár az ablakon nem dobták ki, de alaposan helybenhagyták, haját és szakállát is megtépték. A katolikus többségű felső tábla Pázmány érsek vezetésével az eset jóvátételét követelte, így a tetteseket bocsánatkérésre kötelezték. A nagyprépost diétai helyét az 1625. évi 61. cikkellyel szabályozták, amely a szakirodalomban elterjedt eddigi értelmezésekkel¹⁰⁶ és a Corpus Iuris Hungariciben szereplő, félrevezető magyar fordítással¹⁰⁷ szemben azt rögzítette, hogy a zágrábi nagyprépost, azaz maga Vinkovich Benedek kapjon életének tartamára (!) ülés helyet a mágnások között. A cikkely egyúttal (a nagyprépost helyétől függetlenül) kimondta azt is, hogy a horvát-szlávon rendek egyik követe a felső táblán lehet jelen, többi követük pedig továbbra is az alsó tábla tárgyalásain vesz részt.¹⁰⁸ A zágrábi nagyprépostok közül Vinkovichot tehát 1630-ban és 1634-ben kell a felső táblán keresnünk, utóbbi esetben itteni megjelenésére időközben elnyert pécsi püspöki címe is feljogosította. A fennmaradt diétai listák, a horvát szabor kiadott jegyzőkönyveinek vonatkozó részei, illetve egy fennmaradt káptalani követi megbízólevél tanúsága szerint 1637 után az addigi helyzet állt vissza, és a zágrábi nagyprépostok nem törekedtek a felső táblai megjelenésre. Bogdán Márton 1637-ben, Dianesevich Miklós pedig az 1646., 1655. és 1662. évek diétáin egyaránt a prépostok sorában, a zágrábi káptalan követeként szerepelt. Ahogy alább (A szerzetesrendek képviselője: pálos, bencés és jezsuita jelenlét alfejezetben) részletesebben is olvasható, 1655-ben és 1659-ben Dianesevich az alsó táblán került rangvitába a pálos főper-

¹⁰⁴ A protestánsok vallásszabadságuk megerősítése érdekében az „örök időkre” kiegészítést írták be a törvényszövegbe alsó táblai többségüket kihasználva az 1608. évi koronázás előtti 1. cikkelyre, illetve a koronázási hitlevél 6. pontjára vonatkozóan. Az esetről legújabban lásd Pálffy Géza: Megerősített lojalitás. A bécsi udvar és a magyar rendek az 1625. évi soproni koronázódiétán. In: *Amikor Sopronra figyelt Európa*, 73–75. Vö. Fazekas: Országgyűlés, 229–230.

¹⁰⁵ Margalits Ede: *Horvát történelmi repertórium*. I–II. Bp., 1900–1902. I. 112–113. Vö. Ljudevit Ivančan: *Podatci o zagrebačkim kanonicima. Pretipkao Kamilo Dočkal*. Zagreb, 1924. [Kézirat.] Zágrábi Érseki és Főszékeskáptalani Levéltár. Nr. 718. (Másolatát Varga Szabolcs bocsátotta rendelkezésünkre, segítségét köszönjük.) A Muraköz (mint becsényi főesperesség) zágrábi egyházmegyén belüli helyzetéről lásd Molnár: *Magyar hódoltság*, 221. skk.

¹⁰⁶ Újabb Szijártó: *A diéta*, 417–418., Fazekas: Országgyűlés, 229–230., amely az esetet is részletesebben ismerteti. A téves értelmezést korábban magam is átvettem. Kádár Zsófia: Szerzetesrendek a 17. századi magyar országgyűléseken. In: *Rendi országgyűlés – polgári parlament*, 67–80.

¹⁰⁷ CIH 1608–1657, 271. A cikkely nem említi a zágrábi nagyprépost esetleges vránai [aurániai] perjeli címét, a Vinkovich számára biztosított felső táblai ülés helyet nem ezzel állt kapcsolatban. Vö. Szijártó: *A diéta*, 417.

¹⁰⁸ 1625. évi 61. tc. „Praepositus ecclesiae Zagrabienensis per regales literas ad comitia vocandus: isque et unus nuntiorum regni Sclavoniae inter praelatos, barones et magnates locum et vocem habeant. Denique ob certos, eosque rationabiles respectus status et ordines unanimiter concludunt, ut imposterum futuris semper temporibus praepositus Zagrabienensis *pro tempore existens* [kiemelés: K. Zs.] peculiaribus literis regalibus vocetur ad comitia et inter magnates locum et vocem habeat: §. 1. Similiter unus ex ablegatis regni Sclavoniae, inter magnates vocem habeat: reliquis ablegatis inter regnicolas solitum locum et suffragium retinentibus.” CIH 1608–1657, 270.

jelekkel.¹⁰⁹ Boczak Mihály nagyprépost 1681-ben nemcsak a diétai listán szerepelt a prépostok között, hanem eredetiben fennmaradt káptalani követi megbízólevele is.¹¹⁰ Utóbbi kétséget kizáróan alátámasztja, hogy a káptalani testületet képviselte, ezt pedig csakis azon az alsótáblán tehette meg, amelyre az őt delegáló intézmény meghívót kapott. Mindezzel együtt már az 1687. évi diéta idején fellelhetők a törvénycikk később elterjedt értelmezésének nyomai, amely szerint a felsőtáblai ülés helyre való jogosultság a mindenkori zágrábi nagyprépostokra vonatkozna.¹¹¹ A nagyprépostok helyzete azonban a 18. századi országgyűléseken sem volt teljesen egyértelmű.¹¹²

Csázma

Az 1232-ben alapított csázmai társaskáptalan eredetileg egy 12 fős önálló testület volt, amelynek csupán a prépostja volt a zágrábi székeskáptalannak is tagja. Azonban a székhely oszmánok általi elfoglalása előtt, 1548 körül a testület Zágrábba menekült, és tagsága saját közösségét, egyházi felszereléseit és levéltárát megőrizve, javadalmas papságként a székeskáptalan részévé vált. A tagok száma általában 9 volt, és a székesegyházi liturgia ellátása mellett hiteleshelyi tevékenységet is végeztek. Többben közülük karrierjük újabb lépcsőjeként zágrábi kanonoki stallumot nyertek.¹¹³

A csázmai káptalan önálló diétai meghívása 1646-tól tűnik fel a forrásokban, ekkortól kezdve viszont rendszeresnek mondható. Ebben az évben a társaskáptalan a diétai listákon már önálló testületként szerepelt, habár követei azonosak voltak a zágrábi székeskáptalan követeivel (Dianesevich Miklós, Oboroczy Márton). Ez az egybeesés fordult elő 1687-ben is, amikor az egyik zágrábi káptalani követ, Seliscsevics István volt egyúttal a csázmai káptalani kiküldött is. 1655-ből a csázmai káptalannak csak meghívásáról tudunk, követeinek személyét nem sikerült azonosítani.¹¹⁴ A legérdekesebb az a két diéta, amelyekre a társaskáptalan önállóan küldött követeket. 1662-ben Pogledich György zágrábi kanonokot, csázmai főesperest bízták meg, aki egyúttal Petretics Péter zágrábi püspök egyik követe is volt, és a kompilátorok közé is megválasztották.¹¹⁵ 1681-ben a társaskáptalan követe Dojčić István zágrábi kanonok, csázmai prépost volt.¹¹⁶

¹⁰⁹ *Inchoatur acta Ordinis sub generalatum reverendissimi patris, fratris Nicolai Staszewsky canonice in capitulo generali electi 1640.* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Egyetemi Könyvtár Kézirattára (= ELTE EKK) Ab. 154. Tom. I. (= Acta Paulinorum I.) 307^{r-v}.

¹¹⁰ Zágrábi káptalan megbízólevele. 1681. április 20. MNL OL A 95. Acta Diaetalia. 1681. évi országgyűlés iratai. fol. 171–172.

¹¹¹ Acta Paulinorum I. 305^r. Dianesevich 1659. évi szupplikációja. Wesselényi Ferenc nádor 1659. december 16-i oklevele és a pálosok 1687-re datálható vitairata elé 1687-ben írott rövid bevezető szövege megenged ilyen értelmezést.

¹¹² Lásd Szijártó: *A diéta*, 417–418.

¹¹³ Molnár: *Magyar hódoltság*, 222., 232., 237.

¹¹⁴ Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések*, 129.

¹¹⁵ Uo. 136. A testület neve tévesen „Chornensis” alakban szerepel.

¹¹⁶ A forrásokban teljesen eltorzult megnevezése („Ex capitulis [...] Csanadiensi Stephanus Bosics canonicus”) a zágrábi káptalani névtár és Dojčić kispréposti tisztsége alapján meggyőzően korrigálható. Vö. Adattár.

A káptalani testületek sorát áttekintve, amint már fentebb utaltunk rá, 1608 ősze és 1688 között 211 alsótáblai egyházi követ nevét azonosítottuk. Közülük 159 klerikusról tudjuk, hogy a diéták idején kanonokok voltak, és soraikból 116 személy legalább egy diétán káptalanja követeként tűnt fel. Ezek a számok nem csak az elvégzett adatgyűjtés jelentőségét mutatják: a bevezetőben említett módszertani nehézségek miatt a káptalani követekről alkotott képünk továbbra is töredékes, ami végső soron ennél nagyobb létszámot, akár jóval több alsótáblai kanonokot sejtet.

A címzetes apátok és prépostok az alsótáblán

A 17. századi magyarországi egyházi középréteg boldogulását – amint már szó esett róla – a 16. század végére megszűnt egykori szerzetesi intézmények és társaskáptalanok jövedelmei nagymértékben segítették.¹¹⁷ A középkori Magyar Királyság területén korábban létező mintegy 250 kolostor és társaskáptalan címei közül Molnár Antal kutatásai alapján 90-100 titulus maradhatott fenn. Ezeknek a címeknek és javadalmaknak tagolt rendszere, sajátos rangsora alakult ki, és a titulusok megszerzése a kanonoki-középpapi réteg karrierépítésének, vagyongyarapításának egyik legfontosabb eszközévé vált. A 17. században szinte kizárólag az uralkodók által adományozott címekhez csak az esetek töredékében járult számottevő birtokállomány és jövedelem, az egykori javak felkutatása gyakran e század címzetes apátjaira, prépostjaira maradt. A középkori apáti-préposti titulusok és a társaskáptalani kisprépostságok egy része a 17. században működő káptalanokba olvadt, így e testületek kanonokjait gyarapították a megmaradt jövedelmek, mint ahogy Esztergom, Eger és Győr káptalanjainak fentebb már említett kispréposti stallumai esetében. A jobban jövedelmező egykori szerzetesi javadalmak egy része viszont elvált a középpapi rétegtől, élvezője nem egy-egy kanonok volt, hanem a század elejétől Magyarországon igen látványos intézményi gyarapodáson áteső Jézus Társasága, és az 1639-ben idehaza újjászervezett bencés rend. Az egyházi középréteg egyes tagjainak adományozott címek közül csak elvétve akadt olyan, amely birtokosának önmagában is elegendő jövedelmet és akár lakóhelyet is kínált, mint a csornai, jászói, leleszi vagy a türjei prépostság. Általánosnak inkább azt tekinthetjük, hogy e címek jövedelemkiegészítésül és birtokosuk tekintélyének növelésére szolgáltak, amivel szorosan összekapcsolódott a személyes diétai meghívásra való jogosultság is. A megmaradt vagy a hódolt országrészbe eső javadalmak egy része ugyanis (mint a tapolcai, a lekéri, a jáki vagy a murakeresztúri) inkább csak közepes volt, másoknak pedig semmiféle anyagi vonzata nem maradt, csupán címüket viselte egy-egy kanonok.

Már többször utaltunk rá, és az itt leírtak is egyértelművé teszik, hogy a „kanonokok” és a „címzetes apátok-prépostok” mint társadalmi csoport különválasztása teljesen érthetetlen volna. Az efféle titulussal rendelkező egyháziak diétai meghívása mégis figye-

¹¹⁷ A témáról alapvető lásd Molnár: *A bátai apátság*, 25–37.

lemre méltó, részben a hiányos adatsor mellett is szembeötlő nagy létszámingadozásuk miatt. Előbb azonban összegezzük a rendelkezésre álló adatainkat.

1608 ősze és 1688 között 148 olyan alsótáblai követséget regisztráltunk, amelynek alapját apáti-préposti cím viselése jelentette, de ezek egy részével – akár több mint felével is – káptalani követi megbízás is együtt járt.¹¹⁸ Életszerűbb az alsótáblai klérus csoportját a káptalani követek felől megközelíteni: a 211 fős csoport háromnegyede (159 fő, lásd a 3. táblázat 1–3. sorát) bírt kanonoki stallummal diétai szereplése idején, és több mint fele (55%, 116 fő, lásd a 3. táblázat 2–5. sorát) kapott legalább egy alkalommal megbízást saját káptalanjának diétai képviselőjére. Címzetes apátságot vagy prépostságot birtokolt a vizsgált kanonokok zöme, de csak egy kisebb létszámú csoportot alkottak azok a diétai szereplők, akiknek meghívása-megjelenése kizárólag (vagy elsősorban) apáti-préposti címükhöz kötődött. A rekonstruált diétai listák esetenként – különösen az 1642-es, 1655-ös és 1681-es években – igen hosszú felsorolásai az apátságok és prépostságok tekintetében azt a hamis képzetet kelthetnék, hogy az alsótáblai klérus tömegei érkeztek személyes meghívóval – a kettős vagy akár hármas címviseléseket és a párhuzamos káptalani követi megbízásokat (sőt, esetleg egyéb megbízást, mint például távol lévő főpapi követséget) is figyelembe véve azonban ez a kép árnyalható. Az apáti és préposti titulusok elvétele világi kommandátorok alsótáblai megjelenésére is lehetőséget kínáltak. A táblázatban a teljesség kedvéért tüntettük fel a valódi szerzetesi közösségek képviselőit (pálosokat, bencéseket, jezsuitákat) is.

3. táblázat. Az ismert alsótáblai egyháziak megoszlása a meghívás/megjelenés jogcíme szerint, 1608–1688

Sorszám	Meghívás/megjelenés jogcíme	Fő
1.	Káptalan követeként biztosan azonosítható (legalább egyszer)	116
2.	Címzetes apáti-préposti szereplése mellett káptalani követként feltételesen azonosítható	14
3.	Címzetes apáti-préposti szereplése azonosítható (de káptalani követi megbízása nem)	29
4.	Címzetes apáti-préposti szereplése azonosítható (de egyidejű káptalani tagsága nem ismert)	3
5.	Apátság-prépostság világi kommandátoraként szerepel	2
6.	Valódi szerzetes (szerzetesrendet képvisel)	29
7.	Egyéb/bizonytalan	18
Összesen		211

A diétai listákban három nem működő székeskáptalan, kilenc egykori társaskáptalan és összesen 43 bencés, premontrei, ciszterci, ágostonos, bazilita, illetve időszakosan pálossá váló, megszűnt kolostor apáti-préposti címét olvashatjuk, ami a fentebb jelzett

¹¹⁸ A káptalani követek azonosításának – a tanulmány elején említett – nehézségei miatt pontos arány nem adható meg.

mintegy 90-100 címnek bő felét adja. Közülük a már említett legnagyobb jövedelmű javadalmak birtokosait a diétákon is csupán apáti-préposti címük révén láthatjuk, mint Kálly Péter (1619) vagy Szenttamási Máté (1655) csornai prépostot, a gyengeelméjűnek ismert gersei Pethő Ferenc jászói prépostot (1619, 1622, 1625, 1630, 1634, 1637, utóbbi két alkalommal vagy talán többször is csak követtel képviseltette magát), valamint a több diétán kompilátornak is megválasztott leleszi prépostokat, Telekessy Istvánt (1622, 1625, 1630, 1634, 1637), illetve Somogyi Ferencet (1655, 1659). A leggyakrabban előforduló tisztségekhez tartozott még a bátai apátság, amelynek három apátja is (1646: Berkes Péter, 1649: Pálffy Tamás, 1618, 1619, 1622, 1624: Szlatinay György) kizárólag e címmel szerepelt több diétai névsorban. A bélháromkúti (1646, 1649: Ajtay Darkó János, illetve feltehetően Maurovich Mihály egyes követségei), a pécsváradi (1659: Bartók István, 1646, 1649: Mihályi István) és a pilisi (Füley Farkas Tamás 1608–1637 közötti követségeinek zöme) apátok között ugyancsak akadnak hasonló példák. A ritkábban feltűnő apáti-préposti titulusok birtokosai nagy közös halmazt alkottak a káptalani követekkel, amely minőségük az alsótáblai szereplés szempontjából „felülírta” további titulusaikát és meghatározta üléshelyüket is. A diétai listákban időről időre feltűnő „(titulares) praepositi et abbates” sorokban tehát az imént felsorolt címek birtokosait, főként az említett személyeket tekinthetjük meghatározónak (lásd 4. táblázat)¹¹⁹.

4. táblázat. Az alsótáblán címzetes apátokként-prépostokként szereplők követségeinek megoszlása a címek (javadalmak) szerint, 1608–1688

Cím	Birtokos	Szereplés	Fő	Cím	Birtokos	Szereplés	Fő
aradi pr.	tk.	5	2	pásztói a.	OSB	9	4
bácsi pr.	szk.	1	1	pécsi pr.	szk.	3	2
bakonybéli a.	OSB	1	1	pécsváradi a.	OSB	10	5
bátaai a.	OSB	9	4	pilisi a.	OCist	10	2
bélháromkúti a.	OCist	9	3	pornói a.	OSB	4	2
csornai pr.	OPraem	3	2	rajki pr.	OPraem	2	1
csúti pr.	OPraem	2	1	sági pr.	OPraem	4	3
dömösi pr.	tk.	2	2	sári a.	OSB	4	3
fehérvári pr.	tk.	7	4	savnikai a.	OCist	4	3
felhévizi pr.	tk.	1	1	siklói a.	OSA	4	1
felsőörsi pr.	tk.	2	2	szekszárdi a.	OSB	3	3
földvári a.	OSB	4	3	szentgotthárdi a.	OCist	2	2
hatvani pr.	OPraem	4	3	szentjobbi a.	OSB/OSPPE	1	1
hrapkói a.	OSA	1	1	szentmártoni a.	OSB	9	1

¹¹⁹ A 4. táblázat 2. és 6. oszlopában (Birtokos) az apátságok-prépostságok középkori birtokosait jelöltük, a használt rövidítések: OCist: ciszterci, OPraem: premontrei, OSA: ágostonos, OSB: bencés, OSPPE: pálos rend, szk.: székeskáptalan, tk.: társaskáptalan. (A pr.: prépost, az a.: apát.)

Cím	Birtokos	Szereplés	Fő	Cím	Birtokos	Szereplés	Fő
jáki a.	OSB	1	1	szkalkai a.	OSB	2	1
jászói pr.	OPraem	7	2	taplocai a.	OSB	8	6
kácsi a.	OSB	1	1	tihanyi a.	OSB	6	4
kapornaki a.	OSB	3	3	titeli pr.	tk.	3	2
lébényi a.	OSB	1	1	türjei pr.	OPraem	2	2
lekéri a.	OSB	5	4	vágújhelyi pr.	OSA	7	3
leleszi pr.	OPraem	15	7	váradhegyfoki pr.	OPraem/ OSPPE	6	4
liptói pr.	(tk.)	2	2	veszprémi pr.	szk. ¹²⁰	1	1
ludányi a.	OSB	2	1	visegrádi a.	bazilita/OSB/ OSPPE	1	1
madocsai a.	OSB	2	2	zalavári a.	OSB	5	4
mislyei pr.	tk.	1	1	zebegényi a.	OSB	2	2
monostori a.	OSB	1	1	zirci a.	OCist	6	2
murai a.	OSB	1	1	zsámbéki pr.	OPraem	1	1
óbudai pr.	tk.	3	3				

A címzetes apátok és prépostok mint személyes meghívóval érkezők maguk kényszerültek fedezni diétai tartózkodásuk költségeit, ami az országgyűlések idejére jellemző „drágaság” miatt akár komoly anyagi teher is lehetett.¹²¹ Talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy nem minden apátot és prépostot töltött el maradéktalan lelkesedéssel a királyi meghívó átvétele. Ráadásul a címzettek köre időről időre változott is, amit a politikai körülmények is befolyásolhattak. Egy-egy diétán regisztrálható létszámuk azonban csak az alsótáblai egyháziak teljességét tekintve ismerhető meg és értékelhető.

Az alsótáblai egyháziak létszáma

Az alsótáblai egyháziak esetében a meghívottak és megjelentek pontos létszámának meghatározása szinte lehetetlen. Nemcsak a forráshiány, hanem az egy-egy személy által egyidejűleg viselt több tisztség, akár (címzetes) püspökség, kanonokság és apáti-prépos-ti javadalom is nehezíti a kérdést. Fazekas István legújabb összefoglalójában az utóbbi csoporton belül extrém létszámingadozásokat feltételezett, és az alsótáblai klerikusok eseti létszámnövekedése mögött akár politikai célokat is elképzelhetőnek tartott.¹²² Míg

¹²⁰ A testület 1630. évi újjászervezése előtti adat, ezért címzetesnek tekinthető.

¹²¹ Bény János és Berdóczy György levele a győri székeskáptalannak. Pozsony, 1649. február 19. GyEL GyKHL Theca XLII. Nr. 5336. Vö. Kádár Zsófia – Fazekas István: *Bény János győri nagyprépost az 1649. évi pozsonyi országgyűlésen.* [Megjelenés előtt. Forrásközlés, 1. sz.]

¹²² Fazekas: Országgyűlés, 194.

az előbbi feltevésre az általunk rekonstruált diétai adatsorok némileg rácafolnak, az utóbbi megállapítás mellett több további érvt is fel tudunk sorakoztatni.

Az 1622. évi soproni országgyűlés megnyitása után a katolikus többségű felsőtábla és a protestáns többségű alsótábla között a nádorválasztás kérdése kapcsán alakult ki ellentét, ami rövidesen a protestáns álláspont győzelmével és Thurzó Szaniszló nádorrá választásával zárult. A nádori tisztség betöltését az alsótáblán csak az e kérdésben (is) elszigetelődő egyháziak kívánták megakadályozni.¹²³ Sajnos e diéta káptalani követeinek névsorát nem ismerjük, de a meghívott 15 apát és prépost között kilenc kanonokot is azonosíthatunk, közöttük három esztergomi kanonokkal, akik (esetleg további, káptalani követként kiküldött társaikkal együtt) érsekük politikai törekvéseinek alsótáblai faktorai-ként is működhetnek.

Az 1625. évi koronázódiéta összehívását (Thurzó halála miatt) ismételten a nádorválasztás igénye, az uralkodó, II. Ferdinánd részéről pedig fia magyar királlyá koronázásának szándéka indokolta.¹²⁴ Az utóbbi érdekében Pázmány a protestáns rendek ellenében minden tekintélyét latba vetette. Az alsótáblára invitált 17 apát és prépost mellett hét kanonoki követ azonosítható biztosan. A szembetűnő ebben az esetben is az esztergomi káptalan tagjainak nagyszámú jelenléte, amelyre az esztergomi érseknek bizonyosan volt ráhatása. Az alsótáblán Lippay György és Püsky János a káptalan követeiként, mellettük Dubovszky György vágújhelyi prépostként, Szlatinay György pedig bátai apátként jelenhetett meg. Ugyanekkor a főpapság sorait is három esztergomi kanonok gyarapította: id. Sennyey István váci, Posgay János boszniai és Lósy Imre csanádi püspök (aki a diéta idején kapott kinevezést a váradi püspökségre). Ugyanezen diéta egyik mozzanata a felső- és alsótáblán ülő kanonokok közötti együttműködésre is példát szolgáltat. III. Ferdinánd soproni koronázásával kapcsolatban két, az esztergomi kanonokokhoz köthető, de név nélkül Nagyszombatba küldött levél is fennmaradt. Az első, amelyet az aláírás szerint a káptalan diétai követei jegyeztek, a káptalan biztosan azonosítható követe, Püsky János kézírása.¹²⁵ A második levél Lósy Imre kezétől származik, aláírása szerint „frater”-eiknek küldik haza Sopronból Nagyszombatba.¹²⁶ Mivel azonban az aláírás nem utal arra, hogy a káptalan követei lennének a szerzők, feloldható a látszólagos ellentét Lósy váradi püspöksége és esetlegesen feltételezett alsótáblai követi megbízása között. Lósy ugyanis – a levél szerzője – esztergo-

¹²³ Frankl [Fraknói] Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I–III. Pest, 1868–1872. II. 9–12. Vö. Pálffy Géza: Egy elfelejtett kiegészítés a 17. századi magyar történelemben. Az 1622. évi koronázódiéta Sopronban. In: *Egy új együttműködés kezdete*, 33.

¹²⁴ Fraknói: *Pázmány Péter és kora*, II. 156. Vö. Pálffy: Megerősített lojalitás, 26–36.

¹²⁵ Az esztergomi káptalan követeinek levele az esztergomi káptalanhoz. Sopron, 1625. november 19. EFL EFML Lad. 96. Capsa 12. Fasc. 4. Nr. 42. A levél aláírása: „Reverendarum admodum dominationum vestrarum servitores fratres, ablegati ad comitia”. Püsky kézírásának azonosításához tőle ismert korábbi autográf iratot használtunk: ÖStA Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn. Rote Nr. 118. Konv. 1619. április. fol. 206–213.; Püsky János beadványai a Magyar Kamarához, mint teológiai hallgató támogatást kér tanulmányai folytatásához. 1619. április 10., április 28.

¹²⁶ Az esztergomi káptalan követeinek levele az esztergomi káptalanhoz. Sopron, 1625. november 27. EFL EFML Lad. 96. Capsa 12. Fasc. 4. Nr. 45. (A kanonokok megnevezése nélkül kiadta: Pálffy: Megerősített lojalitás, 113–114.). A levelet aláírása szerint „Admodum reverendarum dominationum vestrarum servitores et fratres, Capitulum in comitiis Soproponiensibus constituti” küldik. Lósy kézírásának azonosítását Tusor Péternek köszönjük.

mi kanonokként és egyúttal püspökként a felsőtáblán ült, miközben a káptalan diétai követői, a már említett Lippay és Püsky az alsótáblán foglaltak helyet.

A kevésbé ismert 1634/1635. évi soproni diéta alkalmával ismét úgy tűnik, hogy az alsótáblai klérus Pázmány és a főpapság érdekeinek megfelelően lépett fel, és a protestánsok követeléseire ellenére a vallási sérelmek mellőzését kérte.¹²⁷ Ezen a diétán az 1620-as években jelzetttnél is több, 21 apát és prépost meghívásáról tudunk, akik mellett még kilenc káptalan küldhetett követet. Az esztergomi káptalan hét kanonokjának szerepléséről vannak adataink, noha közülük csak Senkvczy Mátyásról tudjuk, hogy a káptalan követe volt.

Az esztergomi székeskáptalan nagyszámú részvétele, illetve az alsótáblai egyháziak csoportjának a címzetes apátokkal-prépostokkal történő „felhizlalása” néhány későbbi diétán is kimutatható, a jelenség tehát nem kizárólag Pázmány Péter érsekségéhez köthető. Lippay György érseksége idején az alsótáblai egyháziak csoportjának létszámbeli erősödése igencsak szembetűnő volt. 1646-ban 10 káptalan 16 követe mellett 16 címzetes apát-prépost és három szerzetes, 1655-ben 10 káptalan több mint 16 kiküldöttje mellett 25 címzetes apát-prépost volt azonosítható. Az utóbbi diétán a nádorválasztás lehetett az alsótáblai egyháziak mozgósításának egyik oka. Másrészt 1655-ben és 1659-ben a jezsuiták helyzetének (1608-ban kimondott birtokképtelenségüknek) törvénybe foglalt rendezése lehetett Lippay áhított, ám végül megghiúsult célja.¹²⁸

A vizsgált korszak végéről, 1681-ből állnak még rendelkezésre igen terjedelmes listák, amelyek összesen 19 káptalani követ és további 16 címzetes apát-prépost és egy pálos rendi követ alsótáblai szereplését tanúsítják. Az 1687-ből ismert, jóval rövidebb jegyzékek azt sejtetik, hogy e fontos diétán jóval kevesebb alsótáblai egyházi jelent meg: míg a káptalani követek száma 13 főre csökkent, a rajtuk kívül azonosítható címzetes apátok és prépostok csak öten voltak.

Összességében a 17. század alsótábláin feltételezhető egy stabilabb létszámú, 8-11 káptalani testület által delegált 10-19 fős káptalani követi csoport, és egy másik, a címzetes apátok és prépostok által dominált csoport, amelynek létszáma jellemzően 16-17 lehetett, habár 1655-ből ennél jóval több, 1687-ből pedig jóval kevesebb tagját sikerült azonosítanunk.

Az alsótáblai egyháziak diétai helye és tevékenysége

Az alsótábla ülésrendjét csak a korszak végéről ismerjük. A Gömör megyei követek 1681. évi diáriuma, illetve Dolny István és Pyber László esztergomi káptalani követek 1687-ben írott naplója alapján az első, legfontosabb asztalnál középen a személynök, mellette pedig a Királyi Tábla tagjai ültek.¹²⁹ A két fennmaradt ülésrend eltérő sorrendben, de hasonló

¹²⁷ Ráadásul Pázmány politikai riválisával, Esterházy Miklós nádorral szemben is érvényesítette saját érdekeit, és egy, a nádor ellenében megfogalmazott cikkelyt is beillesztettek az artikulusok közé. Fraknói: *Pázmány Péter és kora*, III. 101–107.

¹²⁸ Kádár Zsófia: *Soprontól Pozsonyig*, 473–543.

¹²⁹ A Gömör megyei naplóból ismert ülésrendről lásd Fazekas: *Országgyűlés*, 225–226. Az esztergomi kanonoki naplóban fennmaradt ülésrend: [Dolny István és Piber László esztergomi kanonokok naplója az 1687. évi országgyűlésről.] *Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. MS I. 202. [Coll. Batthyány. Cat. VI. Tit. I. a.] 1^r–3^r.

csoportosításban négy további, az elsőre merőlegesen felállított asztal ülésrendjét ismer-teti. 1687-ben a második asztalnál a káptalani követek és más alsótáblai egyháziak után a városi követek foglaltak helyet. A harmadik asztal mellett az alsó-magyarországi megyei követek, illetve a távol lévő főrendek és özvegy főrendű asszonyok követei kaptak helyet. A negyedik, feltehetően kisebb méretű asztal mellett 14 felső-magyarországi megye kö-vetei ültek. A „káptalani követek asztalánál”¹³⁰ az esztergomi, egri, nyitrai, pozsonyi, zágrábi, győri, veszprémi, vasvári és szepesi káptalanok tagjai ilyen sorrendben szerepeltek, majd a 10. helyen Krachun János sári apát, a 11. helyen Dusich Mátyás bácsi prépost ült (mindketten „abbas infulatus”-ként említve), a 12. helyen pedig a garamszentbenedeki konvent, amelynek követei azonban (lévén az esztergomi káptalani követekkel azonosak) nem itt ültek. A 13. helyen Barilovics Lajos pálos főperjelhelyettes, a 14. helyen Pepelka Stanislaus zágrábi kanonok, a pécsváradi apát követe, végül a 15. helyen a leleszi konvent jegyzője szerepelt.

A korszak diétai forrásanyagának teljes körű feltárása nélkül az alsótáblai egyháziak tevékenységéről nem tudunk átfogó képet alkotni, azért alábbi áttekintésünk csak vázlatos lehet. Fontos azonban előrebocsátani, hogy a rendi csoportok, azaz az alsótábla ese-tében: az egyháziak, a vármegyei követek, a városi követek, illetve a távol lévő főrendek és özvegy főrendű asszonyok követei mindegyikének szerepelnie kellett az egyes bizott-ságokban és küldöttségekben, és e rendi csoportok között az egyháziak – egyházi mivoltukból fakadóan – egyfajta elsőbbséget élveztek.

A kompilátorok szerepe az alsótábla munkájában, a törvényalkotás folyamatában alapvető volt.¹³¹ Ők végezték a sérelmek összeállítását, amelyek tárgyalása a korszak dié-táinak központi eleme, a felekezeti ellentétek látélete volt. A kompilátorok (vagy egy részük) a törvénycikkek végleges megszövegezésében is részt vettek. A kompilátorok lét-száma a század diétáin változóan alakult (42 és 73 közötti létszámokat is ismerünk), ahogy a soraikba bekerülő egyháziak száma is. Az egyháziak közül ugyanis minden diétán bevá-lasztottak néhány tagot, és ahogy a vármegyei követeknél, úgy az ő esetükben is azt látjuk, hogy a legtapasztaltabb, a diétai ügyekben is leginkább járatos, jellemzően már többedik országgyűlésükön jelen lévő személyek voltak. 1625 és 1646 között 2-6 egyházi kompilá-torról tudunk, 1649-ben és 1655-ben pedig négy egyházi volt a kompilátorok között. Az 1646., 1659. és 1662. évi diétákon a kompilátorok 12-17%-a volt egyházi (1646-ban 29-ből ötven, 1659-ben 63-ból tízen, 1662-ben 73-ból kilencen). 1681-ben minden korábbinál több, összesen 14 klerikust, 1687-ben viszont (az egyháziak alsótáblai tekintélycsökkenésének egyik jeleként) csak négy egyházit választottak kompilátorrá.¹³² Soraikból említhetjük a kanonokként jelen lévő Böythe Miklóst (kompilátor: 1618?, 1625, 1630, 1634), Senkvicz Máttyást (1630, 1634, 1637), Bény Jánost (1649, 1655), Mokcsay Andrást (1655, 1659, 1662), Szakonyi Jánost (1662, 1681), illetve több horvát kanonokot is, például Pogledich Györgyöt

¹³⁰ „In secunda tabula ad plateam venerabilium capitulorum ablegati.”

¹³¹ Fazekas: Országgyűlés, 208–209., 217.

¹³² Vö. [Szemere Pál Abaúj megyei követ:] *Diarium diaetae Posoniensis et alia adnotata per Paulum Szemere scripta. [1646]*. ELTE EKK Coll. Kapr. A29. P. 198.; Adattár; Fazekas: Országgyűlés, 208–209.

(1662), Dvornikovich Mihályt (1681) és Selischevich Istvánt (1681, 1687). Érdemes megemlíteni, hogy nemcsak kanonokot, hanem a címzetes apáti-préposti csoport legelőkelőbb tagjait, két leleszi prépostot is megválasztottak kompilátorrá, Telekessy Istvánt (1634, 1637) és Somogyi Ferencet (1655, 1659). Valódi szerzetesekként csak alsótáblai pálosok kompilatori tevékenységéről tudunk: a pálos főperjel követeiként 1646-ban Ivanovics Pál és Petroviczy György, 1659-ben Vanoviczy János, 1681-ben pedig Fodoróczy Péter szerepelt a kompilátorok sorában.

A Királyi Tábla tagjai a korszak alsótáblai üléseinek mintegy tisztikaraként működtek, sajátos helyzetüket a diétai listákban külön cím alatt álló névsoruk és a már említett ülés-helyük is érzékelteti.¹³³ A Királyi Tábla tagjainak esetleges más diétai megbízását is ez a fontosabb minősége írta felül, tagjai az országgyűlésekre személyes meghívót kaptak. Ahogy az alsótábla elnöke, a személynök az ország egyik nagybírója volt, a Királyi Tábla tagjai is alapvetően egy országos hatáskörű bírói testületet alkottak. Soraikban 1681-ig mindig voltak egyháziak. Az 1687. évi országgyűlésen azonban a Királyi Tábla tagjai között már nem volt egyházi, a két érseki ülnök is két világi volt, prelátus pedig nem szerepelt a névsorban. Korábban az esztergomi érsek által kinevezett két ülnök egyike világi, a másik viszont egyházi, pontosabban esztergomi kanonok volt: Dallos Miklós (1618), Dubovszky György (1619–1625), Senkvicz Máttyás (1630, 1634), Rohonczy István (1646), Hoffmann Pál (1649), Szentgyörgyi Ferenc (1655), Szegedy Ferenc Lénárd (1659), illetve 1681-ből két kanonok, Jaklin Balázs és Péterffy András nevei ismertek, akik közül többen címzetes apátságot, prépostságot is viseltek táblai megbízásuk idején. Közülük Hoffmann Pál azért egyedi, mert 1649-ben már pécsi püspökként ült a Királyi Tábla asztalánál.¹³⁴

Az ülnökök mellett másik egyháziként a Királyi Tábla prelátusa tűnik fel 1630 és 1681 között.¹³⁵ Egyetlen évben, 1655-ben ráadásul két táblai prelátus is szerepel (Alsó-, illetve Felső-Magyarország részéről). A táblai prelátusok névsorából látható, hogy e tisztség viselői az egyházi középréteg legfelső, a főpapokkal is érintkező csoportjából kerültek ki, a kanonokok rendszerint apáti-préposti címmel is fel voltak ruházva, és többen címzetes vagy hódoltsági püspökséget is bírtak.¹³⁶ Az ő alsótáblai meghívásuk és megjelenésük figyelemre méltó, mivel az országgyűlés tagjainak körét meghatározó, többször említett 1608. évi cikkely rendelkezése ellenére a korszakban a címzetes és hódoltsági püspökök is mindvégig a felsőtáblán ültek. Bármilyen püspök alsótáblai jelenléte tehát atipikusnak mondható. Ezt erősíti az 1681-ben Sopronban kibontakozó alsótáblai vita is, amikor a rendek felléptek Balogh Miklós esztergomi kanonok, novi püspök, táblai prelátus köreikben való megjelenése ellen.¹³⁷ Holott nem ez volt az első ilyen eset, már 1646-ban és 1655-ben

¹³³ Guszarova: Vármegyei követek, 132. skk.; Fazekas: Országgyűlés, 296–298.

¹³⁴ Vö. Fazekas: Országgyűlés, 297.

¹³⁵ Az 1659. évből nem találtunk adatot.

¹³⁶ 1630: Böythe Miklós győri olvasókanonok, 1634: Böythe Miklós esztergomi kanonok, sági prépost, 1637: Senkvicz Máttyás esztergomi olvasókanonok, 1646: Kisdý Benedek váradi püspök, pozsonyi prépost, 1649: Pálfalvay János esztergomi olvasókanonok, tapolcai apát, leleszi prépost, 1655: Folnay Ferenc szendrői püspök, türjei és vasvári prépost (alsó-magyarországi prelátus), illetve Somogyi Ferenc leleszi prépost (felső-magyarországi prelátus), 1681: Balogh Miklós esztergomi olvasókanonok, novi püspök.

¹³⁷ Fazekas: Országgyűlés, 195.

is szerepeltek püspökök táblai prelátusokként. A kérdés, ahogy a Királyi Tábla működésének és országgyűlési szerepének feltárása is, további vizsgálatokat kíván.

A további kutatások szükségessége még inkább elmondható az alsótáblai egyháziak egyéb szereplései, feladatai kapcsán. Rendszeresen találkozunk velük az alsó- és a felsőtábla között üzeneteket, törvénytervezeteket továbbító küldöttségekben, sőt azok vezetőiként is, mint az 1625-ben pórul járt Vinkovich Benedek zágrábi nagyprépost esetében. A már említett paritás elve tehát a diétai küldöttségekben is érvényesült.¹³⁸ Meg kell említenünk továbbá, hogy esetenként az egyházi rend külön, kvázi bizottsági ülésére is sor került, ami az alsó- és a felsőtáblai tagok együttes tárgyalását jelentette, és a „konfesszionális rendiség” magyar országgyűléseinek mindeddig alig vizsgált fórumát alkotta. Végül a főpapok mellett az alsótáblai egyháziak, közöttük is különösen az infulált, tehát püspöksüveg viselésére jogosult címzetes apátok és prépostok a király- és királynékoronázásokon is jelen voltak, a szertartások alkalmával nagy számban, akár látványos tömeget alkotva.

A káptalani követek egyébiránt az országgyűlések idejét más megyei és városi követekhez hasonlóan nagymértékben használták fel az őket delegáló testület ügyes-bajos dolgainak intézésére. Ennek érdekében nemcsak a számukra fontos, pártfogó püspököket, hanem a világi főméltóságokat is felkeresték. A szórványosan fennmaradt és alig feltárt levelezésanyag tanúsága szerint a káptalanok a diéták idején rendszeres, szoros kapcsolatban álltak követeikkel, tőlük folyamatos tájékoztatást vártak. Bény János győri nagyprépost és kanonoktársa, Berdóczy György 1649. évi pozsonyi követségéről fennmaradt néhány misszilis alapján mindebbe egy kis betekintést nyerhetünk.¹³⁹ A követek elsősorban saját püspökükkel álltak harcban, Draskovich György ellenében ugyanis (Lippay György érsek vezetésével) évek óta folyt eljárás különféle, részben a saját káptalanját is hátrányosan érintő üzelmei miatt. Az országgyűléssel párhuzamosan zajló rendkívüli törvényszéki ítélet méltán foglalkoztatta a győri kanonokokat. Sőt, a követek és az ott honmaradott „fráterek” együttműködésére szükség is volt, mivel (a levelek utalásai alapján) korábban már volt rá példa, hogy Draskovich püspök a kanonokok közötti félreértést használta ki, sőt ellentétet szított a maga érdekében. Másrészt a követek és káptalanjuk a saját földesúri joghatóságuk alatt álló győri polgársággal álltak szemben, az egyre öntudatosabb polgárközösség ugyanis szabad királyi városi jogokra áhítozott, és saját maga is menesztett követeket Pozsonyba. Bény és Berdóczy eredményesen kerestek és találtak pártfogókat a káptalan patonai várának és őrségének saját joghatóságuk alá történő visszavezetéséhez, e tekintetben a győri főkapitányokkal álltak vitában. Ügyüket a legfelsőbb körök, így a diétán a várakozásoknak megfelelően nádorrá megválasztott Pálffy Pál is felkarolta. A követek ugyancsak kisebb sikerként könyvelhették el, hogy Lippay Gáspár kamaraelnök az abdai jobbagyaira kivetett adó elengedését kieszközölte, amit Bény és társa az említett káptalani alattvalók fahordására való tekintettel kért. A levelezésből az is kiderül, hogy a diéta árfelhajtó ereje jelentős tehertétel volt még a káptalani követeknek is, nem beszélve a személyes meghívóval invitált címzetes apátokról és prépostokról,

¹³⁸ Fazekas: Országgyűlés, 235.

¹³⁹ Lásd Kádár–Fazekas: *Bény János*.

akik maguk fedezték költségeiket. A káptalanját országos ügyekben a diétákon is gyakran képviselő, tapasztalt Bény János is panaszkodott arra, hogy az ülések és ügyintézesek teljesen felborították az életritmusát: „Én bizony meguntam az itt való tekergést, két hete, hogy csak három óraker kezdők az ebédhez, még csak egyszer sem volt kedves ételém vagy álmom” – írta haza a diéta vége felé, 1649. május 10-én.¹⁴⁰

A szerzetesrendek képviselete: pálos, bencés és jezsuita jelenlét

A szerzetesrendek 17. századi története a 18. századra jellemző újjáépülés, terjeszkedés és sokszínűség szerényebb előzménye.¹⁴¹ A Magyar Királyságban a középkor végéről megörökölt, bár jócskán összezsugorodott intézményhálózattal csak az obszerváns ferences és a pálos rend bírt. Mellettük jelentek meg a század elején a jezsuiták, akik a korszak legnagyobb „nyertesei” lettek a szerzetesi intézményhálózat szempontjából: a Bécs-központú osztrák rendtartomány tagjaiként a Magyar Királyság egész területén számos rendházuk létesült, amelyekben 1700-ban már összesen 1278 rendtag szolgált.¹⁴² Ekkorra az országban már összesen 16 szerzetesrend működött. A visszatelepülő középkori eredetű rendek között monasztikusokként érkeztek a bencés, ciszterci és premontrei, koldulórendekként pedig az ágostonos, domonkos és (sarus, illetve sarutlan) karmelita rendek. További hat szerzetesrend újonnan telepedett meg: az irgalmasok, a piaristák, a szerviták, a kapucinusok, a kamalduliak és a trinitáriusok.

Pálosok

A vizsgált korszak magyar országgyűlésein az említett rendek közül csak a pálosok, a bencések és a jezsuiták szerepeltek. A sokat idézett 1608. évi koronázás utáni 1. cikkely közülük is egyedül a pálosokat nevesítette. Amint már utaltunk rá, az 1583. évi diéta meghívottjai között Ternavai István főperjel (*praepositus generalis*) is feltűnt, neve „ad praepositos” utolsó helyen állt, ami alsótáblai helyére utal.¹⁴³ Az 1608-tól feltárt adatsor és egy gyakran hivatkozott szakirodalmi hely, illetve forrás vizsgálata a pálos főperjel és a rend más tagjainak korabeli diétai helyét új megvilágításba helyezi.

Az 1613 és 1659 közötti diéták idejéből fennmaradt adatok meggyőzően tanúsítják, hogy az említett 1608. évi törvénycikkben személyes királyi meghívó kézhezvételére és szavazásra feljogosított főperjel helye az alsótáblán, a prépostok és apátok között lehetett.

¹⁴⁰ Kádár–Fazekas: *Bény János*. [Forrásközlés, 4. sz.]

¹⁴¹ Siptár Dániel: Sokszínűség vagy egységesség. Szerzetesek a 17. századi Magyarországon. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, 143–168. A témát korábban önálló közleményben is feldolgoztam, de az alábbiakban a pálosokra és bencésekre vonatkozóan néhány újabb adattal pontosítom. Vö. Kádár: *Szerzetesrendek*.

¹⁴² Kádár Zsófia: *Jezsuiták a 17. századi Magyar Királyságban*. Az osztrák rendtartomány tagjai a magyar katolikus egyházi társadalomban. In: *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, 191–192.

¹⁴³ MOE VII. 138.

A 16–17. század fordulóján Bratulics Simon főperjel ugyan a felsőtáblán ült (1597-ben, 1608-ban mindkét diétán és 1609-ben is), de nem pálos rendi, hanem egyidejűen viselt zágrábi püspöki tisztsége alapján. A kivételesen hosszan főperjeli tisztséget viselő Zaicz János három ismert diétai szereplése (1613, 1622, 1625) közül az utóbbi két esetben tudjuk, hogy a meghívottak sorában az apátok között a hetedik, illetve a hatodik helyen állt. Gruskovich Márton főperjel 1634-ben (ebben az időszakban kivételes esethez) csak tisztsége megnevezésével a püspökök sorában utolsóként szerepelt a meghívottak között, de diétai megjelenésére nincs adatunk, a kényes döntéshelyzet valószínűleg ki sem alakult az ülésrend kapcsán. Stassewsky Miklós főperjel 1637. évi meghívása és megjelenése is bizonytalan. Borkovich Márton első főperjelsége idején 1646-ban két alsótáblai követet küldött maga helyett Ivanovics Pál és Petroviczy György pálos szerzetesek személyében, majd 1655-ben Ivanovics Pál, 1659-ben pedig ismét Borkovich egyaránt az alsótáblán kapta helyet, habár szándékukban állt a felsőtáblára átülni.

A főperjel a szentmártoni bencés főapáttal egyidejűleg minden bizonnyal 1662-ben kerülhetett át a felsőtáblára a prelátusok közé, amire a pálos rendi káptalanok iratai között fennmaradt egyik forrás alapján következtethetünk. Benkovich Ágoston főperjel neve 1681-ben a meghívotti listán a főpapok sorában, a püspökök után és közvetlenül a szentmártoni főapát előtt szerepelt, 1687-ben Mihalski Rafael titulusát ugyanezen a helyen találjuk, habár csak a diéta végén jelent meg, és alsótáblára küldött követe is ismert Barilovics Lajos személyében.

Az 1655. és 1659. évi eseményekről, az egyháziak közötti rangvitáról a pálos rendi káptalanok iratai között fennmaradt forrás félreértelmezése adott alkalmat, amelynek eredete feltehetően Molnár Szulpic kapcsolódó eszmefuttatása a szentmártoni főapát diétai üléséről és az azt övező (főként a 18. századból ismert) polémiáról.¹⁴⁴ A gyanús forráshely újraolvasása segít a kérdés megértésében.¹⁴⁵ A pálos rendi iratok között található a datálatlan, de tartalma alapján az 1687/1688. évi országgyűléshez köthető összeállítás, amely a pálos főperjel diétai helyéről, valódi prelátusi mivoltának és a szentmártoni bencés főapáttal szembeni elsőségének igazolásáról szól („Occassione comitorum et vocem patrum generalium infra specificanda inserenda censuimus”). Az egyetlen kéz által bemásolt, tízoldalas szöveg rövid bevezetője szerint a rangvita 1659-ben, Borkovich Márton főperjel és Dianesevich Miklós zágrábi nagyprépost között, az alsótáblán tört ki, ez adta a kiindulópontot a pálos főperjel diétai helyének tisztázásához.

Az első irat Dianesevich Miklós nagyprépost 1659-es (napi dátum nélküli) panaszlevele Lippay György esztergomi érsekhez.¹⁴⁶ A levél élén ismertetett tényállítás szerint Ivanovics Pál a megelőző, 1655. évi diétán akkori pálos főperjelként a felsőtáblára törekedett, ahogy az 1659. évben Borkovich Márton főperjel is, a panaszt tevő nagyprépost és más egyháziak kárára. Dianesevich érvei a következők:

¹⁴⁴ PBRT IV. 211–215. A tévedést a 18. században a pálos főperjel és a szentmártoni főapát közötti felsőtáblai precedenciavitát ismertető irodalom is átvette. Vö. pl. Forgó: *Egyház - Rendiség - Politikai kultúra*, 107–112., Szijártó: *A diéta*, 416–417., 419–420.

¹⁴⁵ Acta Paulinorum I. 305^v–311^v.

¹⁴⁶ Uo. I. 305^v–307^r. (Az ismertetett érveket magunk jelöltük sorszámokkal.)

1. Az 1608. évi koronázás utáni 1. cikkely (6. §) az *exempt* prépostokról (akik prelátusok, mivel infuláltak) nem adta meg, hol foglalnak helyet az országgyűlésen. Utánuk (7. §) említi a törvénycikk a pálos főperjelt is, aki nem infulált. Mivel a cikkely az alsótáblán ülő, káptalanok élén álló prépostok, továbbá a címzetes apátok és prépostok után veszi számba a főperjelt, ez alsótáblai helyére utal.¹⁴⁷
2. Az alsótáblán ülő szentmártoni bencés főapát alá több beosztott apát is tartozik, akik szintén az alsótáblán bírnak saját szavazattal, ám a pálos főperjel alatt nincsenek beosztott apátok, mert ő maga és egész szerzete nevében bír egyetlen szavazattal. Továbbá a szentmártoni főapát, beosztott apátjai és a többi (címzetes) apát és prépost mind örökös, élethosszig kinevezett javadalmasok, de a pálos főperjel nem az, ezért rangban kevésbé előkelő, mint a főapát. Eddig minden világi (kommandátor) és szerzetesi apát és prépost megelégedett alsótáblai szavazatával, kivéve a főperjelt, aki bizonyíthatóan a legkisebb az összes közül, mégis a legnagyobb akart lenni. Tehát a főperjel azon törekvése, hogy a felsőtáblára, a főpapok és bárók közé kerüljön, azaz az (alsótáblai) prépostok és apátok közül az összeset megelőzze, jogtalan. Ráadásul a főperjel mellett a rendjéből több atya is arra törekedett, hogy az alsótáblán foglaljanak helyet, de minthogy a főperjelnek csak egyetlen szavazata van az alsótáblán, ezt nem lehet neki magának és említett rendtársainak is egyidejűleg megadni. Dianesevich abban bizonytalan, hogy a főperjel (alsótáblai) szavazata 1608 előtt is vajon megvolt-e, de még ezt is kétségbe vonja.
3. Pápai konstitúciókra hivatkozva érvel amellett, hogy a közügyekben a világi klérus megelőzi a szerzetesit. Emellett idézi a *Tripartitumot* (Pars II. tit. 40.),¹⁴⁸ hogy a főpapok, köztük az apátok és infulált prépostok tanúbizonysága, azaz esküje megegyezik tíz nemesével, azonban a pálos főperjel, mivel sem nem apát, sem nem infulált prépost, nem esik ebbe a kategóriába. Végső következtetése szerint a pálos főperjel felsőtáblai szavazata a többi egyházi sérelmére lenne, ezért kéri az érseket, hogy Borkovich főperjelt utasítsa rendre, hogy ne lépje túl határait, és hasonló „merészségetől” a zágrábi nagyprépost és más egyháziak kárára a jövőben tartózkodjék.

Dianesevich leveléből tehát egyértelmű, hogy egy 1655 óta húzódo rangvita állt fenn az alsótáblán a zágrábi nagyprépost és a pálos főperjelek között. Wesselényi Ferenc nádor ugyancsak teljes szöveggel átirta, 1659. december 16-án Pozsonyban kelt oklevele, amelyet a pálosok számára tanúsítványul állított ki, a főperjelek felülkerekedését mutatja.¹⁴⁹ Ennek értelmében 1659. szeptember 29. körül Pozsonyban egy Wesselényi által vezetett, főpapokból, mágnásokból és bárókból álló alkalmi bíróság vizsgálta a precedenciavítát és

¹⁴⁷ Dianesevich említi a *Tripartitum* Pars II. tit. 49. részét is. Vö. *Werbőczy István hármaskönyve*. [Ford. Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen.] Bp., 2006. 223. (Mi módon kell ítéletet hozni a főpapra a káptalannal együttesen és külön-külön.)

¹⁴⁸ *Werbőczy István hármaskönyve*, 217. (A főpap és báró urak, püspöksüveges apátok és prépostok hitelének módjáról.)

¹⁴⁹ *Acta Paulinorum* I. 307'.

hallgatott meg tanúkat.¹⁵⁰ A tényállás felvétele után „szavahihető tanúk bizonyosága alapján” megtudták, hogy a pálos főperjelek „régteől fogva” közvetlenül a prelátusok után foglaltak helyet. A zágrábi nagyprépost viszont először 1625-ben került a mágnások közé. Ezért a nádor bírótársaival együtt úgy határozott, hogy a továbbiakban a mindenkori pálos főperjel az országgyűléseken a prelátusok után közvetlenül üljön, megelőzve a zágrábi nagyprépostot. (Amint fentebb, a zágrábi székeskáptalan képviselője kapcsán leírtuk, 1637 után a zágrábi nagyprépostok alsótáblai megjelenését mutatják az adataink.)

A harmadik dokumentum egy tartalmi érvek alapján az 1687/1688. évi diétához köthető érvelő szöveg, amely Dianesevich nagyprépost 1659. évi beadványát tételesen igyekszik cáfolni és azt bizonygatja pálos részről, hogy a főperjel valódi prelátus, ezért a felsőtáblán van a helye („Ostenditur patrem generalem vere esse praelatum”).¹⁵¹ Az irat névtelen, pálos összeállítói a 15–17. századi rendi levéltári anyagból számos tételre hivatkoztak érveik bizonyítására, amelyek a következők voltak:

1. A *Tripartitum* (Pars II. tit. 49.) alapján a pálosok mindig is birtokosok voltak Magyarországon, így a főperjel földesúri jogokkal rendelkezett, és esküje is ugyanolyan súlyú volt, mint a főpapké. (Vö. Dianesevich 1. és 3. érvével.)
2. Másrészt, a pálos főperjel a horvát–szlavón diétán, a szaboron is előkelőbb helyen ült, mint a zágrábi nagyprépost, tudniillik a bán és a zágrábi püspök után, a főpapok között. Emellett a főperjel az egész rendje nevében is kiadhatott ügyvédvalló levelet, ahogy ez az 1613. évi pozsonyi országgyűlésen is megtörtént. Tehát ha Szlavóniában és Magyarországon a pálos főperjel egyaránt mágnásnak számít, az országgyűlésen miért tagadná meg ezt tőle? (Vö. Dianesevich 1. és 2. érvével.)
3. Harmadrészt, a pálosok a főperjel prelátus és „perpetuus beneficiatus” mivolta mellett érveltek.¹⁵² A főperjel szerintük prelátus, mivel lelki és ordináriusi joghatósága is van, és ezt a pápák is elismerték. Noha valóban nem infulált, mégis a mágnások között van helye. Egy kissé kacskaringós okfejtéssel azt állapították meg, hogy mivel a rend Magyarországról vette eredetét és a magyar királyok, főpapok és mágnások a főperjelt különféle előjogokkal ruházták fel, továbbá a rend mindig is birtokképes és birtokszerző volt az országban, nem kétséges a főperjel prelátus mivolta. Felidézük, hogy a pálosok nemcsak a megyegyűléseken bírtak szavazattal, hanem vármegyei ülnöki szerepük is lehetett, sőt, 1647-ben Petroviczi György (felsőelefánti) perjelt még Bars vármegye diétai követének is megválasztották, de mivel ugyanekkor a főperjel alsótáblai követe is volt, megyei követségéről (amelyben a kálvinista Török Zsigmond alispán lett volna a társa) lemondott.

¹⁵⁰ „Circa praerogativas eorum exorta erecta quaestione in eo, quisnam videlicet eorum praecedere et priorem locum in generali congregatione dictorum dominorum regnicolarum optimere et consequenter immediatae post dominos praelatos subsequi deberet.” *Acta Paulinorum* I. 307f.

¹⁵¹ Uo. I. 307v–311. (Az ismertetett érveket magunk jelöltük betűjelekkel.)

¹⁵² A szövegnek a további része több, nehezen követhető logikai ugrást tartalmaz és kevésbé koherens.

4. Az ország rendjei mindig is nagyra becsülték a pálosokat, ezért említették meg őket az 1608-as artikulusokban egyedüli szerzetesrendként. Kivételes helyzetüket jelezte az is, hogy minden ügyükben a királyi jogügyigazgató védte őket, királyi gyóntatói titulust is viseltek és a királyfiak nevelői is voltak. Ahogy a Wesselényi nádor által kiállított (fenti) oklevél is tanúsítja, már 1608 előtt is volt szavazatuk az országgyűléseken. Zaicz főperjelről pedig – megbízható tanúkra hivatkozva – állítják, hogy 1613-ban a felsőtáblán ült. Diétai helyét az 1608. évi cikkelyek csak azért nem említették, mert tudvalevő volt, hogy a főperjel helye a felsőtáblán volt. (Vö. Dianesevich 1. érvével.)
5. Végül megemlítik a szentmártoni főapátot is, akiről (a valóságnak megfelelően) azt állítják, hogy korábban nem volt mágnás, hanem csak 1662-ben jelent meg először a felsőtáblán, ahogy – elismerik – a pálos főperjel is. Az 1681-ben és 1687-ben összehívott diétákon tehát már kettejük felsőtáblai rangvitája volt napirenden, mivel a zágrábi nagyprépost az alsótáblán ült.

A pálosok 1680-as évekbeli diétai helyét az idézett érvelő szöveg valósághűen írta le a fennmaradt diétai listák ismeretében. 1681-ben a felsőtáblai prelátusok között a püspökök után ugyanis Benkovich Ágoston főperjelt, majd Gencsy Egyed szentmártoni főapátot találjuk.¹⁵³ 1687-ben azonban a pálos főperjel, Mihalski Rafael a diéta elején távol volt (mivel éppen a lengyelországi pálos rendházakat vizitálta), és csak a diéta későbbi szakaszán jelent meg személyesen.¹⁵⁴ Az országgyűlés elején tehát Simoncsics Gellért szentmártoni főapát ülhetett a püspökök után,¹⁵⁵ míg a főperjelt távollétében Barilovics Lajos (a pálos missziók főnöke) képviselte az alsótáblán. Mihalski később viszont személyesen is megjelent, ami alkalmat adhatott a felsőtáblai ülésrend kapcsán a rangvita feléledésére. A precedenciavita részleteit egyelőre nem ismerjük. Az viszont tudható, hogy a két szerzetesi előjáró együttműködésre is kényszerült, hogy megakadályozzák a szerzetesnek álló nemesek hagyatékainak a rendházak általi átvétele ellen tervezett törvényjavaslatot. Ebben az ügyben Széchényi György esztergomi érsek és Esterházy Pál nádor pártfogását kérték, akik mellett alighanem a felsőtáblán pálos szerzetesként ülő főpapok, Benkovich Ágoston váradi és Széchényi Pál veszprémi püspökök támogatására is számíthattak.

¹⁵³ Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések, 143., Bártfa 1681. 3°. Vö. Michael Caspar Lundorp: *Der Römischen Käyserlichen Majestät Und Deß Heiligen Römischen Reichs Geist- und Weltlicher Stände Chur-Fürsten Fürsten Grafen Herren und Städte Acta Publica Und Schriftliche Handlungen...* Teil 11. Oder Continuatio 7. Darinnen vornehmlich enthalten: ...die Acta deß in Anno 1681. gehaltenen Ungarischen Landtages zu Edenburg und darauff erfolgte Crönungs-Act Ihrer Majestät der regierenden Kayserin... Franckfurt am Main, 1697. 252.

¹⁵⁴ Nicolaus Bengler: *Annalium eremi-coenobiticorum ordinis fratrum eremitarum S. Pauli primi eremiteae volumen secundum, duos in libros partitum*. Posonii, 1743. 233.

¹⁵⁵ ÖStA HHStA Ungarische Akten. Comititalia. Fasc. 402. Konv. C. fol. 139^v.

Bencések

A bencés rendi élet 1639-től indult újra Magyarországon.¹⁵⁶ Az ezt megelőző, úgynevezett kommandatori rendszer – a vizsgált korszak elején Himelreich György személyében – mégis lehetőséget adott a szentmártoni főapát országgyűlési megjelenésére. A bencés rend, vagyis a főapát diétai helyét az 1608. évi cikkely azért sem említhette, mivel ekkor a rend ténylegesen nem volt jelen az országban. Molnár Szulpic rendtörténeti munkája nyomán mégiscsak az az álláspont köszönt vissza az újabb elemzésekben is, hogy a szokásjog a főapát püspöki (ordináriusi) joghatósága, másrészt királyi és ősi adományból bírt birtokai alapján a felsőtáblai prelátusok között biztosított helyet számára.¹⁵⁷ A 18. századi gyakorlatot elemző Szijártó M. István is kétségbevonhatatlannak írta le a főapát jogalapját és felsőtáblai helyét.¹⁵⁸

A források 1604-től 1634/1635-ig tanúskodnak Himelreich György kommandátor főapát diétai meghívásáról.¹⁵⁹ Az ismert meghívotti katalógusok közül Himelreich 1604-ben „ad abbates et praepositos” egyedülként szerepelt, 1622-ben és 1630-ban „ad abbates” első helyen állt. Így Molnár Szulpic feltételezését, amely szerint az újjáéledt bencés főapátság immáron valós főapátja, Pálffy Mátyás az 1646. évi diétai meghívása alkalmával pusztán tájékoztatlansága miatt ült az alsótáblára, kellő óvatossággal kell kezelnünk.¹⁶⁰ Az országgyűlési meghívottak lajstroma ugyanis az apátok között első helyen, tehát az alsótáblai egyháziak között említi a főapátot.¹⁶¹ A diéta idején elhunyt Pálffy főapát helyére a szentmártoni konvent a lehető leggyorsabban küldött új követeket Magger Placid szentmártoni perjel és Seiffrid Imre alperjel személyében. 1649-ben és 1655-ben Magger már főapátként térhetett vissza az országgyűlések alsótáblájára. Az 1662-ben feltételezett új, felsőtáblai helyéről az imént ismertetett pálos rendi beszámoló tájékoztat. Az 1681. és 1687. évi diétákon, amint láttuk, Gencsy Egyed és Simoncsics Gellért főapátok már a felsőtáblán, a püspökök és a pálos főperjelek után foglaltak helyet.

¹⁵⁶ Kádár Zsófia: A pannonhalmi bencés szerzetesség újraindulása és a győri jezsuiták (1636–1639). In: *Collectanea Sancti Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője*. V. Szerk. Dénesi Tamás. Pannonhalma, 2017. 123–152.

¹⁵⁷ Vö. PBRT IV. 209–210. „A pannonhalmi főapátok közjogi állásuknál fogva, mint a püspöki joghatóságtól ment és 'quasi episcopalis' jogokat gyakorló praelatusok, mindenkor tagjai voltak az országgyűlésnek. [...] A főapátok azonban főpásztori állásuknál fogva joggal tarthattak számon arra, hogy a felső táblán, a főrendek között nyerjenek helyet és szavazatot.”

¹⁵⁸ Szijártó: *A diéta*, 416–417. [5. sz. függelék.] A szentmártoni főapátok országgyűlési részvételéről középkori adatokat nem ismerek; nevük egyszer sem szerepel a késő középkori méltóságsorokban a főpápok és bárók között. Vö. *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I. *Főpápok és bárók*. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 167–314. Sőt, a főapát (vagy bármely más egyházi személy) nem szerepel az ismert Jagelló-kori országgyűlési (megyei) követlistákon sem. Lásd *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. II. *Megyéék*. Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 510–521.

¹⁵⁹ PBRT IV. 209.

¹⁶⁰ Uo. 209., 211.

¹⁶¹ Guszarova: A 17. századi magyar országgyűlések, 117. („Abbatum[:] Archiabbas Sancti Martini”)

Jezsuiták

A jezsuiták diétai megjelenésének, „közjogi helyzetének” kérdése a Társaság gyors hazai térnyerése, intézményi terjeszkedése ellenére az egész század folyamán nem jutott nyugvópontra.¹⁶² Az 1608. évi törvénycikkek közül a jezsuiták kapcsán a koronázás előtti 8. cikelyt kell felidézni, amely rögzítette, hogy „ezeknek Magyarországon semmi állandó fekvő jószáguk és birtokjoguk ne lehessen”.¹⁶³ Az artikulus a Jézus Társasága egészének és egyes tagjainak a Magyar Királyság területén történő birtokszerzését megtiltotta, így őket az ország rendjeinek sorából kizárta.¹⁶⁴ A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a főpapi és főúri támogatás, illetve a mindenkori (egyház)politikai viszonyok a jezsuiták valós birtoklását és birtokkormányzását tették lehetővé, főként a század második harmadától.

A középkori eredetű apáti és préposti javak közül ugyanis többet jezsuita intézmények alapítására és dotálására használtak fel az uralkodók és a főpapok, ami jezsuita rendtagok valós diétai jelenlétéhez teremtett jogalapot. Ez elsőként az 1608. év végi, az említett törvénycikket is szentesítő és II. Mátyást magyar királlyá koronázó pozsonyi országgyűlésen fordult elő, amelyen Dobokay Sándor és Pázmány Péter jezsuitaként vettek részt. A meghívót a turóci (znióváraljai) egykori premontrei prépostság kaphatta, amelynek javait a vágsellyei jezsuita kollégium élvezte. Az 1608-as jezsuitaellenes törvénycikk után legkorábban 1655-ből tudunk jezsuiták tényleges diétai megjelenéséről. Ezt megelőzően, 1646/1647-ben a turóci prépostságot mint a nagyszombati kollégium, illetve a pornói apátságot mint a soproni rezidencia birtokát még két világi pap, a Lippay György érsek által megbízott esztergomi kanonokok, Rohonczy István és Hoffmann Pál képviselték.¹⁶⁵ Ezzel szemben 1655-ben már Palkovich Márton nagyszombati rektor mint turóci prépost, Keresztes István kassai *superior* mint mislyei prépost, Lippay Ferenc trencsényi rektor mint szalkai apát, Nedeczki Ferenc soproni rektor mint pornói apát, továbbá Milley István, a nagyszombati érseki szeminárium, a Collegium Generale jezsuita régense mint az intézmény dotálására használt óbudai prépostság képviselője ténylegesen is megjelentek az országgyűlés alsótábláján, a címzetes apátok és prépostok között.¹⁶⁶

Ugyanezen az országgyűlésen kísérlet történt a Társaság képviselői, illetve Lippay érsek részéről a jezsuiták birtokképtelenségének legalább indirekt formában való törvényi eltörlésére. A törekvésnek azonban egyáltalán nem kedvezett a politikai helyzet, I. Lipót koronázása előtt ugyanis nem mertek semmit sem felvetni a protestánsok sérelmeitől hangos alsótáblának. A jezsuitáknak 1655-ben ezért egy uralkodói dekrétummal kellett beérniük, amely a vármegyei igazságszolgáltatásban való egyenjogúságukat volt hivatott biztosítani. A jezsuita birtokképtelenség eltörlése 1659-ben majdnem sikerült, az egyetértés azonban a katolikus főrendek között megbomlott, akik tartottak attól, hogy magyar

¹⁶² A kérdésről és az alább leírtakról bővebben lásd Kádár: Soprontól Pozsonyig.

¹⁶³ CIH 1608–1657, 14–15.

¹⁶⁴ Vö. Tusor Péter: *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*. Bp.–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae classis I/13) 50–51.

¹⁶⁵ A diétai meghívottak sorában a címzetes apátok és prépostok között 4., illetve 11. helyen szerepelnek. Guszarova: *A 17. századi magyar országgyűlések*, 117.

¹⁶⁶ Uo. 124., 131.

nemes ifjaknak a Társaságba való tömeges belépésével nemesi birtokok mennek át egyházi joghatóság alá. Fontos tudnunk, hogy a magyar diétákkal csaknem egyidejűleg, 1655-ben és 1658-ban zajló osztrák provinciagyűléseken ugyanakkor ismételten megjelent az igény egy magyar rendtartomány vagy legalább *viceprovincia* felállítására.¹⁶⁷ Az osztrák tartományfőnökök azonban nem ítélték alkalmasnak az időt – és ez bizonyára összefüggésben volt a Társaság törvénybe foglalt, bár egyre kevésbé érvényesülő hazai birtokképtelenségével, illetve az országgyűlési jelenlét hiányával. A magyar rendek szívesebben látták volna a magyar országgyűléseken az önálló magyar rendtartomány, mint a Bécs-központú osztrák jezsuita provincia delegáltjait.

A címzetes apátságok és prépostságok birtoklása mint a diétai megjelenés jogalapja 1681-ben nem kevesebb, mint hét jezsuita házfőnök diétai meghívásához vezetett: Hrabovský Miklós kassai rektor mint mislyei prépost, Skerlez Mihály trencsényi rektor mint szalkai apát, Banky János nagyszombati rektor mint turóci és óbudai prépost, Kecskeméti János soproni rektor mint pornói apát, Elwanger Ferdinánd győri rektor mint lébényi apát, Despotovich János zágrábi rektor mint glogoncai [glogonicei] apát, végül Tarnóczy István lőcsei *superior* mint menedékkői [létánkői, letanovcei] perjel kapott meghívót. A jezsuiták azonban testületileg távol maradtak, alighanem azért, mert a Társaság érdekeinek érvényesítése ezúttal is akadályos lett volna a protestáns és katolikus rendek között remélt kompromisszumnak. A Társaságot ezután az 1687. évi diéta végére „bevettnek és állandósítottak” minősítette, de országgyűlési részvételt nem juttatott neki, majd hosszas huzavona után 1715-ben született törvénycikk arról, hogy a jezsuiták magyar provincia híján, a címzetes apátságok és prépostságok birtoklására való tekintettel testületileg küldhettek két magyarországi születésű rendtagot az alsótáblára.¹⁶⁸ A 17. század közepi jezsuita országgyűlési jelenlét e szempontból is figyelemre méltó: a Társaság korabeli erősödő helyzetét mutatja; az intézményi bővülést a „konfesszionális rendiség” korszakában mégsem követte a „közjogi” helyzet megoldódása és a diétai megjelenés rendezése.

Az alsótáblai egyháziak: az egyházi középréteg reprezentatív csoportja

Az egyházi országgyűlési szerepléseire vonatkozó, életrajzi adatokkal kiegészített gyűjtésünk, amint már említettük, jelen formájában csupán kiindulópontul szolgálhat a vizsgált társadalmi csoport kollektív biográfiai, prozopográfiai jellegű elemzéséhez. Az is hagyományos némi kétséget, hogy vajon az időben egyenetlenül eloszló 17. századi diétákon kimutatható klerikusok összessége tekinthető-e a korabeli magyarországi egyházi társadalom olyan reprezentatív csoportjának, amely önálló vizsgálat tárgya lehetne, akár a tanulmányi adatok, az életpályák vagy egyéb szempontok alapján. Mivel azonban sem a 17. szá-

¹⁶⁷ A kérdésről alapvető Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

¹⁶⁸ A jezsuiták 18. századi országgyűlési helyéről (az előzmények érintésével) lásd Forgó: *Egyház – Rendiség – Politikai kultúra*, 99–107.

zadi magyar katolikus püspöki karról, sem pedig az egyházi középrétegnek nevezhető csoportról nem áll rendelkezésre ilyen szempontú korszerű elemzés, a további kutatások elősegítésére néhány megállapítást mégiscsak szükségesnek érzünk megtenni az alsótáblán képviselt nem szerzetes egyháziak, tehát a káptalani követek és a címzetes apátok-prépostok életútvezérlatai alapján.¹⁶⁹

Ahhoz képest, hogy a katolikus egyházi intézményrendszer a 16. század végére romokban hevert, a három részre szakadt ország jelentős része (Horvát–Szlavónországot kivéve) valamely protestáns felekezethez csatlakozott, és hogy a katolikus reform a Magyar Királyság területén csak vontatottan haladt előre, egy viszonylag nagy létszámú és a regionális eltérések mellett is egyetlen, önálló társadalmi csoportot írhatunk le magyar(országi) egyházi középréteggént.¹⁷⁰ Ez a rendi társadalom köznemesi rétegének mintájára elkülönített és vizsgált csoport ugyancsak rendelkezett egy sajátos, a köznemességéhez szorosan kapcsolódó identitással, amit diétai képviselete mellett ugyancsak egyik fontos ismérvének is tekinthetünk. Mindezzel együtt az egyházi középréteg tagjainak életmódja, jövedelmi viszonyai, karrierlehetőségei, műveltsége és mindennapi tevékenysége alapján belsőleg tagolt volt. Élén azokat a címzetes és hódoltsági püspököket találjuk, akik megélhetését valamely kanonoki stallum, egy vagy akár több apáti-préposti javadalom egészítette ki és emelte ki kanonoktársaik közül. Középen a gyakran apáti és préposti címet is viselő (oszlopos) kanonokok, nagy- és kisprépostok álltak. Alul pedig az egyszerű főespereseket és mesterkanonokokat találjuk, akiknek a csoportja valójában a tehetősebb városok plébánosai volt átfedésben, így az egyházi középréteget alulról nyitottnak írhatjuk le.

A káptalani testületek között – amint már utaltunk rá – egyfajta rangsor érvényesült, amit a testület tekintélye, a földrajzi hely és a jövedelmi viszonyok is meghatároztak.¹⁷¹ E rangsor tetején kétségtelenül az esztergomi székeskáptalan állt, alatta a győri és a nyitrai székeskáptalannal, illetve a pozsonyi társaskáptalannal és az egri székeskáptalannal, és még kevésbé előkelő helyen a veszprémi káptalannal. Zárványszerű volt ugyan, de a jövedelmek szempontjából a középmezőnyhöz sorolható a szepesi társaskáptalan és a zágrábi székeskáptalan is. A legszerényebb testület a vasvári társaskáptalan volt, amelynek azonban a hiteleshelyi tevékenysége folyamatos és számottevő maradt. Néhány város plébánosi tisztsége akár még vonzóbb is lehetett, mint egy-egy kevésbé előkelő kanonoki stallum. A legnagyobb becsülete alighanem a soproni plébániának volt, amelyre többen egykori kanonokként is eredménnyel pályáztak (Lónyi Mihály, Nagymihályi Ferenc, id. Sennyey István, Vitnyédy Ferenc).

¹⁶⁹ Mivel az alábbi összefoglaló alapja a tanulmány folytatásaként közlendő Adattár, e fejezetben nem használunk tételes hivatkozásokat, csak néhány alapvető irodalmat idézünk. Minden érintett témához az adattár bibliográfiája bőszeges további tájékoztatói lehetőséget kínál.

¹⁷⁰ A kora újkori magyar és európai egyházi középréteg fogalmáról, vizsgálati lehetőségeiről lásd pl. Molnár: *Katolikus egyházi középréteg, 67–72.*, Peter Hersche: *Muße und Verschwendung. Europäische Kultur und Gesellschaft im Barockzeitalter. I–II.* Freiburg–Basel–Wien, 2006. I. 173., 176–177., 259., 265–266. Magyar viszonylatban a középkori előzményekre vonatkozóan lásd (habár tézisei részben már meghaladtak): Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 2007. [2. kiad.]

¹⁷¹ Vö. Molnár: *Katolikus egyházi középréteg, 78–81.*

Az elvégzett tanulmányokat tekintve általános volt a hazai, esetleg a Habsburg örökös tartományokban fekvő jezsuita gimnáziumok látogatása, a teljes gimnázium elvégzése. Az egyházmegyei szemináriumok szerepét további kutatások tisztázhatják, de némelyeknél akár a helybeli iskolázódás is elegendő lehetett a papi pálya megkezdéséhez. A vizsgált csoport nagyobb része azonban vagy a nagyszombati egyetemen, vagy Bécsben (főként a Pazmaneum tagjaként),¹⁷² Rómában (a Collegium Germanicum–Hungaricum növendékeként), esetleg Grazban vagy Olmützben, a zágrábi egyházmegyések pedig Bolognában (a Collegium Illyricum–Hungaricum diákjaként) látogattak egyetemet, végeztek el legalább két év teológiát. És bár a fokozatszerzés továbbra is kevesek kiváltsága maradt, egyre többen részesültek akár hosszabb, három–négy éves teológiai, illetve felsőfokú (kánon)jogi képzésben is. A tanulmányok és a papi rendek felvétele után szinte kivétel nélkül végeztek hosszabb–rövidebb ideig lelkipásztori szolgálatot: káplánként, plébánosként tevékenykedtek.

A legtehetségesebbeket, akiket a családi kapcsolatrendszerük korábban nem emelt ki, nem ritkán egy–egy püspök környezetében látjuk, ami a kanonoki rétegbe való bekerülés előszobája volt. Sokan akár nagyon fiatalon megkezdhatték a kanonoki szolgálatukat. A részben hódolt egyházmegyéek kevésbé vonzó káptalanjaiba (ideértve a zágrábi püspökséget is) gyakran olyanok jutottak kanonoki stallumhoz, akik eleve helyi vagy környékbeli származásúak voltak. Ez különösen Eger, Veszprém, Vasvár, illetve Zágráb esetében szembetűnő.

Az egész kanonoki rétegen belül időről időre kivált egy olyan kisebb, jórészt főnemesi származású csoport, amelynek tagjai gyorsan lépkedtek előre a káptalanon belül, hogy utána előkelőbb, nagyobb jövedelmű testületbe akár néhány év elteltével vagy egy évtizeden belül eljussanak. Ennek a csoportnak a tagjai már kezdetől, kanonokságuk elejétől fogva jó eséllyel rendelkeztek valamilyen préposti vagy apáti címmel is. Az előkelőbb káptalani stallumok mellett pedig jellemzően címzetes, majd hódoltsági püspökséget is hamarosan elnyertek. Alapvetően az ő soraikból rekrutálódott a valódi püspökök jóval szűkebb köre is. A régebbi vagy újabb keletű főnemesi családok sarjait szinte kivétel nélkül ebben a csoportban találjuk meg. A főnemesek mellett a tehetségük alapján kiemelkedő klerikusok esetében is fontos lenne a patrónus–kliensi viszony feltárása, ez ugyanis az egész korabeli egyházi struktúra, így az egyházi középréteg belső mozgásainak is az egyik legfontosabb mozgatórugója volt.

Egy másik, jól elkülönülő csoport tagjainak a káptalanon belüli, illetve a káptalanok közötti előmenetele azonban lassú volt. Ez a csoport az egyházi középréteg széles mezőnyének mintegy az alsó felét–egyharmadát képviselte. Sokuk a káptalani stalluma mellett nagyobb plébániákat is ellátott, és (szerényebb jövedelmű) apáti vagy préposti címmel, akár jelentősebb oltárjavadmakkal is rendelkezett. Ebben a csoportban főnemesek már nem találhatók, a köznemesi származás tűnik inkább jellemzőnek. Néhányan, akik mezővárosi polgárfiúként vagy esetleg jobbágyként emelkedtek idáig, már kanonokként szereztek maguk és családtagjaik számára nemességet.

¹⁷² Fazekas István: A Pázmáneum története alapításától a jozefinizmus koráig. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk. Zombori István. Bp., 2002. (METEM Könyvek 37) 76–79.

A köznemesi szemlélet, kötődés, sőt identitás egyébiránt a 17. század folyamán nagyon erősen rányomta a bélyegét az egyházi középréteg egészére. Ez nemcsak az országgyűlési meghívásukban, országrendi mivoltukban mutatkozott meg, hanem az általuk végzett mindennapi tevékenységekben is. A kanonokok közül ugyan sokan „kényszerültek” hagyományos lelkipásztori működésre, plébániák adminisztrálására is, de alapvetően nem ez határozta meg kanonoki identitásukat. Ehelyett nagyon nagy szerepe volt a káptalani (vagy akár a saját) birtokok igazgatásának, a hiteleshelyi munkának, a vármegyei közéletben való részvételnek, illetve a káptalan földesúri feladataiban való tevékeny részesedésnek. A kanonokok úriszékét tartottak, urbáriumokat szerkesztettek, intézkedtek mezővárosi polgárai és jobbágyaik ügyeiben, jóváhagyták a végrendeleteiket. Gazdálkodtak és gondoskodtak a bortermelésről, kereskedtek a káptalan terményeivel.

A kanonokok műveltségének, könyvkultúrájának, művészet- és kultúrapártoló tevékenységének, illetve saját irodalmi működésének (költészetének) is nagyon sok nyoma maradt ránk. A valódi püspökök mellett e rétegnek jelentős szerepe volt a 17. századi barokk irodalom alakításában (gondolhatunk akár hitvitákra, imaszövegekre vagy a prédikációirodalomra). Akár jelentős épületek, oltárok, egyéb képzőművészeti alkotások vagy színelőadások mecénásaiként, könyvtárak tulajdonosaiként is ismertté válhattak. A maguk módján a papi utánpótlás támogatásából is kivették részüket: egy vagy akár több kispap taníttatására tett alapítványai érdemben járultak hozzá a magyarországi katolikus papképzés intézményi háttérének bővítéséhez. Alkalmoszerű és végrendeleti adományokkal gyakran és jelentős összegekkel támogathatták az új vagy újjáéledő szerzetesrendek tevékenységét, legyen szó akár a számos városban jelen lévő ferencesekről, a hatalmas intézményi fejlődést maguk mögött tudó jezsuitákról, a szerényebb rendházállománnyal bíró pálosokról, az 1639-től újjászerveződő bencésokról, vagy akár a század végén, a visszafoglaló háborúk nyomán érkező és tovább terjeszkedő rendek új rendházalapításairól.

A kanonokok és a címzetes apátok-prépostok mint egyházi középréteg számára az országgyűlések elsősorban nem azért váltak fontossá, mert az ország sorsát jelentősen befolyásolni kívánták – inkább annak részeivé, tevékeny (és nem csak passzív) tagjaivá akartak válni, amint erre a diétai munkájukról fennmaradt szórványos adatok is utalnak. Habár eddig nem volt hangsúlyos a történeti diskurzusban, az alsótáblai egyháziak „nélküli” diétát el sem lehetett volna képzelni: nélkülük nem lett volna teljes a 17. században a Királyi Tábla, a kompilátorok vagy az országgyűlési bizottságok testülete, és aligha folytatható volna le zökkenőmentesen bármely király- vagy királynékoronázás.

A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI

A MAGYARORSZÁGI JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS VÉGREHAJTÁSA ÉS TÖRTÉNÉSZI PERCEPCIÓI

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

THE EXECUTION OF THE HUNGARIAN ABOLITION OF PEASANT SERFDOM
AND ITS HISTORIOGRAPHICAL PERCEPTIONS

The first part of the paper surveys the historiographical discourses about the abolition of peasant serfdom. While the examination of the abolition of serfdom in a local context only started in the early 1960s, the preceding decades had been dominated by three influential narratives. From the 1890s to the 1930s the historical syntheses argued that the great losers of the abolition were the former lords, while the winners were the former serfs. From the mid-1930s a more balanced judgement emerged, in which both parties were thought to have suffered the consequences of the dissolution of the old order and the market transition. After 1945, parallel to the sovietisation of Hungary, the exclusive dominance of historical materialism meant that, from the perspective of the peasantry, the balance of the abolition of serfdom became clearly negative. The quantitative analyses of the 1960s gradually nuanced the picture, and, as a result, by the 1980s the balanced judgement of the 1930s had been basically justified.

The second part of the paper attempts to organise the evidence of the quantitative analyses into a database. The result, however, is that while the 52 researches that could be involved in the analysis contain information about more than 2200 settlements, only a tiny fragment of these are detailed enough to be of any help in reconstructing the balance of the abolition of serfdom on a national level: how much arable, pasture and meadow remained in the hands of the former serfs, and how much they lost. Accordingly, the author proposes a new, regionally and socio-historically representative research in order to answer the question.

Keywords: historical narrative, abolition of peasant serfdom, quantification, local research, social history

---

A jobbágyfelszabadítás és annak végrehajtása a magyar társadalomtörténet óriási jelentőségű eseménysorozata. Nem kétséges, hogy ennek lokális lefolyása nagyban meghatározta egy-egy település későbbi életlehetőségeit, attól függően, hogy a volt jobbágyok a község határából mennyit tudtak maguk és jószágaik számára biztosítani. A kérdés országos kitekintésben még nem feltárt, de a szakirodalom vizsgálata azzal kecsegtet, hogy általa olyan adatsorhoz juthatunk, melynek révén árnyalhatók, sőt akár fel is deríthetők

---

Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, kutatócsoport-vezető. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

a századfordulós Magyarország területi egyenlőtlenségei hátterében meghúzódó tényezők. Ezen felismerés inspirált arra, hogy egyrészt áttekintsem a jobbágyfelszabadítás historiográfiáját, másrészt adatbázis-építési céllal kigyűjtssem a szakirodalomból a kvantitatív elemzés számára hasznosítható lokális horizontú adatokat.

Joggal vélhetjük, hogy e problémakör az 1848–1849-es forradalom- és szabadságharc történetéhez hasonló mélységben feltárt. A szakirodalom feldolgozása során feltűnt, hogy településléptékű alap kutatások e témában csak az 1960-as évektől kezdve történtek, azonban már a korábbi történelmi narratívák is egyértelmű, markáns álláspontokat tükröznek. Érdekes emiatt önálló vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen tudásrétegek különíthetők el a szakirodalomban, de legalább ennyire fontos az is, hogy az elmúlt hat évtized alap kutatásairól is kiderítsük, hogy mennyiben szolgálhatnak egy esetleges, a szintézist célzó másodelemzés alapjául.

A témával foglalkozó munkák között érdemes különbséget tennünk aszerint, hogy megírásuk idején rendelkezésre álltak-e már alap kutatások e témában, de abban a tekintetben is, hogy szerzőik milyen igénnyel ragadtak tollat: művükkel a korszakról alkotott képünket kívánták egy új metanarratívába helyezve átkeretezni, vagy a hagyományos történelmi eszköztárt alkalmazva, jóllehet levéltári forrásbázison nyugvó, mégis korlátozott érvényű kijelentéseket tettek. Ennek fényében a szakirodalom hat csoportját különíthetjük el.

1. A sort a metanarratíva igényével írt, nagyszabású, kollektív munkán alapuló összefoglalók nyitják, mint amilyenek a Szilágyi Sándor, Domanovszky Sándor nevével fémjelzett kötetek, vagy éppen a 1970–1980-as évekből a 'tízkötetes'.¹
2. Külön említendők a szintén a metanarratíva igényével, de egyéni vállalkozásként született munkák, mint amilyen Berzeviczy Albert monográfiája a dualizmus korszakáról, a Szeffkú Gyula által írt részek a Hóman Bálinttal közös *Magyar történetben*, vagy éppen Mód Aladár *400 év* című opusza.²
3. Önálló csoportot képeznek a témába vágó, a neoabszolutizmus korszakát (is) tárgyaló művek, amelyek részben köztörténelmi és közjogi, másrészt általános agrár- és társadalomtörténelmi hangsúlyokkal jellemezhetőek, mint amilyenek például Lóránth Mária, Bernát Gyula, Nagy István, Sándor Pál, Varga János és Orosz István könyvei, tanulmányai.³

¹ *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898.; *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939–1942. V. (Az új Magyarország); *Magyarország története*. I–VIII/1–2. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1976–1989. VI/1. (1848–1890.)

² Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865*. I–III. Bp., 1922.; *Magyar történet*. I–V. Szerk. Hóman Bálint – Szeffkú Gyula. Bp., 1936. V.; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Bp., 1943–1951. [1–6. kiad.]

³ Lóránth Mária: *Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853*. Bp., 1927.; Bernát Gyula: *Az abszolutizmus földterhentesítése Magyarországon*. Bp., 1935.; Nagy István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867)*. Bp., 1944.; Sándor Pál: *A birtokrendezési periratok*. Bp., 1973.; Uő: *Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848–1864. Századok* 130 (1996) 29–68.; Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971.; Uő: *A felszabaduló rusztikus világ. Levéltári Közlemények* 50 (1979) 175–185.; Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, 2010.

4. Az egykoron, helyben történtek megértésében megkerülhetetlenek az elmúlt hat évtizedben született lokális esettanulmányok, amelyek egyik típusát a hagyományos történészi eszköztárral készültek jelentik. Ezen írások okfejtése, érvrendszerre nem igényel külön kvantitatív háttérrel, így viszont, mivel nem tartalmaznak számszerű elemzést, nem lehetséges, hogy egy összehasonlító vizsgálatba is bevonjuk őket.⁴
5. A másik típust azok a vállaltan kvantitatív (szálat is tartalmazó) lokális vizsgálatok képezik, amelyek megyei, uradalmi vagy településszinten adják közre, hogy az adott területen 1853-at követően miként alakult a maradványföld és a telkföld megoszlása.⁵
6. Utóbbi csoportot erősítik az alap kutatáson nyugvó, színvonalasabb helytörténeti munkák is.

Tanulmányomban elsősorban az 1., a 2. és az 5. csoportba sorolható munkákat vizsgálom meg. Historiográfiai áttekintéssel, amellet, hogy rendszerezni és értelmezni szeretném az eddigi munkákat, az is célom, hogy képet kapjak az eddig feltárt levéltári anyag területi megoszlásáról.

A nemesi történelemszemlélettől az emancipált népig (1892–1942)

A millennium évtizedének két történeti összefoglalója vállalkozik elsőként arra, hogy az akkori jelenkortörténeti perspektívából, a politikai diskurzusokon felülemelkedve, történészi értelmezéssel szolgáljanak a szabadságharc leverését követő évtizedek eseményeire. Igaz, Marczali Henrik egyetemes történetében mindössze csak egy felszínes bekezdés jut a jobbágyfelszabadítás végrehajtására,⁶ szemben a Szilágyi Sándor neve után ismert, *A magyar nemzet története* című vállalkozás utolsó, Beksics Gusztáv és Márki Sándor által írt *A modern Magyarország (1848–1896)* című kötetével. Utóbbi vonatkozó részeit Beksics jegyzi, aki értékpreferenciáit nem rejti véka alá: „A nemzeti politika életgyökereinek vissza kell nyulniok a szörnyű korszakba, s csak úgy számolhat jövőre a nemzet saját erőivel, ha megismeri, milyenek voltak ezek a múltban.”⁷ Kortársi léthelyzetéből adódó elfogultságával is tisztában van, miként az alap kutatások hiányából eredő korlátokkal: a „korszak

⁴ Pl. Kiss Z. Géza: A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban. (1767–1867.) *Századok* 120 (1986) 51–100.; Kondicsné Kovács Éva: Jobbágyfelszabadítás Körmenten. *Vasi Szemle* 41 (1987) 210–222.; Tóth Zoltán: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után. In: *Magyar néprajz*. I–VIII. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Bp., 2000. VIII. (Társadalom) 945–954.; Gyüsi László: Az 1848-as jobbágyfelszabadítás hatása Komárom és Esztergom megyében. *Limes* 6 (1993) 5–18.; Uő: A jobbágyfelszabadítás hatása Komárom és Esztergom megyében. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 70–79.

⁵ Terjedelmi okokból e munkákat később, a kvantitatív vizsgálat forrásainak megadásakor, a 44. lábjegyzetben tüntetem fel.

⁶ Marczali Henrik: *A legújabb kor története 1825–1880*. Bp., 1892. 855–856.

⁷ Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: *A magyar nemzet története*, X. (A modern Magyarország [1848–1896]) 398.

történetének írója [...] még szükségkép a publicistika eszközeivel dolgozik”.⁸ Ennek megfelelően nyíltan felvállalja a függetlenségi hagyományba ágyazott nemesi történelem-szemléletét, és írásában a nemességet ért veszteségeket és nyomában a nemesi középosztály egzisztenciális válságát a szabadságharcot megtorló osztrák politika számításaira vezeti vissza. Leszögezi, hogy

„... [a] gentry, különösen az erdélyi gentry részleges tönk्रे jutása szoros összefüggésben van a földtehermentesítéssel s az elnyomatás korszakának gazdasági politikájával. Nem kizárólagos okot képeznek, hanem főtényező.”⁹

[...] Az elnyomó bécsi kormányoknak szintén volt sejtelmük a gazdasági politika hatásáról, ép azért igyekeztek tönkre tenni a nemzet-fentartó középosztályt. E célát szolgálta az adózási rendszer, a kataster s bizonyos tekintetben maga a földtehermentesítés.”¹⁰

Ehhez képest a jobbáglétből felszabadult újdonsült gazdák problémáiról szinte egyáltalán nem ejt szót, miközben az esetleges visszasságokat szintén az udvar által diktált politikára vezeti vissza.

„Itt-ott támadtak némi rendzavarások és birtoktékozlások. Az osztrák kormány [...] pedig egészen kétségtelen, hogy törekvéseben részrehajlást mutatott a parasztság rovására és a nagybirtok javára. [...]

A mi hiba a végrehajtásban történt, az absolut uralmat terheli, pórnépünk tehát teljes hálával a magyar nemzeti törvényhozásnak és földesurainak tartozott, nem pedig az idegen uralomnak.”¹¹

Feltűnő Beksics paternalista szemlélete is. Nemes és jobbágy rendi társadalomszerkezettel megörökölt kényszerű szimbiózisát harmonikus kapcsolatként általánosítja. Ha tudható is, hogy erre is akadtak példák, az alávetettség korábban kodifikált, majd szokásjogként tovább élő formái nyilvánvalóan sok megaláztatással, kiszolgáltatottsággal jártak együtt a mindennapokban. Ehhez képest Beksics galíciai összevetésben azt állítja, hogy

„... tény, hogy pórnépünknek semmi oka sem volt és nincs a volt földesuraktól és intelligentiától való elszakadásra, míg ellenben komoly oka volt erre a lengyel és ruthén parasztságnak.”¹²

⁸ Beksics: I. Ferencz József, 397.

⁹ Uo. 444.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 444–445.

¹² Uo. 445.

Ugyanezt a narratívát viszi tovább negyedszázaddal később Berzeviczy Albert is, aki ha lehet, még sarkosabban fogalmaz „a tüntetően népszerű és úrelles irányzat” bírálatakor.¹³ Szerinte

„... a törvény végrehajtásánál s különösen a tagosítás- és birtokrendezésnél is a hatóságok többnyire az amúgy is nyertes volt jobbágyoknak igyekeztek kedvezni az amúgy is vesztes földesurakkal szemben. Ez az eljárás nagyon humánusnak és demokratikusnak tűnhetett föl, de egyik se volt valójában; egyszerűen *centralistikus politika volt megrontani vagyoniilag a nemes földbirtokos osztályt*, mely a nemzet függetlenségi törekvéseinek legerősebb tényezője volt s melyet a kormány más eljárással politikailag lekenyerezni úgyse tudott volna, ellenben a rendszernek kedvezően hangolni a föld népét s még azonfölül lehetőleg éket is verni birtokjogi érdekellentétek által nép és földesúr közé, amazt kivonni emennek politikai hatása és befolyása alól. Tartós eredményt e törekvésével a kormány sajnos, csak a birtokososztály anyagi helyzetének megrontása tekintetében tudott elérni [...]”¹⁴

A fentiekkel szinte egyező sorokat olvashatunk a konzervatív antifasiszta mozgalom egyik későbbi integrátora, Pethő Sándor: *Világostól Trianonig* című munkájában. Pethő kizárólag a volt földesurak, s közülük is csak a nemzeti elkötelezettségük veszteségeiről ír, miközben a felszabadult jobbágyok nehézségeiről egy szót sem ejt.

„A kormány az urbéri kárpótlás rendezéséig a birtokosságnak előlegeket nyújtott ugyan, de politikai megkülönböztetést tett a »jóérműek« és a »rebellisek« között. Az előlegosztásnál csaknem mindig a politikai rendőrség véleménye volt a mérvadó. Sakárhányszor megtörtént, hogy a »jóérmű« kapott, a »rebellis«-t pedig kizárták, ami megindította a nemzeti szempontból legértékesebb osztályok és történelmi vagyonok pusztulásának folyamatát.”¹⁵

„Az egymásután következő rossz termések, főleg az 1863-i nagy aszály, csak annak a földbirtokososztálynak anyagi romlását fokozták, amely a Bach-régime alatt már sokat szenvedett az urbéri válság által.”¹⁶

Kitérőként megemlíthető, hogy Bernát Gyulát ugyanezért bírálja a recenzens Wellmann Imre 1935-ben. Szerinte Bernát nem veszi észre, hogy osztrák részről nem parasztvédő szempontokról, hanem magyar földesúrelles döntéshozatalról van szó. Hiba a porosz felszabadítást példaként citálni, mert ott a jobbágyfelszabadítást követően tömeges proletarizáció ment végbe. Ezzel szemben Magyarországon

¹³ Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora*, II. 373.

¹⁴ Uo. 66. [Kiemelések: H. G. K.]

¹⁵ Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Bp., 1925. [4. kiad.] 54.

¹⁶ Uo. 74. [Kiemelés: H. G. K.]

„... az abszolút kormány teljesen tönkretette a köznemességet azáltal, hogy a kárpótlásból csak jelentéktelen előleget folyósított, azt is későn, összegét alacsonyan és átlátszó tendenciával (mely a királyhű arisztokrácia támogatására irányult), csökkent értékű kötvényekben fizette ki s ha nagy előnyöket juttatott is a jobbágyságnak, ez kellő iskolázottság híján nem tudott velük élni.”¹⁷

A másik oldalt ért visszásságokat Wellmann sem említi.

Az 1930-as évek második felében azután – feltehetően nemcsak újabb levéltári kutatások, hanem a középosztályi értelmiség falu felé fordulásának és a népi mozgalom színrelépésének is köszönhetően – megfordult az áldozatnarratíva iránya. A szövegekben egyre hátrább kerül a volt földesurakat ért kár, s azzal legalább egyenértékű tényezővé lép elő a parasztság oldalán keletkezett veszteség.

Szekfű Gyula, aki a *Három nemzedékben* a középosztály romlásának okait tárgyalva nem tér ki erre a problémára, a *Magyar történet* általa jegyzett oldalain az eddigiekhez képest paradigmaticusan más magyarázatot kínál. A kérdéses oldalakon nem találjuk nyomát a függetlenségi hagyomány sérelmi történelemszemléletének, ehelyett többek között az 1853. évi császári nyílt parancsról azt olvashatjuk, hogy

„... [a] részletekből, valamint az osztrák tartományokban véghezvitt úrbérrendezéssel való összehasonlításból könnyen megállapítható, hogy az ügyet intéző központi hivatalnokokat sem a jobbágyság, sem a nemesség iránt nem vezette rosszakarat.”¹⁸

Sőt, miközben elődei a volt jobbágytelkek utáni megváltás összegével is elégedetlenek voltak, addig Szekfű – annak összegét összehasonlítva az örökös tartományok gyakorlatával – azt találja, hogy az úrbériség eltörléséért fizetett, telkenként elrendelt 300-700 forint közötti kárpótlás „méltányos”, hiszen 1848 végén mind a magyar kormány, mind a Magyar Gazdasági Egyesület is 400 forint átlagos telekmegváltási árat hozott ki, s ők is ötszázalékos kamatozású föld-tehermentesítési kötvény kibocsátását tervezték. Ennek nyomán Szekfű konklúziója az, hogy valószínűleg a szabadságharc győzelme esetén sem lett volna jobb kondíciókkal végrehajtv a jobbágyfelszabadítás.¹⁹ Ráadásul az osztrák gyakorlatban a volt jobbágy földjének megváltását csak egyharmad részben finanszírozta az állam, s további egy-egy harmadot az adók révén és az önmegváltás útján szedett be, addig Magyarországon a telki állomány megváltását az állam teljes egészében magára vállalta.²⁰

Lényegében a Szekfű-féle állásponthez csatlakoznak a háború alatt megjelent összefoglalók is. Szabó István (1940) higgadt értékelésében mindkét fél szempontjait szem előtt tartva írja, hogy a föld-tehermentesítési alap „a század végéig több, mint 300 millió fo-

¹⁷ Wellmann Imre: Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. *Századok* 69 (1935) 466.

¹⁸ *Magyar történet*, V. 445.

¹⁹ Uo. 445.

²⁰ Uo. 446.

rintot fizetett ki a földesuraknak a parasztföld elvesztéséért, késedelme azonban az 1850-es években nagy mértékben hozzájárult a birtokos nemesség vagyoni hanyatlásához”.²¹ A felszabadult jobbágyoknál kiemeli, hogy „különös jelentősége volt az erdő és a legelő paraszt hányada kiadásának”, miként azt is, hogy 19. század második felében „általában tovább forgácsolódott a volt jobbágybirtok”,²² utódjaik az 1930-as években az 1-10 holdas gazdák között voltak fellelhetőek. Szabó név szerint Pulszky Ferencet említi, mint aki félt a parasztbirtokok további szétaprózódásától, egyúttal mérleget is von:

„... a nagy újítók korában az aggodalmaskodóknak volt igazuk. [...] A történelem távoli vidékeiről érkező szemlélő azonban nem a paraszt felszabadítását marasztalja el, [...] hanem a paraszt magárahagyását. A XIX. század vezérlő eszméje, a szabadelvűség szabadságot hozott a magyar jobbágyoknak, de nem nyújtott neki védelmet”,²³

ami különösen a régi zsellér és gazdasági cseléd egzisztenciákra bizonyult végzetesnek.

A Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténet* 1942-ben napvilágot látott ötödik kötetében három történész, Miskolcgy Gyula, Hajnal István és Ungár László is reflektál a jobbágyfelszabadítás végrehajtására és annak következményeire.²⁴ Összeségében továbbra is a kiegyensúlyozottságra törekvéssel: volt földesúr, egykori jobbágy és az állam szempontjainak együttes figyelembevételével jellemezhető a kötet. A végrehajtás negatív következményeit inkább tulajdonították a tudáshiánynak, a nem szándékolt diszfunkciókat pedig a nem kellően végiggondolt forgatókönyvnek. Hármójuk közül kiemelném Miskolcgy Gyulát, ő az alábbi két szövegrészben, közel azonos terjedelemben foglalja össze a volt földesurak és az újdonsült parasztbirtok gondjait.

„A korszak legfontosabb kérdése a földtehermentesítés, illetve a volt földesurak kártalanításának megoldása volt, s a rendszer által talált megoldás elvben kifogástalan, határozottan humánusnak nevezhető: a földesúr megfelelő méltányos kárpótlást kapott, a parasztbirtok tehermentesítését pedig a maga egészében az állam vállalta magára. A kivitelnél már történtek hibák; a törvényes rendelkezés négyéves késede-

²¹ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. (A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 8) 74.

²² Uo. 76.

²³ Uo. 76–77.

²⁴ Hajnal az ok- és szokásszerűség tengely mentén értelmezi a jobbágyfelszabadítást is: „Az úrbéri telek tulajdonjoga most már kétségtelenül a paraszté, sőt minden oly föld tulajdonjoga is, amin a paraszt az úrbérihez hasonló feltételek közt élt. Ez tehát a rendi szokásszerűség diadala a racionális tulajdonjoggal szemben.” Hajnal István: *Az osztálytársadalom*. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 188. Lásd még uo. 190. Az átalakulás mérlege Ungár László megfogalmazásában: „A jobbágyfelszabadítással a birtokosnemesség elvesztette az ingyen munka- és terményszolgáltatásokat; a földtehermentesítés ugyan 310 millió forinttal kárpótolta a nemesség veszteségeit, de az osztrák adórendszer átültetése súlyos terheket rótt a változás által amúgy is nagy teherpróbának kitett gazdátársadalomra. A régi birtokososztály pusztulását a két ország között fennállott vámsorompó megszüntetése sem tudta feltartóztatni. [...] A volt jobbágy személyében szabad lett és jobbágytelkét tulajdonának mondhatta, de gazdasági tudása és anyagi ereje csekélyebb volt, semhogy a nagy versenyben helyét megállhatta volna. A felszabadítottak többsége, mintegy 400.000 ember kicsiny, 1–10 holdnyi területhez jutott, amiből családját alig tarthatta el.” Ungár László: *Kapitalisztikus gazdálkodás*. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 230–231.

lemmel jelent meg, az előleg nyújtásánál és a kártalanítási összeg megszabásánál szerep jutott a politikai szempontoknak is. Így az a földbirtokos osztály, amely már 1848 előtt sem volt ment az adósságtól, a Bach-korszakban tovább csúszott lefelé a lejtőn; az értéktelennek nyilvánított 70 millió forintnyi Kossuth-bankó jórészt ennek az osztálynak a kezében volt, ezt terhelte elsősorban a sokszor igazságtalanul kivetett és kíméletlenül behajtott földadó”²⁵ [s a kieső úrbéres szolgalmányok – H. G. K.]. „A kisbirtoknál hamarosan jelentkezett az elaprózódás veszélyes és a racionális termelésre való nevelés elhanyagolásának minden rossz következménye; a tagosítás és a legelőelkülönítés lassan haladt, az utak javításáért kevés történt. A gyökeresen magyar, régebben még független birtokososztály nem szakadt el ugyan még a földjétől, de eladósodott, s ezzel elvesztette azt a készségét, hogy a régi függetlenséget adó feltételek mellett irányíthassa majd a politikai életet; a volt birtokos jobbágyokból kialakult kisbirtokososztály helyzetén csak rövid időre segített a szervezetlenül végrehajtott felszabadítás, a zsellérek, a földtelen jobbágy-parasztok nagy tömegeiről pedig negyvennyolcban teljesen megfeledeztek, mint keveset törődtek vele a jövőben is.”

Szembeötlő, hogy a hazai historiográfia, még ha jobbra makroperspektívájú források alapján és deduktív magyarázatokkal, de már az 1940-es évekre eljutott azon megállapításokra, amelyek azután csak az 1970-es évektől köszönnek vissza az összefoglaló munkákban. Ma már jól látszik, azzal, hogy a történelmi materializmus nem a maga összetettségében szemlélte a társadalmi folyamatokat, több évtizednyi kerülőt volt kénytelen bejárni a hazai történetírás.

A történelmi materializmus vargabetűje és korrekciója (1943–1964–1988)

Az országnak a háború után meginduló szovjetizálásával párhuzamosan a jobbágyfelszabadítás megítélésében a harmincas évek második felére kialakult hangsúlyok is érvényüket veszítették. A mind markánsabbá váló népi-marxista kánonban, ha meg is említették a nemességet, erre lényegében csak negatív beállításban került sor. A parasztság esetében is eltűntek a jobbágyfelszabadítás pozitív hozadéka és a földvesztés szempontja vált elsődlegessé. Mindez azért figyelemreméltó, mert a lokális fókuszú alap kutatások még mindig várattak magukra.

A monografikus igényű összefoglalók közül historiográfiai szempontból a legfontosabb Mód Aladár *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért* című, először 1943-ban megjelent könyve, mert ennek további kiadásában érhető legjobban tetten a függetlenségi hagyományból a történelmi materializmus irányába való átbillenés folyamata. Kezdetben Mód sorai a kortárs népi írók keserűségével és az őket fűtő indulatokkal összevetve nem túlzottan radikálisak, s alapvető kútfői között éppúgy megtaláljuk a Hóman–Szekfű-féle

²⁵ Miskolczi Gyula: A modern államszervezés kora. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 66.

összefoglalót, mint Kossuth és Széchenyi műveit. Mód későbbi osztályharcos hevülete 1943-ban még csak gyengén pislákol, miközben az osztrák politikával szemben szinte nemzeti egységfrontban ábrázolja a korabeli hazai társadalmi rétegek helyzetét a kapitalista versenyben.

„Még a nagybirtoknak is csak egy töredéke rendelkezett a szükséges előfeltételekkel, a tekintélyes rész a politikai hatalomból kiszorulva érdekei védelmére képtelenné vált s mélyeséges gyűlölettel állt szembe az osztrák ipari- és bankörök korlátlan uralmával. Fokozott mértékben állt ez a magyar birtokososztály többségét kitevő kis- és középbirtokosokra, akik a legsúlyosabb nehézségekkel küzdöttek. [...] Az ingyermunkától elestek, az úrbéri kárpótlást csak évek után kapták meg és földtehermentesítési kötvényeiket hosszú idő múlva, rendkívül alacsony árfolyamon, egyharmadával értéken alul tudták csak értékesíteni. Kossuth 1848 végén úrbéri kárpótlás fejében 15 millió forint előleget ígért, az abszolutizmus mindössze 3 milliót fizetett ki, természetesen azt is a »megbízható« és »lojális« elemeknek”²⁶

Mód ekkor még a paraszti társadalom piramis alakú rétegződésében rejlő feszültségeket is indulatok nélkül ábrázolja:

„A telkes jobbágyország viszonylag homogén tömege így a módos parasztság és szegény parasztság irányába osztódott, a proletarizálódás megindult a birtokos parasztság körében is. Egészét tekintve a birtokos parasztság még kevésbé tudhatta kihasználni a mezőgazdasági konjunktúrát, mint a középbirtok, mert primitív termelési módja mellett túlnyomórészt önellátásra volt berendezve. Az úrbéri terhek megszűnése nagy könnyebbség volt ugyan számára, de a földesurasággal való birtokelkülönzés során majd az egész birtokos parasztság megcsaltnak érezte magát, pereskedett s csekély feleslegének eladásából még minimális pénzszükségletét is alig volt képes fedezni. [...] Legkevésbé volt oka a megelégedésre a parasztság legsó rétegének, a zsellérségnek. [...] A jobbágyfelszabadítás és a községi földek felosztásánál történt kismizmiztetésüket azonban nem feledehtették el, »elégedetlenek maradtak és új földosztásról ábrándoztak«.”²⁷

Előbbi két részlet változatlan formában jelent meg még a negyedik kiadásban is, 1948-ban. Ezt követően viszont Mód nemcsak könyve terjedelmét, de megfogalmazásai radikálisusát is csak nehezen tudja mederben tartani. A történelmi materializmus téziseinek doktriner átvételére számos példa hozható könyvének 6. kiadásából.

„[A] feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet azonban nem a forradalom, hanem a győztes ellenforradalom fejezte be. [...] Lényegében azt jelentette, hogy [...]

²⁶ Mód: *400 év küzdelem* [1. kiad.], 146–147.

²⁷ Uo. 149–150.

a mezőgazdaság szabad kapitalista fejlődésének az útja helyett – a lenini meghatározás szerinti – a mezőgazdaság kapitalista átalakulásának úgynevezett porosz útjára korlátozta a magyar mezőgazdaság átalakulását.”²⁸

A porosz út kifejeződési módjai között „a nagybirtok fenntartása” mellett a parasztság „megrablása” (tagosítás, elkülönzések stb.), a hűbéri szolgáltatások egy részének fenntartása, a feudális munkamódszerek (ledolgozás) köszönnek vissza. Emellett „[a] nagybirtok sértetlenül őrizte meg birtokállományát és a parasztság túlnyomó része, mint nincstelen, földnélkül szabadult fel.”²⁹ Sőt:

„A nagyburzsoázia és az arisztokrácia reakciós szövetségének a vezetése mellett keresztülvitt úrbérrendezés így a 48-as jobbágyfelszabadítás progresszív végrehajtása helyett a parasztság minden módon való megrövidítését hozta magával.”³⁰

Mód álláspontja szerint az állami közigazgatás „majdnem egész” terhe is a parasztságon nyugodott, így nem csoda, ha mindezek hatására „a parasztságon belül fokozottan kiéleződött az osztálytagozódás”.³¹ Mindezt betetőzi, ahogy a paraszti társadalom leninista-katolizációs kategóriáit – benne a kulákkal – kételyek nélkül, az óhatatlanul is felmerülő módszertani problémákat nem részletezve rávetíti a jobbágyfelszabadítás korszakára, hogy az elnyomorodástézist egyértelműen igazolhassa. Azon már nem is szisszen fel az olvasó, hogy eközben – átlagosan ötfős családokkal számolva – több mint hatszor több, úgynevezett „kulák” családot sikerül kimutatnia, mint „középparasztot” (201 900 vs. 32 290).³²

A szocializmus évtizedeiben a Történettudományi Intézet vállalkozásaként két sokszerzős történeti összefoglaló látott napvilágot. Az első, a 'kétkötetesként' is emlegetett még 1964-ben jelent meg, Molnár Erik főszerkesztése alatt, a másik az 1976 és 1989 között kiadott, de összességében csonkán maradt 'tíz kötetes'. Érdekes összevetésre ad lehetőséget, hogy mindkét vállalkozásban Szabad Györgyöt kérték fel a neoabszolutizmus társadalom- és agrárpolitikájának értékelésére. A stílusának szabatoságát tekintve a székfűi hagyományba illeszkedő Szabad György elsőként végzett széles forrásbázisú alapkutatást, amikor elkészítette monográfiáját a tatai-gesztesi Esterházy-uradalomról. Könyvének ráadásul jelentékeny részét épp a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának szentelte,³³ ugyanakkor az ekkoriban még gyerekcipőben járó alapkutatások miatt a hatvanas évek elején

²⁸ Mód: *400 év küzdelem* [6. kiad.], 179–180.

²⁹ Uo. 180.

³⁰ Uo. 181.

³¹ Uo. 180. Ezen érvelés egy másik iskolapéldáját lásd Mérei Gyulánál: „Gyarmatosító állam rendszabálya, amely államnak nem érdeke a gyarmat korlátlan kapitalista fejlődése és többek között a tőkés fejlődés ütemének fékezése miatt is szívesen fenntartja a magyar birtokososztály érdekeit szolgáló feudális maradványokat. A parasztság tömegeire azonban mindkét oldalnak közös hatása: helyzete még az eddiginél is súlyosabbá lesz.” Mérei Gyula: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. (Feudális maradványok a munkaszervezetben 1850–1945.) *Századok* 84 (1950) 243.

³² Mód: *400 év küzdelem* [6. kiad.], 182–183.

³³ Szabad György: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Bp., 1957. 311–452.

reprezentatív országos kitekintéssel nem bírhatott. Azért tanulságos a Szabad által írt fejezeteket összevetni, mert itt a marxista kánon kutatói életpályához illeszkedő átalakulásának, pacifikálódásának is szemtanúi lehetünk. Amellett, hogy Szabad is hangot ad a volt földesurakat éppúgy, mint a parasztokat sújtó megváltozott gazdasági körülményeknek,³⁴ a hatvanas évek elején még nem mindig tudja magát kivonni az ötvenes évek frazeológiája alól. E szöveghelyek jelentős átalakuláson mentek át a másfél évtizeddel későbbi megjelenésükkor. A változás mélységét egy-egy részlettel szeretném érzékeltetni, kiemelve a lényeginek tekintett megfogalmazásokat.

A nemességgel és a kármentesítéssel kapcsolatosan az alábbiakat tartja lényegesnek megjegyezni 1964-ben:

„... a [...] per és a nagy nehezen megszülető egyezség vagy bírói ítélet végrehajtása az osztályharc rendkívül kiélezett viszonyai között ment végbe. A birtokosok zömét *elemi erővel* kerítette hatalmába az osztályönzés. A birtokrendező perek küzdelmeiben kerestek mind többen kárpótlást azokért a veszteségekért, amelyeket a jobbágyfelszabadító »nagylelkűségük« – sokan tették hozzá: »elhamarkodottságok« – meg a szabadságharc veresége miatt kellett viselniök, és szinte a *szenvedések kiváltságosainak haragjával fordultak szembe* a szerintük csak nyertes parasztok »kapzsi telhetlenségével«.”³⁵

Másfél évtizeddel később e sorokat már hiába keressük, helyette Szabad az állam elégtelen szerepvállalását hangsúlyozza:

„Az önkényuralom kármentesítési politikája, amely közvetlenül *kevésbé enyhítette* a volt földesurak pénztökehiányát, fokozta tehát az *amúgy is* nehezen viselhető közterhek nyomasztó súlyát.”³⁶

A parasztság esetében még erőteljesebb az a változás, ami visszaköszön a Szabad György által írottakban. A hatvanas évek elején, a paraszti és a nemzeti érdekeket összeboronálva, még a következőképp fogalmaz:

³⁴ „Nem egyet közülük a régmúlt nemzedékek által a birtokra halmozott, s a jobbágyfelszabadításkor nyert fizetéselhalasztás letételével, az ötvenes évek végén felelevenedő adósságteher döntött romlásba. Nagy számban voltak olyanok is, akiket a jobbágyszolgáltatás a tehetősök sorában tartott, de számottevő majorsági föld híján 1848 után polgári magántulajdonukká csak az elkülönített legelő meg a volt jobbágyoktól az úrbéri perek során nehéz küzdelemben elcsikart irtás- és maradványföld vált, amelynek egy részét sokan ismét parasztok használatába adták, a megtartottak művelése ellenében. Így kínlódtak, nehezen viselve a súlyosodó adóterheket, nagy árfolyamvesztéssel adva el az úrbéri kármentesítési kötvényeket, csak hogy minél előbb pénzhez jussanak.” Szabad György: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1867. [1–3. kiad.] In: *Magyarország története*. I–II. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964/1967/1971. II. 25.

³⁵ Uo. 36. Kiemelések: H. G. K.

³⁶ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). [1–2. kiad.] In: *Magyarország története*, VI/1. 539. [Kiemelések: H. G. K.]

„... a [...] felfokozott osztrák adózsarolás és az úrbéri birtokrendező perek tömeges felújítása, illetve megindítása az ötvenes–hatvanas évek fordulójára *átforrósitotta a falu levegőjét*, és nagy parasztmozgalmi hullámhoz vezetett. Nem került sor olyan akciókra, sereggé szerveződésre, mint a parasztfelkelések idején, de *végtelen sorozatára* a helyi mozgalmaknak. A falut akarták magukénak hódítani a parasztok, és a *községek ezreiben valóságos állóháború* alakult ki a volt földesurak által odakönyörgött zsandárok és katonák meg a nép között. [...] *Községek ezreiben állt így a harc* annál keményebben, minél inkább emlékeztette a parasztokat az osztrák szuronyok villogása arra, hogy *osztályköveteléseik összefüggenek a nemzeti követelésekkel*, a falu dolgai az ország dolgaival.”³⁷

Előbbi sorok érzékelhetően szelídülnek a hetvenes évek végére. A markáns ecsetvonások helyét a pasztelles árnyalatok veszik át:

„A jobbágyfelszabadítás újraszabályozását, a birtokrendezés lebonyolítását a parasztmozgalmak szinte páratlan sorozata kísérte. *Nem lángoltak fel egyszerre* nagy, összefüggő területekre kiterjedő akciók, még kevésbé szerveződtek sereggé az elégedetlen parasztok, mint a hajdani felkelések idején, de *számtalan helyen* pattantak ki *kisebb-nagyobb mozgalmak*.”³⁸

A marxista kánontól történő eltávolodás a megjelenésével új korszakot nyitó háromkötetes *Erdély története* Szász Zoltán által jegyzett fejezetében történik meg leglátványosabban. Szász kiegyensúlyozottan értékeli a jobbágyfelszabadításnak a parasztságra és a nemeségre háruló következményeit, jóllehet épp Erdély kapcsán alig támaszkodhatott új alap kutatások eredményeire:

„... e két nagy múltú társadalmi osztály gazdasági különválása is zajos és rejtett összetűzésektől kísérve ment végbe. Jobbágy és földesúr a forradalom után immár »szabad polgárként« került szembe egymással a hajdani, feudalizmus kori földbirtok felosztásának kérdésében.” [Az állam szerepéről ekként szól ugyanott:] „Neki jutott az a történelmi funkció, hogy a két ellentétes érdekű osztály között döntőbíróként új egyensúlyt teremtsen, s az így kialakított polgári viszonylatot az állam teljes tekin-télyének felhasználásával elfogadtassa.”³⁹

³⁷ Szabad: Az abszolutizmus, 39. [Kiemelések: H. G. K.]

³⁸ Uo. 535. [Kiemelések: H. G. K.] Ugyanitt (536.) felsorolja azon településeket, ahol összetűzések voltak.

³⁹ Mindkét idézet forrása Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom. In: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. III. (1830-tól napjainkig) 1453.

Alapkutatások (1960–2005) és a másodelemzés lehetőségei

A hatvanas években máskülönben nagy áttörés történt. A jobbágyfelszabadítás végrehajtását makroszinten értékelő és deduktív módon eljáró történelmi gyakorlatot kvantitatív szemszögű lokális esettanulmányok váltották fel. Az új szemléletű kutatásokat Szabad György fentebb már említett, 1957-ben megjelent, a továbbiakban viszonyítási pontként szolgáló monográfiája⁴⁰ nyitja, majd Sándor Pál 1960-tól e témában megjelenő lokális és megyei szintű feldolgozásokat hozó tanulmányai dominálják. Megkerülhetetlenek Szabó István tanítványainak (Für Lajos, Orosz István, Simonffy Emil) írásai is, miként ki kell emelni T. Mérey Klárát is, aki egyedülként önálló kismonográfiában tárta fel a Somogy megyei parasztság helyzetét a neoabszolútizmus korában.

A doktriner marxizmussal szembeni fordulat szükségességét saját korábbi munkásságát bírálóan Sándor Pál fogalmazta meg, miszerint a történelmszintű nem a telekhányadból kell kiindulni, s ebben a keretben értékelni a parasztság osztályhelyzetét, hanem a ténylegesen megművelt holdak számából.⁴¹ Ezt követően, döntően a hatvanas, de még szép számban a hetvenes években több tucat olyan tanulmány született, amelyek lokális forrásbázison járták körbe a jobbágyi-paraszti átmenet problematikáját. Az 1980-as évektől viszont az agrártársadalom-történelmi kutatások háttérbe szorulásával lényegében e problematika kutatása is leállt.

Ezekben a munkákban az a közös, hogy a szöveges elbeszélés áttekintését nagyszámú táblázat segíti. Mint a bevezetőben jeleztem, magától értetődő volt az a gondolat, hogy az összesen több száz település adatait hozó dolgozatokból⁴² az adatokat tematikusan ki-újítva és elemezve nemcsak országos kitekintésben tehetőek érvényes kijelentések, kirajzolva az eddigi kutatásokban eddig nem érintett területeket is, de a felépítendő adatbázis integrálható lesz a GIS Hungarorum és a „Lendület” Tíz Nemzedék projekt már elkészült adatállományaihoz. Utóbbi lépés fontosságát az adná, hogy egy a jelenig nyúló vizsgálatban statisztikai módszerekkel kimutathatóvá válna, hogy a jobbágyfelszabadítás lokális, a parasztok szemszögéből sikeres vagy sikertelen végrehajtása összefüggést mutat-e az adott település későbbi fejlődési pályájával. E hipotézis azért is tűnt igazolhatónak, mert az 1853-as császári pátenssel induló végrehajtási joganyag egységes keret mentén rendelkezett az úri és az egykori jobbágyi földek szétválasztásának részleteiről. Feltételeztem, ha a kategóriák adottak s az úrbéri bíróságok is egységes jogszabályok alapján működtek, akkor a keletkezett forrásanyag (az úrbéri per mellékleteként: *Commassatio*/telkek összesítése, *Combinatorium*/„egybehasonlító irományok”, a per lezárultával: kiosztási telekkönyvek, kataszteri felvételek) feldolgozásában a történészek is – ha nem is egységes, de később legalább összehasonlítható – szempontok szerint jártak

⁴⁰ Szabad: *A tatai*. (Keletkezéstörténetéhez lásd Szabad György: *Aradtól az Országgyűlésig*. Pavlovits György interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Bp., 2017. 55–62.)

⁴¹ Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történelmi statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei. *Agrártörténelmi Szemle* 6 (1964) 78.

⁴² Sándor Pál már a hatvanas évek végén arról ad hírt, hogy a maradványföld terjedelmét illetően 13 megyéből 624 községre vannak adatok (adatai). Vö. uő: A XIX századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agrártörténelmi Szemle* 10 (1968) 105.

el.⁴³ A szakirodalom feltárásában erőteljesen támaszkodtam a Hungaricana és az Arcanum ADT+ gyűjteményeire. Ennek eredményeképp 52 munka került látóterembe, amelyek elvben megfeleltek az előbbi hipotézisnek: lokális forrásbázison, táblázatos formában kínáltak elemezhető adatokat.⁴⁴ Ugyanakkor már az adatrögzítés során feltűnt, hogy bizo-

- ⁴³ A forrásbázis értékelését lásd Sándor Pál: Az úrbéri periratok-perdokumentumok forrásértékéről és tárgyi rendezésének feladatairól. *Levéltári Szemle* 16 (1966) 435–459.; Uő: Az úrbéri peres iratok. Forrástani elemzés. *Levéltári Szemle* 19 (1969) 570–618.; Uő: A birtokrendezés; Uő: Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához. *Agrártörténeti Szemle* 17 (1975) 353–398.; Simonffy Emil: A Zala megyei úrbéri földkönyvek. *Levéltári Szemle* 16 (1966) 692–703.; Uő: A birtokrendezési perek iratainak rendezéséről. Hozzászólás Sándor Pál cikkéhez. *Levéltári Szemle* 17 (1967) 20–27.; Soós Imre: Heves megye úrbéri és újabb kori tagosítási iratai. *Levéltári Szemle* 14 (1964) 1–19.; Uő: A maradványföld kérdései Heves megyében 1770-től 1870-ig. In: *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közlései*. VI. Szerk. Bene Sándor. Eger, 1968. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis 6) 253–270.
- ⁴⁴ A tanulmányokban fellelhető adatok rögzítésében Buzgó Gábor volt segítségemre. A következő műveket dolgoztuk fel: Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 18–45.; Uő: Legelőcsökkenés – zsellérföld. A XIX. századi paraszti birtoklási viszonyok tanulmányozásához. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1967–1968. Szerk. Acsádi György et al. Bp., 1970. 251–290.; Baranya Margit: Drávaszabolcs község népessége és birtokviszonyai a XIX. század második felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. 1972. Szerk. Szita László. Pécs, 1973. 291–333.; Dóka Klára: Az érdi parasztság a XVIII–XIX. században. In: *Életmód-kutatások Pest megyéből*. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1987. (Studia Comitatus 18) 187–225.; Dóka Klára: Egyházi nagybirtok a Hegyháton. (A pécsi káptalan uradalma a felmérések tükrében 1720–1893.) *Baranya. Történelmi közlemények* 7–8 (1994–1995) 45–69.; Uő: A kalocsai érsekség birtokai a 18–19. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7 (1995) 1–2. sz. 89–152.; Uő: Az esztergomi érsekség birtokai Komárom vármegyében a XVIII–XIX. században. *Limes* 8 (1995) 93–112.; Uő: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp., 1997.; Uő: A jobbágyfelszabadítás végrehajtása az egyházi birtokokon. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 80–93.; Farkas Gábor: Igar a jobbágyvilágban. In: *Alba Regia. István király Múzeum Évkönyve*. 10. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1969. 125–137.; Fehér Zoltán: „Hadd legyen per!” (A bátyai úrbéri viszonyok sajátosságai az úrbéri per tükrében.) *Forrás* 23 (1991) 1. sz. 75–86.; Fegyő János: *Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban*. Ráckeve, 1968. (Ráckevei füzetek 4); Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. I–II. Szerk. Szabó István. Bp., 1972. I. 33–153.; Für Lajos: A palotai jobbágyok utolsó pere a földesúrral. *Jobbágyfelszabadítás Rákospalotán*. In: *A Rákospalotai Múzeum Évkönyve*. I. Szerk. Boross Marietta et al. Bp., 1964. 33–75.; Für Lajos: A jobbágyfelszabadítás és következményei (Dabason és környékén). In: uő: *Jobbágyföld – parasztföld. Jobbágyfelszabadítás 1848–1896*. Bp., 1994. 301–343.; Kozmáné Horváth Mária: A parasztság rétegződésének alakulása a Sárvári járásban 1767 és 1935 között. I–II. *Vasi Szemle* 27 (1973) 420–436. [I.], 621–632. [II.]; Lukácsné Varga Eszter: *Jobbágyfelszabadítás, úrbérendezés, tagosítás a pilismaróti vallásalapú birtokon*. *Limes* 14 (2001) 135–149.; Magyar Eszter: A tihamnyi uradalom erdőgazdálkodása a XVIII. és XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 28 (1986) 447–506.; Máté Bertalan: A legelőelkülöntés, tagosítás és a földesúri szolgáltatások néhány kérdése a községi úrbéri peranyag alapján (Gomba, Monor, Pilis). In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Farkas Rozália. Szentendre, 1995. (Studia Comitatus 25) 185–216.; T. Mérey Klára: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Bp., 1965.; Uő: Az 1848–1849. évi agrártörvények utóélete Somogy megyében. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 65–69.; Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve*. I. Szerk. Varga Zoltán. Debrecen, 1962. 109–128.; Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In: *A parasztság Magyarországon*, II. 9–145.; Pintér Ilona: Dunapataj úrbéri pere. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. 19. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2004. 141–173.; Sándor László: Berkesd németekkel történő telepítése és a vegyes etnikumú település birtokviszonyainak alakulása 1783–1911-ig. In: *A Dunántúli településtörténet*. I–IX. Szerk. Kanyar József et al. Veszprém, 1976–1992. IV. (1867–1900) 366–376.; Sándor Pál: Rezi község földbirtok-statisztikája. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1960. Fel. szerk. Ember Győző. Bp., 1960. 59–85.; Sándor Pál: Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében. Alsózsidi parasztságának földbirtok-statisztikája 1789–1853. *Történelmi Szemle* 4 (1961) 180–198.; Uő: Az agrárkérdés földbirtokstatisztikai

nyos változók oszlopai az egyik szerzőnél, más változóké pedig más szerzőknél maradnak üresen. Az adatrögzítést ennek ellenére is folytattam, mert kimondottan az a szándék vezérelt, hogy kiderítsem, vajon alkalmas-e országos kitekintésű kvantitatív elemzésre az eddigi tudáskincs. Az eredmény több mint elgondolkodtató. A saját maga állította keretek között minden szerző adekvát módszerekkel koherens eredményekre jut, ugyanakkor ezek együttes kiértékelésére még komoly kompromisszumok mellett is alig van mód. Csak a leginkább szembeötlő problémákat jelezve, ilyennek bizonyul, amikor

- a járási adatok keverednek községsorosokkal;
- csak százalékos érték kerül megadásra, az esetszám közlése nélkül;
- a telekszámnál van, aki csak a jobbágytelket érti alatta, más a zsellérhelyeket is;
- az üresen hagyott vagy gondolatjellel jelölt celláknál nem tudható, hogy ott adat-hiány áll fenn vagy nulla az érték;
- egy-egy település földbirtokra vonatkozó részadatai nem adják ki az úrbéres, az urasági és a közös földek összegét;
- csak a zsellérhelyek számát közlik, de a zsellérek földmennyiségét már nem, vagy ha igen, akkor az előbbi hiányzik;

---

vizsgálatához Magyarországon. *Statisztikai Szemle* 42 (1964) 35–48.; Uő: A XIX. századi parasztbirtok; Uő: A parasztlakosság különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851-ben). *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 547–552.; Uő: A parasztbirtok típusai Vas megyében 1849 után. I–II. *Vasi Szemle* 21 (1967) 510–525. [I.], 22 (1968) 185–197. [II.]; Uő: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében. *Történelmi Szemle* 11 (1968) 226–253.; Uő: A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében. I–II. *Statisztikai Szemle* 46 (1968) 415–430. [I.], 531–543. [II.]; Uő: Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 9. Szerk. Éri István. Veszprém, 1970. 153–175.; Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. *Agrártörténeti Szemle* 12 (1970) 281–317.; Uő: Az úrbéres népesség megosztásának statisztikájához Fejér megyében 1828–1864. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 7. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1973. 215–273.; Sándor Pál: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében. Újabb adalékok a birtokrendezések történetéhez Magyarországon 1849 után. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 582–607.; Uő: Adalékok a budaörsi birtokrendező per történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* 19 (1977) 422–433. Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp., 1960. 339–403.; Simonffy Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Kilenc falu történeti statisztikai vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 10 (1968) 131–179.; Simonffy Emil: A parasztbirtok problémája tizenkét nyugat-somogyi faluban. In: *Somogy Megye Múltjából*. [Levéltári Évkönyv] 1. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1970. 113–131.; Simonffy Emil: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után. In: *Somogy Megye Múltjából*. [Levéltári Évkönyv] 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1971. 159–179.; Simonffy Emil: A jobbágytelek szerepe 1848 után a nyugat-dunántúli vármegyékben. *Agrártörténeti Szemle* 13 (1971) 386–391.; Uő: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: *A Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve*. 1919–1969. Szerk. H. Kerecsenyi Edit. Nagykanizsa, 1972. 121–141.; Simonffy Emil: A parasztbirtok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben. In: *Dunántúli településtörténete*, III. 50–66.; Uő: A jobbágyfelszabadítás néhány problémája a Nyugat-Dunántúlon. *Vasi Szemle* 38 (1984) 215–228.; Steiner Renáta: A tata-gesztesi uradalom úrbéri pere. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*. 7. Szerk. Kisné Cseh Julianna – Kemecsi Lajos. Tata, 2000. 353–381.; Szabad: *A tatai*; Uő: Solt vidékének úrbéri viszonyai a 18–19. században. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. 20. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2005. 117–132.; Takács László – Kovács Zsolt: Az „úrbéri pátens” végrehajtása Baktán és Kétyen. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 39. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 2000. 189–207.; Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 263–377.; Záborszky Miklós: Érd. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 16. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1985. 187–247.

- a maradványföld az irtásfölddel összevontan kerül megadásra;
- külön-külön a maradványföld és a telkiföld kiterjedése nem ismert;
- ugyanazon településre eltérő szerzők különböző adatot hoznak,⁴⁵ vagy éppen ugyanazon szerző eltérő megjelenésű tanulmányai tartalmaznak eltérő adatokat. Utóbbi esetben adódik a kérdés: vajon a későbbi adat pontosítás vagy elütés eredménye?

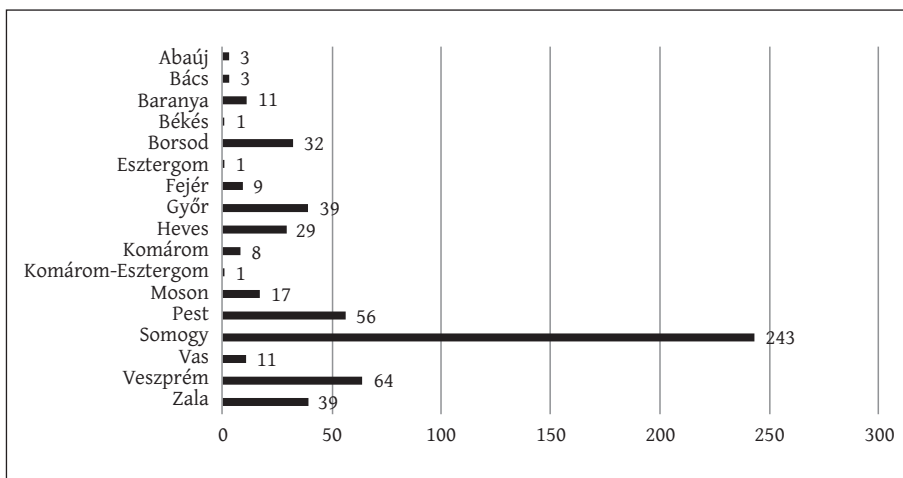
Előrebocsátva a leghangúlyosabban jelentkező dilemmákat, néhány kézzelfogható adat mentén is szeretném az elemzés problémáit demonstrálni. Az összesen rögzített 2277 rekordból döntően adathiány és néhány duplum miatt mindössze csak 567 település maradt. Ezt az innentől teljes sokaságnak tekintett értéket egyedül a települések megyék és birtokos jellege szerinti megoszlása tekintetében tudtam reprodukálni, valamennyi további szempont esetében komoly adathiánnyal kellett szembenézni.

Az úrbéri per kezdetének és befejeződésének időpontja, továbbá lezárultának jellege (bírósi ítélet, illetve egyezség) például már csak az esetek felében volt ismert. Míg a telekszámra vonatkozólag 498 településről sikerült adathoz jutni, az úrbéres illetőségű földek holdban megadott mennyisége már csak 168 esetben ismert. Ezen alapvető adatok fényében is látszanak már a hiátusok, amelyek még inkább kidomborodnak, ha egy-egy részletkérdés felé fordulunk. A legelőelkülönzések esetében mindössze csak 102 olyan település maradt, ahol ismert a volt legelő felosztás előtti és utáni területe, s amelyknél így tudható, hogy az eljárás befejeződésével mennyit veszítettek a parasztok.⁴⁶ Az erdőelkülönzés eredményéről is csak 157 esetben volt telkenkénti adat, míg az irtásoknál csak 37 település adatai ismertek. A maradványföldek kiterjedése 310 esetben ismert, de ebből csak 111 az olyan település, ahol a tényleges összevetést lehetővé téve, a telkiföld és a maradványföld mennyisége egyaránt tudott.⁴⁷ Látszik tehát, hogy az eddigi szakirodalom adatainak számszerű kiértékelése csak a tudományosság illúzióját keltené (saját számításaimat ezért is közöltem csupán tájékoztató jelleggel, lábjegyzetben), s nemcsak hamis képet nyújtana a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának mérlegéről, de területileg sem lenne reprezentatív.

⁴⁵ Lásd pl. Sándor Pál és Für Lajos, Simonffy Emil és T. Mérey Klára vagy Záborszky Miklós és Dóka Klára tanulmányait.

⁴⁶ Mindössze egy település akadt csak, ahol nőtt a legelő kiterjedése. Ugyanakkor a területvesztés igen nagy szórást mutat: 1,4 és 94 százalék között mozog. Az egy telek utáni átlagos legelőmérték 10,81 hold, de szintén nagy lokális különbségeket mutat (min. 3,4, max. 24 hold). A birtokos jellege szerint (299 eset) az arisztokrata és szerzetesrendi birtokok gyakorlatához képest a kismemesi-közbirtokossági településeken közel 25 százalékkal volt csekélyebb az egy telek utáni legelőjuttatás.

⁴⁷ A rendelkezésre álló adatok alapján a maradványföldeknek a telki állományhoz viszonyított mennyisége nagyon nagy szórást mutat, emiatt nincs értelme átlagot számolni. Ezzel szemben az alábbi csoportok rajzolódnak ki: a települések 30 százalékánál a maradványföld aránya 20 százalék alatt maradt, 30 százalékuknál 21 és 55 százalék között mozog; 15 százalékuknál a telki állomány 60-tól 100 százalékig terjedő hányadot tett ki, míg 25 százalékuk esetében meghaladta a telki állomány 100 százalékát.

1. ábra. A vizsgálatba bekerült települések száma megyék szerinti megoszlásban

Az 1. ábra alapján jól kivehető, hogy az előttünk járó történészgeneráció elsősorban a Dunántúl megyéit kutatta. Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Vas, Veszprém, Zala a részlegesen vagy reprezentatív módon kutatott megyék közé tartoznak, sőt Somogy alaposan feltárt. Mellettük főleg az ország északkeleti területeiről vannak adataink. E kört Abaúj, Borsod és Heves fémjelzik, mellettük a Dunától keletre átfogóbban csak Pest, szórványosan pedig Bács viszonyai ismertek. Az alapkutatások lényegében teljesen hiányoznak Kelet-Magyarországról, de ugyanez a helyzet Erdély és az egykori Felvidék megyéi esetében is.

A szakirodalmat jellemző, egymással nem összemérhető adatok kikényszerítik, hogy ha behatóan és országos léptékben szeretnénk megismerni a rendi-polgári átmenetet a jobbágyfelszabadítás lefolyásán keresztül, akkor új kutatásokat kell kezdeményeznünk. Egy területileg nagy kiterjedésű, a településállományt lefedő, kvantitatív adatokon alapuló vállalkozás azonban jelenleg nem tűnik reális lehetőségnek. Az sokkal inkább, hogy a regionálisan és a késő rendi földbirtoklás típusait tekintve is reprezentatív, nem utolsósorban gazdag forrásadottságú települések vizsgálatával dolgozzuk ki a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának lokális modelljeit.

TÖRPEBIRTOKOSTÓL AZ ÓRIÁS URADALOMIG

A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyékben

TOMPA LÁSZLÓ

FROM SMALLHOLDERS TO GIANT ESTATES
Contract Tenant Peasantry in the Counties of Veszprém,
Sopron, Borsod and Bihar

One of the groups of sources that can most profitably be used for the examination of the agrarian population of Hungary in the early modern era is the archival legacy of the regulation of seigneurial dues ordered by Queen Maria Theresia. Alongside the quantitative data, the responses given to the points of the inquiry shed light on the living and legal conditions of the most characteristic group within the eighteenth-century peasantry, that of contract tenants. While part of the *jobbágy*-peasantry and as such excluded from the noble nation and from all kinds of political and economic power, this group of the subjected population nevertheless theoretically enjoyed exceptionally wide guarantees in everyday economic activity as opposed to the lord's economy, with which it lived in an uneasy harmony, sometimes conflicting, and to the lord himself. Based on the material of four counties (Veszprém, Sopron, Borsod, Bihar), the paper explores the regional patterns of contract tenant peasantry in 887 settlements, as well as their ethnic, social and economic features, and those of the lords who dominated them. It likewise explores the proportion of landless peasants and resettled ethnic minorities, prevailing landholding forms, and the issues of serfdom and freedom in correlation with the contract relationship. Through a qualitative analysis of the responses given by the population at the time of the regulation, the paper also explores the formal characteristics of contract-making, offering a „typology” of such contracts by ordering the different contracts into a system.

Keywords: peasantry, regulation of seigneurial dues, contract, Maria Theresia, taxation, *praestatio*, counties

---

A premodern magyar társadalom makroszintű vizsgálatához (ahogyan minden, hasonló léptékű társadalomtörténeti kutatáshoz) elengedhetetlen követelmény a kategóriaalkotás: a nagy mennyiségű adatok megfelelő keretek nélkül értelmezhetetlenek, a makroszintű történetírás csupán néptömegek, rétegek, osztályok, csoportok cselekvését képes modellezni, az egyénnel – akinek hétköznapjait szerteágazó, gyakran felderíthetetlen

---

Tompa László, *segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.*

viszonyok befolyásolják – nehezen boldogul. Különösen igaz ez a feudális kori vidéki társadalomra. A 19. század derekát megelőző időkből, amikor a tömeges irattermelés még nem érintette a népesség túlnyomó többségét kitevő falusi lakosságot, a „földnéppel” foglalkozó forrásanyag többségében az elit, illetve annak reprezentánsai által készített összeírásokra és beszámolókra korlátozódik. Ezért a forrástípus és a keletkezési körülmények önmagukban is determinálják a tárgyhoz, a gazdálkodó jobbágysághoz való, felülről és kívülről vizsgáló, céllal és koncepcióval terhelt hozzáállást.

A jobbágylakosság társadalmi és vagyoni osztályokba, csoportokba sorolásához mind a mai napig megkerülhetetlen kiindulópont a Mária Terézia-féle úrbérrendezés roppant iratanyaga. A Magyar Királyság egészére elkészített, átfogó igényű felmérés – II. József népszámlálását leszámítva – olyan forrástömeget alkot, amelyet szinte a későfeudális-kori jobbágynépesség szociográfiájának lehetne nevezni. Az úrbéri *regulatio* által meghatározott csoportok: telkesjobbágyok, zsellérek és házatlan zsellérek, illetve örökös jobbágyok és szabadmenetelű parasztek fogalmai a kora újkori társadalom leírásánál is jól használhatónak bizonyultak. Mi több: az úrbérrendezéstől kezdve gyakran lerázhatatlan kategóriák bilincseibe zárták a parasztokat, akiknek leszármazottai még sokáig érezték a felmenőik hovatarozásából származó kiváltságokat vagy nehézségeket.

Alábbi tanulmányomban – mely egy hosszabb ideje folyó, átfogó igényű kutatás második, egyben befejező stációjának eredményeit összegzi¹ – a 18. század derekának jobbágyi lakosságát a földesúrral szembeni kötelezettségekre koncentrálna vizsgálom meg négy magyarországi vármegyében. Ezen keresztül igyekszem megragadni az adott területek jobbágyszolgáltatási sajátosságait, elsősorban a szerződéses jobbágyság intézményének és gyakorlatának regionális jellegzetességeit.

Praestatio és a contractuális kötés

A jobbágylakosság – a régi feudális társadalmi struktúra alapvetően militáris–államszervezési jellegéből fakadóan² – földesúrhoz a jogi kapocs (törvény előtti, „patriarchális” képviselő) mellett mindenekelőtt járadékaival (a termény- és pénzdókkal, valamint munkajáradékával [robot, *forspont*, fuvar]) kötődött. A kapcsolódásnak ezt a formáját, mely éppen annyira számított gazdasági szempontból meghatározó tényezőnek, amennyire társadalmi rangjelzőnek és a jogi cselekvés terét körülíró formulának, a korszak latin terminológiáját követve egységesen praestationak (szolgáltatásnak, szolgáltatási formának) nevezhetjük.

¹ A jobbágycontractusok területi mintázataival foglalkozó kutatás első fázisának eredményeit lásd Tompa László: A szerződéses jobbágyság rendszerének regionális mintázatai. Hat vármegye gyakorlatának összehasonlítása. *Századok* 155 (2021) 263–283.

² A feudális „államszervezés” partikuláris stratégiáit (mely a középkori és főként a kora újkori Magyarországon az európaiakhoz hasonló trendeket követett) jól összefoglalja Alfred Hofmann: *Bauernland Österreich. Entwicklungsgeschichte seiner Land- und Forstwirtschaft*. Linz, 1974. 28–31. („Die Grundherrschaft”, „Formen der Herrschaft” bekezdések.)

A *praestatio* vagy *obligatio* a jobbágy(közösség) által a földesúr számára nyújtott szolgáltatások összessége, illetve a szolgáltatás lerovásának módja. Az úrbérrendezés is ilyen formában foglalkozott vele, alapvetően háromféle fő formáját különítve el: az írásban kodifikálatlan, de sokszor igen tartós és változatlan, azonban jogbiztosítást nélkülöző „régí szokást”, *usust*; az írásban kodifikált, kihirdetett és úriszéken is megtárgyalt urbáriumot, illetve a jobbágyság és a földesúr kétoldalú, többnyire írásba foglalt szerződését, a jobbágycontractust.³ Ezekben belül a *praestatio* tényleges tárgya rendkívül széles palettán szóródhatott: az egyszerű készpénzfizetéstől (*taxa, arrenda, pecunia*) a robotmunkát, készpénzt és terményeket egyaránt praestáló vegyes adóformák különféle fajtáin keresztül a pusztán robotot, esetleg különleges szolgáltatásokat (például a lakosok speciális termelési formáinak termékeit – sajtot, gyalult deszkát stb. tárgyazó adókat) követelő rendszerekig.

Jelen kutatás fókuszja, a contractualista jobbágyság rendszere az adózás sajátos módja: legtisztább formájában a földesuraság és a jobbágyi lakosság között létrejött „gazdasági megállapodásra” hasonlított, melynek alapja a földesúri regáléjogok egy részéről való lemondás volt, cserébe a parasztek bizonyos, jól meghatározott szolgáltatásaiért – többségében terminusra történő készpénzfizetésért. A *contractus*okat a lakosok elméletileg és formailag szabad akaratukból kötötték a földesúrral, többnyire egyetlen jogi személyként állva vele szemben: ez – legalábbis elméletben – magával vonta a jobbágyság „jogbiztosítását” is, hiszen a szerződéstől, amennyiben annak feltételeit a földesúr vagy tisztje nem tartotta be, szabadon elállhattak, és új *contractus*t (vagy új rendszert) követelhettek maguknak. Ugyanennek a fordítottja is igaz volt: ha a jobbágyság nem teljesítette a vállalt kötelezettségeiket, úgy az uraság őket szerződészegőnek tekinthette.

Az ilyen formában megvalósult „tisztá jobbágycontractus” mellett természetesen igen sok egyéb változata létezett a jobbágyság és földesuraik közötti megállapodásnak. A két leggyakoribb a „szóbeli contractus” (melynek bizonyító ereje – a szóbeliség általánosan prevalens miliójének köszönhetően – jóval nagyobb volt, mint azt első hallásra gondolnánk),⁴ illetve az egyéni jobbágyszerződés, mely sok tekintetben hasonlított a *manumissio*hoz vagy a személyes privilegizálás egyéb módszereihez: a magányos jobbágy – többnyire szabadköltözésű jövevény – személyesen szerződik a földesúrával vagy az azt képviselő tisztiszékkal, nagyjából hasonló feltételekkel, mint a közösségi *contractus*ok esetében.

³ Pálmány Béla: Az urbárium előtt kötött földesúri úrbéri szerződésekről és a paraszti közösségek kiváltságseleveiről. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom. 2. Kutatás – módszertan.* Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. 288–291. Megjegyzendő, hogy a három fő típus mellett igen sok (bár a 18. században egyre csekélyebb számú) település kapcsolódott egy negyedek, különleges módon: *exemptio*val járó privilégiumlevéllel a földesúrhoz. Ezek többségében a lengyel nemesgyepítékhez hasonló, katonaszabadok vagy egyéb közösségi szabadsággal felruházottak által lakott falvak voltak, amelyek általános adómentességükért cserébe katonaállítási, levélhordási stb. kötelezettségeket teljesítettek.

⁴ Lásd Horváth Gergely Krisztián: Zalai parasztvallomások. Anziks a 18. századból. Könyvismertetés Horváth Zita: *Paraszti vallomások Zalában I–II.* (Zalaegerszeg 2006.) című munkájáról. *Korall* 8 (2007) 30. sz. 221–222.

Források és munkamódszer

A kutatás során a Mária Terézia-féle úrbérrendezés iratanyagát használtam fel négy vármegye, Veszprém, Sopron, Bihar és Borsod falvai szolgáltatásainak vizsgálatára, különös tekintettel a szerződéses jobbágyság formáinak, módjainak és egyáltalán, elterjedtségének meghatározására. A vármegyék kiválasztásában részint a területek szórtsága, történeti-demográfiai-gazdasági fejlődésük eltérő iránya, részint pedig a korábbi kutatásaim során meghatározott távlati célok (Borsod-Abaúj-Zemplén szélesebb térségének teljes feltárása, nyugat-magyarországi vármegyék bevonása) volt döntő jelentőségű.

A forrásanyag zömét, ahogyan a kutatás korábbi fázisában, itt is a Fónagy Zoltán-féle gyűjtés szolgáltatotta.⁵ Az úrbéres telki adatbázis monográfiáit kísérő, interneten is szabadon kutatható anyag (optimális esetben) az egyes települések úrbérrendezésének csaknem minden lényeges dokumentumát tartalmazta: a kilenc kérdőpontos úrbéri listát (általában az adott település jobbágyságainak nyelvén, így esetünkben magyarul, németül és ritkábban latinul), a kissé hosszabb és részletesebb, a települések termelési körülményeit leíró, latin nyelvű, 11–22 pontos kérdéssort, a helységek korábbi jogbiztosító iratait (urbáriumok, *contractusok*), az úrbéri tabellákat, illetve az új, egységesített urbárium nyomtatott lapjait a hozzácsatolt kiegészítésekkel és korrekciókkal. Bizonyos esetekben, amikor az úrbéri kérdéseket nem tartalmazta az adott községhez tartozó digitális forrástömeg, az említett vármegyék publikált úrbéri kérdőpontjaira támaszkodtam, melyek igen gondosan, általában betűhív átírásban állnak a kutatók rendelkezésére.⁶

A jobbágyközösségek praestatiójának vizsgálata természetesen nem történhetett meg tisztán kvantifikációs alapon. Míg a telkes-zsellér vagy az örökös-szabadmenetelű arányok az úrbéri tabellákból könnyen megállapíthatók, addig az adózási formák lényeges apróbb jellegzetességei csak az úrbéri *regulatio* kérdőpontjaira adott válaszok szövegének kvalitatív elemzésével tárhatók fel. A kérdéssorok pontjai közül az első–második–harmadik, illetve a kilencedik kérdőpontra adott feleletek részletes vizsgálatával már lehetségessé vált a kellő mélységű értelmezés: így elemeztem ki a kiválasztott 859 település (vegyesen falvak és mezővárosok) praestatiós struktúráját, alapvetően négyféle adatot gyűjtve:

- ⁵ Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár. I–II. Bp., 2013.* (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) A gyűjtéshez kapcsolódó digitalizált forrásanyagot lásd <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/>. (Legutóbbi megtekintés: 2021. október 31.) Az iratok eredeti levéltári jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) C 59 A Magyar Királyi Helytartótanács Iratai. Departementum urbariale (1724–1848). A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatára adott válaszok; MNL OL O 64 Bírósági Levéltárak. Kúriai Levéltár. Tabula Provincialis; MNL OL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár. Általános iratok. Acta Generalia. 3688/1786. Lásd Fónagy: *A nemesi birtokviszonyok*, I. 76.
- ⁶ Biharra lásd *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I–III.* Szerk. Bársony István – Papp Klára – Takács Péter. Debrecen, 2003–2005., *Bihar vármegye az úrbérrendezés idején.* Szerk. Ifj. Barta János – Papp Klára. Debrecen, 2005. Borsodra lásd Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai. Borsod vármegye, 1770.* Miskolc, 1991. Sopronra lásd Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében/Antworten auf die neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg. I–II.* Sopron, 1998–1999. I. (Magyar és latin nyelvű vallomások [1767]), II. ([Trinitz József – Felix Tobler:] Német nyelvű vallomások [1767]). Veszprémre lásd Lichtneckert András: *Veszprém vármegye községeinek feleletei az úrbéri kilenc kérdőpontra 1768–1782.* Veszprém, 2007. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 19.)

1. A telkes jobbágyok és a zsellérek aránya a teljes úrbéres népességen belül. Ez az arányszám az esetek többségében az úrbéri tabellák összesítő adataiból egyértelműen kimutatható.
2. Az örökös és szabadmenetelű jobbágyok aránya az úrbéres népességen belül. A szabadmenetel viszonylag bonyolult problémájának esetenkénti felvázolásához, melyre az egyes vármegyék példáján részletesen kitérek majd, sok esetben a kilencedik kérdőpontra adott válasz egyszerű átültetése is elegendő volt. A jobbágyfalvak többségében a lakosság egységesen szabadmenetelűnek vagy örökösnek vallotta magát, a vegyes jogállású települések esetében pedig általában a tabellák lapszéli megjegyzéseiből következtethettem az arányszámra. Számos alkalommal előfordult azonban, hogy a jobbágyok bevallásai nem álltak szinkronban a névsorokra felvitt egyéni jogállással; ezeket az eseteket külön feljegyeztem és igyekeztem értelmezni. Az efféle településeken többnyire az örökös jobbágyság intézményének földesuranként és jobbágyközösségenként eltérő interpretációja állt a különbözőség hátterében. Az adatokat összesítve elkülönítettem az „egységes jogállású” (ezen belül 100%-ban örökös vagy szabadmenetelű), illetve a „vegyes jogállású” helységeket, amiből megállapítható volt az egyes vármegyékben az örökös jobbágyság és a szabadmenetel összesített számaránya.
3. A *praestatio* kérdésében elkülönítettem csak *ususos*, csak *urbáriumos*, csak *contractualista*, csak *kiváltságolt*, illetve *vegyes* (az előző négy kategória bármilyen kombinációi) településeket. A rendes adatsorok mellé beszúrt „megjegyzések” rovatba vagy a *praestatio* formái mellé, az úrbéres kérdőpontokra történt bevallásokat alapul véve minden esetben felvezettem a korábbi szolgáltatási rendszer formáit (ha voltak ilyenek), illetve az átállás okát és dátumát: ilyen módon lehetőség nyílt a *contractusok* kifermálódásának és megszűnésének általános és területi jellegzetességeit is megállapítani.
4. A földbirtokos típusánál hat kategóriát állítottam fel: az egyházi birtokot (ide soroltam minden olyan földbirtokost is, akinek/aminek valamiféle egyházi kötődése volt, így a *stallumos* kanonokokat, a különféle oktatási intézményeket, és – sok esetben – a falusi plébániákat is); a városi (szabad királyi városi) birtoklást, a kamarai birtoklást, a családi birtoklást (csak abban az esetben, ha az adott falut hangsúlyosan egy-egy család mint jogi egység birtokolta), a magánföldesúri birtoklást (abban az esetben, ha a települést csak egy földesúr bírta, magánjogon, azaz nem valamiféle egyházi tisztség *beneficiumaként*), illetve a közös birtoklást (több birtokos bírja ugyanazon falu különböző részeit). A közös birtoklásban belül elkülönítettem a törpebirtoklás alkategóriáját: azokat a falvakat soroltam ide, melyeket nyolcnál több apró birtokos osztott fel egymás között.

A forrásmegmaradás esetlegessége és az úrbéres iratanyag szórtsága természetesen eredményezett kisebb-nagyobb hiányosságokat, így nem mondhatni, hogy a címben szereplő vármegyék összes községe minden aspektusban feldolgozásra került. A hiányt egyéb források, forráskiadványok és további kutatások útján igyekeztem mindenütt alacsonyan

tartani: Sopron falvainak 3%-a, Borsodéinak 1%-a hiányos valamilyen mértékben, míg Veszprém vármegyénel valamennyi települést sikerült felkutatni.⁷ A legkomolyabb hiány Bihar vármegye falvainál tapasztalható: a Fónagy-féle adatbázisban a jobbágyközségek 11%-a hiányosan, így feldolgozásra alkalmatlanul szerepel. A helyzetet tovább nehezíti, hogy a hozzáférhető 359 település semmiképpen sem fedheti le a hatalmas vármegye teljes faluszámát, melyet a szakirodalom is ennél jóval nagyobbak állapított meg.⁸ A Bársony István – Papp Klára – Takács Péter-féle forrásközlések és a Fónagy-adatbázis összevetésével a hiányt sikerült 5%-ra mérsékelni, ám az adatsorok sok esetben még így is hézagosak.

Bihar vármegye – a Partium maradványa

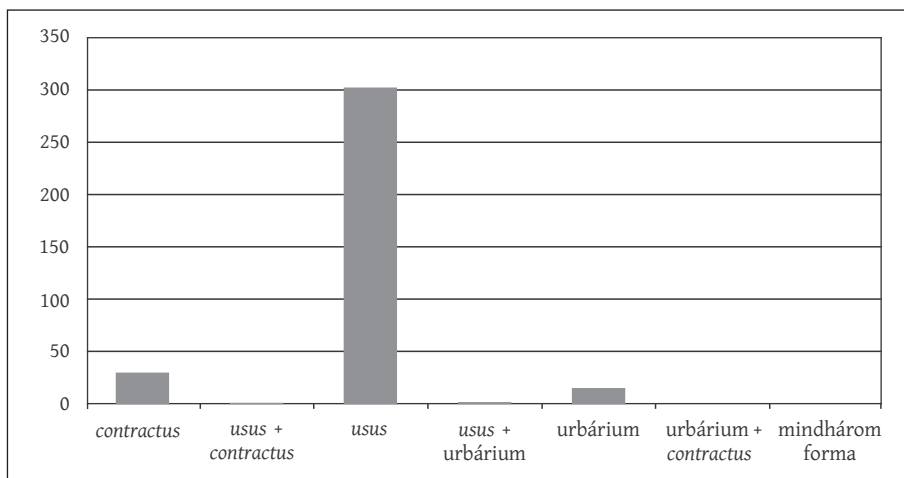
Bihar – a fentiekből láthatóan – a jelenlegi gyűjtés legnagyobb egysége, a kora újkori Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje. A visszafoglaló háborúk után az egységes(ülő) császári kormányzat nyomban erőteljesen megnyirbálta az itt élő heterogén népességnek (jobbágyok, taxások, hajdúszabadok, nemesek és városi parasztpolgárok, vegyesen magyar és román anyanyelvűek) az erdélyi fejedelmek által adott jussait. 1685-ben Lipót császár dekrétuma lényegében megszüntette a hajdúk korábbi adómentességét.⁹ Az egyik legnagyobb birtokos, a váradi püspökség javait – melyeket korábban a fejedelmek konfiskáltak – visszaállították. Mindezek mellett a vármegye egyházi és szekuláris földbirtokossága a továbbiakban is állandóan a jobbágyi lakosság jogi és társadalmi egységesítésére, a korábbi változatos viszonyok megszüntetésére törekedett.

A vármegye településeinek 84%-át írták össze az úrbérrendezés során. A tabellákban 25 328 (a Fónagy-féle adatbázis falvaiban 21 112, a kiegészített gyűjtésben 24 993) gazda neve szerepel, akiknek csaknem fele (49,17%) zsellér, mégpedig kilenctized részben házas zsellér. A falvak átlagos gazdaszáma 65,26, de igen gyakoriak a magas, 100-on felüli jobbágygazdát tömörítő (azaz körülbelül 500-as lélekszámú) települések. Különösen Diószeg, Nagyléta, Püspöki, Szalacs és Váradolaszi számítottak az úrbéres községek között jelentős regionális központoknak 200–500 jobbágyra menő népességükkel. A vármegye telekátlaga

⁷ A táblázatok utolsó sorában „Hiány” címen szereplő érték azokat a falvakat jelenti, amelyekről semmiféle, az elemzés szempontjából használható információt nem sikerült felkutatni. Ez nem minden esetben egyezik az itt feltüntetett számokkal: jó néhány település úrbéri kérdőpontjai például megmaradtak annak ellenére, hogy a tabellák elvesztek; egyes helységeknek csak a neve maradt fenn stb.

⁸ A Bihar vármegyei úrbérrendezés jórészt 1770-ben zajlott le. A vizsgálóbizottságok csupán a települések 84%-át tudták felmérni, ami így is 396 falut jelentett, vagyis 37-tel többet, mint amennyi a Hungaricana egyébként is hiányos adatbázisában szerepel. A teljes bihari településszám a XVIII. század harmadik harmadában 472-re (!) tehető. Lásd Takács Péter: „Biharország” vásárai és vásározó népe a 18. század utolsó harmadában. In: *Bihar vármegye*, 82. Vö. ugyanebben a tanulmánykötetben Szerdahelyi Zoltán szövegét, aki a Fónagy Zoltán-féle gyűjtést és adatbázist egyéb forrásokkal együtt írja jó felhasználhatónak. Lásd Szerdahelyi Zoltán: Nemesség az úrbérrendezés-kori Bihar vármegyében. In: *uo.* 136–137.

⁹ Rác István: Hajdúszabadság a második jobbágyság rendszerében Magyarországon. In: *A hajdúk a magyar történelemben. I–III.* Szerk. Módy György – Dankó Imre. Debrecen, 1969–1975. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10, 19, 28) III. 5–14.

1. ábra. Az adóztatás formái Bihar vármegyében

(már amennyire ez megállapítható), 0,48, ami nagyjából megfeleltethető a korszakban tapasztalható országos átlagnak.¹⁰ Jogállás tekintetében a lakosok 43,36%-a vallotta magát „szabados el menésűnek”, míg 56,64%-a örökösnek.

A vármegyében feljegyzett praestatiós formák között túlnyomó többségben volt a „régí szokás”: a települések 79%-a adózott *usus* szerint. Ehhez viszonyítva az összes többi mód elhanyagolhatóan csekély arányban volt jelen: urbáriummal a falvak 5%-át regulázták, míg tisztán *contractualis* kötésben a helységek 8%-a adózott. A fennmaradó rész egyes rendszerben praestált: 1,5% *usussal* és urbáriummal, 1,3% pedig *usussal* és *contractussal*. Egyetlen településen, a közös törpebirtoklásban bírt Berettyószéplakon volt kimutatható mindhárom praestatiós forma.

A megyében egyértelműen az egyházi birtoklás dominált az összes település 48%-val. Az adatbázisban szereplő 166, egyházmegyék, káptalanok és kisebb egyházi birtokosok kezén lévő helység túlnyomó többsége, 156 falu és mezőváros a visszaállított váradi püspökség (128) és a váradi káptalan (28) között oszlott meg. Ehhez képest az összes többi birtokostípus jóval csekélyebb arányban fordult elő: városi birtok egyáltalán nincs, családi birtoklás 3%-ban (12 falu a Baranyi, míg egy az Ugray családnál), magánföldesúri 9%-ban (42 település, többnyire kisebb birtokosok kezén), közös birtoklás pedig 25%-os arányban (94 falu, számos törpebirtokossal). A kamarai birtokok aránya viszonylag nagy: a Királyi Kamara az összes vizsgált település 15%-át bírta, összesen 47 falut.

A *contractualista* (32) vagy részben *contractualista* (7) helységeket megvizsgálva a birtokostípusok egészen eltérő arányát tapasztalhatjuk. A magánföldesurak aránya megugrik 47%-ra (a leggyakoribb *contractus*-kibocsátók herceg Esterházy Miklós, gróf Kornis Mihály, Ravazdy András és a Rhédey grófok), ahogyan az egyházi is megnövekszik

¹⁰ Az adat a teljes vármegye összes járásának összeírásaiból származik. Lásd Papp Klára: Paraszti társadalom az úrbérrendezés idején. In: *Bihar vármegye*, 178. Ez nyilvánvalóan sokkal reprezentatívabb, mint a Fónagy Zoltán-féle adatbázis kiegészítésének elemzéséből származó 0,24-es érték.

kismértékben, szintén 47%-ra (váradi püspökség, illetve káptalan). A közös birtoklásuk aránya 6%-ra csökken. Másféle birtokost nem találni a szerződéses falvaknál. A képen természetesen sokat torzít a *contractusok* pusztulásának egy egyedi példája: a kamarabirtokok jelentős része (18 falu) ugyanis szerződéses volt mindaddig, míg a szerződésszövegek az adatfelvétel előtt mintegy 12 évvel bennégtek Avram Sandro ispán házában, amely baleset után a helységek az *ususos* rendszerre tértek át.¹¹ A tisztán szerződéses falvak mindegyike egységes jogállású: egy kivétellel valamennyien szabadmenetelűek. A vegyes praestatiójú, részben contractualista falvak valamennyien vegyes birtoklásban voltak, a törpebirtoklásnak csupán egyetlen esetével. Teljes lakosságuk 19,43%-a örökös jobbágy, 80,57%-a viszont szabadmenetelű; jellemzően a nagyobb egyházi vagy magánbirtokosok jobbágysági adóztak szerződés után. A zsellérek aránya a teljes vármegyében nagyjából 50%-os, a csak jobbágycontractussal praestáló falvakban viszont 36%-ra, a vegyes adózásúakban 35%-ra csökken. Az összesített adatok az 1. táblázatban láthatóak.

1. táblázat. A Bihar vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (387)	Szerződéses települések (32)	Vegyes adózású települések (6)
Zsellérek aránya	49,17%	34,96%	34,78%
Telekátlag	0,48	0,27	0,25
Örökös jobbágyok aránya	56,64%	3,13%	19,43%
Szabadmenetelűek aránya	43,36%	96,88%	80,57%
Magánföldesúri birtok	42	15	0
Egyházi birtoklás	166	15	0
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	94	2	6
Kamarai birtokok	47	0	0
Családi birtokok	12	0	0
Hiány	18	-	-

A szerződéses jobbágyok bevallásait részletesen megvizsgálva megfigyelhető a Bihar vármegyei contractualis kötés néhány sajátossága. Számos alkalommal találni nyomát annak, hogy a taxafizetés és a contractualista státusz a parasztok vallomásaiban egyenesen összefüggött: amennyiben a jobbágy pénzzel (és csak pénzzel) adózott, úgy általában még akkor is szerződésesnek vallotta magát, ha a *contractus*nak írásbeli példányát nem tudta felmutatni.¹² A vegyes adózású helységekben – nem meglepő módon – igen gyako-

¹¹ A kárvallott falvak: Burkovány, Csiszoraposga, Dobrestgovoresd, Dusest, Felsőtopa, Hogyis, Korbost, Kotyiklet, Krajnicsesd, Magyarcséke, Nánhegyeshely, Papmező, Papmezőszeliste, Papmezővalány, Rotaresd, Szitányturburesty, Szombatság, Szpinus és Sztrákos.

¹² Ilyen eset figyelhető meg példának okáért az Esterházy Miklós herceg birtokolta Feketebátorban, ahol a jobbágyok, vallomásuk szerint, „... mint arendatorok [tractáltattak]”, de hasonló volt a helyzet a hat birtokok által bírt Hegyközkovácsnál: „... ezen [...] helységet minekutána ennekelötte harminczegynéhány

riak voltak a személyenkénti *contractusok*; arra kevésbé akadt példa, hogy a közösség egy része (a többnyire később települt, jól elkülöníthető része) együttesen szerződött volna le a földesúrral.¹³ A jobbágyok a szabadmenetel fogalmát a helység elhagyásának lehetőségére alkalmazták abban az esetben is, ha a falujuk „hosszas megszállása” során a gyakorlatban nemigen éltek ezzel.¹⁴

Borsod vármegye

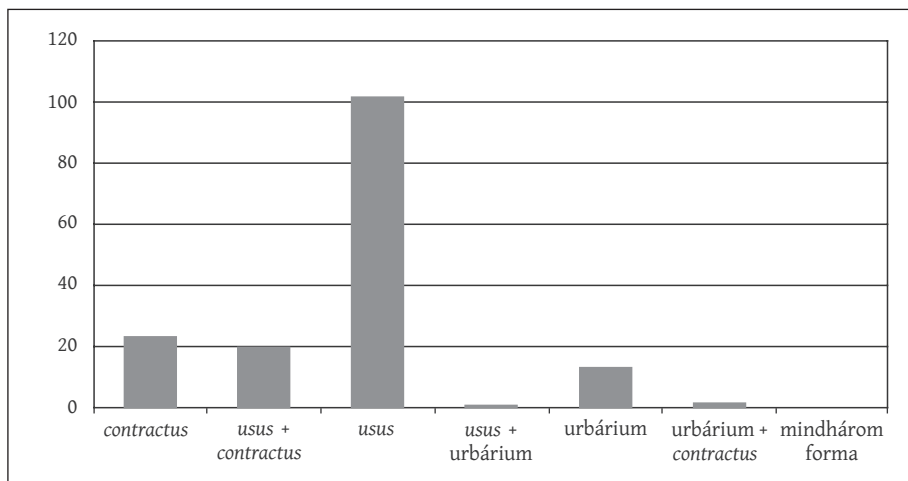
Az északabbi Borsod megye Biharhoz viszonyítva jelentősen csekélyebb település- (196) és gazdaszámmal (11 378) rendelkezett. Településhálózata viszonylag fejletlennek mondható: az úrbérrendezés idején a területén nem is találni szabad királyi várost (mezővárost azonban tízet is).¹⁵ A vármegyét, a többi török–magyar/kuruc–labanc határvidéki területéhez hasonlóan, erősen megviselték a 17. század végének háborús pusztításai, csupán a szatmári béke után térhetett magához valamelyest.¹⁶ Az úrbérrendezés itt két lépcsőben történt: 1767-ben a diósgyőri koronabirtok falvait mérték fel, a teljes megye *regulatio*jára 1770-ben került sor.¹⁷

Az úrbéri *regulatio* idején a vármegye falvaiban és mezővárosaiban átlagosan 62 gazda lakott; ezt az átlagot erősen felfelé torzította Mezőkeresztes, Mezőcsát, Mezőkövesd, Sajószentpéter és mindenekelőtt Miskolc (utóbbi 1000-nél is magasabb gazdaszámmal, vagyis vélhetően sokezres lakosságszámmal).¹⁸ A lakosok túlnyomó többsége, 71%-a szabadmenetelű jobbágyoknak vallotta magát, és csaknem ugyanekkora volt közöttük a telkesek aránya (69%), ami természetesen nem jelenti azt, hogy a két csoport teljesen egybe-

---

esztendővel megszállottuk volna, szabad embereknek tartattuk magunkat, földes uraságot nem recognoscaltuk, hanem [...] minthogy [...] az urakkal mint földesurainkkal egyezésre léptünk, úgy hogy mindennemű adózásunkért és földes uraságot illető mindennemű beneficiumokért fizettünk tíz esztendőre úgy mint usque annum 1759. 2200 vforintokat, az olta pedig az ide rekesztett *contractus* szerint tractáltattunk.” MNL OL C 59 Hegyközkovácsi úrbéri kérdőpontjai. 43–64.

- ¹³ Szép példa a kávádsi (kilencnél több törpebirtokos) parasztok vallomása: „A kik közöttünk a *Földes Uraságtól ki nem arendályák magokat*, emlékezetünkül fogva, mivel hogy egyébként *Contractusink* Sincsenek a földes Urainkkal, a szerint szolgálunk...” MNL OL C 59 Kávádsi úrbéri kérdőpontjai. 43–49. [Kiemelés: T. L.]
- ¹⁴ A számos eset közül kiragadott, megfogalmazásában is tipikus példa a forrószegei (váradai káptalan) jobbágyok bevallása: „Noha mind az atyáink, mind a nagyatyáink és magunk is e helységnek állandó lakói vagyunk s voltak, magunkat mindazonáltal örökös jobbágyoknak nem tartjuk, hanem szabadmenetelű embereknek, mert ha szintén ekkoráig innét valaki tőlünk máshová ment is lakni, amiatt az uraságtul baja nem volt.” MNL OL C 59 Forrószegei úrbéri kérdőpontjai. 35–41.
- ¹⁵ Horváth Zita: Borsod megye és Miskolc parasztsága az úrbérrendezés idején. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 57. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc, 2018. 49–56.
- ¹⁶ *Borsod-Abauj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Szerk. Orbán Sándor. Miskolc, 1980. 35–36. Borsodot a három felső-magyarországi vármegye közül a legtöbb kárt szenvedettnek említi. Vö. Klein Gáspár: Borsod vármegye és népességének története. In: *Borsod vármegye*. Szerk. Csikvári Antal. Miskolc, 1939. (Vármegyei Szociográfiák 5) 45–47.
- ¹⁷ Horváth: Borsod megye és Miskolc, 49.
- ¹⁸ Összevetésképpen a II. József-féle népszámlálás adatai szerint Miskolcon a század vége felé 2414 házban 3038 család lakott; a városban összesen 6330 lelket számláltak. Lásd *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Danyi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960. 44–45.

2. ábra. Az adóztatás formái Borsod vármegyében

esett. A vármegye telekátalaga 0,49, ami megfelel a Magyar Királyságban az úrbéri *regulatio* idején számított átlagnak.¹⁹

A Borsod vármegyei falvak nagy többsége (63%) tisztán *usus* szerint praestált; urbanisták csak kevesen voltak közöttük (7%), 1% pedig *usussal* és urbáriummal vegyesen adózott. A szerződéses jobbágyság intézménye viszonylag elterjedtnek mondható: a helységek összesen 29%-ban találtam *contractus* nyomait: ebből 14% tisztán *contractualista*, 13% bevett szokás és szerződés szerint vegyesen adózott, 2% pedig urbáriummal és jobbágy*contractussal* egyaránt rendelkezett. Általában elmondható, hogy a szerződés a népesebb településekre volt jellemző; a szerződéses vagy részben szerződéses helységekben az átlagos gazdaszám 76. (Miskolc nélkül; a legnépesebb mezőváros beszámításával az átlag 128 lenne.)

A vármegyében többségben volt a közös birtoklási forma (54%, 85 településsel), melyből 25 faluban mutatható ki a „törpebirtoklás”. A fennmaradó részen osztozott az egyház (21%, 33 faluval; legjelentősebb birtokosai az egri káptalan 12 helységgel, az egri püspökség 6-tal, illetve az egri szeminárium 7-tel), a királyi kamara (4%, 7 birtokkal, melyből egyet egy egyházi tulajdonossal közösen bírt), a különféle magánbirtokosok (15%, 24 településsel)²⁰ és a családok (6%, 10 helységgel, különösen a gróf Keglevich család szerepel a tabellákban).

A tisztán *contractualista* helységekben a birtokostípusok arányai szinte egyáltalán nem különböztek az összesítettől: itt is elsősorban a közös birtoklás volt mérvadó (52%),

¹⁹ Lásd Nagy Lajos gyűjtését Baranya, Fejér, Moson és Tolna vármegyékre. *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl*. Szerk. Felhő Ibolya. Bp., 1970. 69., 102., 160., 250. Ugyanígy lásd Buzási Jánosét Sopronhoz, Vashoz és Zalához (uo. 218., 271., 367.), Pap Gáborné Steiner Ernát Veszprém vármegyéhez (uo. 341.) és Felhő Ibolya gyűjtését Gyórhöz (uo. 120.) és Komárom megyéhez (uo. 138.).

²⁰ A véletlen különös játékaként Borsod vármegyében a magánbirtokosok között igen nagy arányban szerepelnek nők: az összes birtokos 46%-a (jelentősebb női birtokosok: gróf Esterházy Istvánné, özvegy gróf Csáky Antalné, illetve Plathy László özvegye).

az egyházi birtokosok a szerződéses falvak 13%-át, a magányos földesurak 15%-át, a családok 9%-át bírták. Jelentős eltérés csupán a kamarai birtokokon látható: a Királyi Kamara bírta az összes contractualista helység 11%-át. A részben contractuális kötésben működő települések nagy többségében (a 24 közül 18) közös birtoklást, harmadukban egyenesen törpebirtoklást tapasztalhatunk. Jellemző volt, hogy ezekben a contractualisták egyénileg szerződtek a földesurakkal, de az is, hogy a törpebirtoklásban bírt településeken a rangosabb, vagyosabb földesurak parasztjai szolgáltak *contractus* alapján. A tisztán szerződéses helységek jobbágysági túlnyomórészt szabadmenetelű státuszban voltak (92%), a vegyes adózású, részben szerződéses falvak esetében azonban a „szabadosan el menő” parasztok aránya inkább a vármegye átlagához tendál (64%). A zsellérek aránya a csupán *contractus* szerint praestáló helységek között alig valamivel nagyobb, mint az egész vármegyét tekintve (32%), a vegyes adózású falvaknál pedig még ennél is csekélyebb (25%).

A vármegyében tapasztalható állapotokat ezek alapján a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat. A Borsod vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (167)	Szerződéses települések (23)	Vegyes adózású települések (24)
Zsellérek aránya	31,08%	31,62%	25,21%
Telekátlag	0,49	0,41	0,47
Örökös jobbágyság aránya	29%	8,3%	36%
Szabadmenetelűek aránya	71%	91,7%	64%
Magánföldesúri birtok	24	4	3
Egyházi birtoklás	33	6	0
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	85	6	18
Kamarai birtokok	7	4	1
Családi birtokok	10	3	1
Hiány	8	-	1

A Borsod vármegyei *contractus*okat, illetve általában a lakosok bevallásait részletesebben megvizsgálva tapasztalható, hogy a „jobbágyság” terminusát többnyire az „örökös jobbágyság” fogalmával rokonították; a szabadmenetelűeket nem nevezték jobbágnak, helyettük általában a „szabados”, „szabados ember” kifejezések voltak használatban.²¹ A szabadmenetel a jelek szerint főképpen a taxafizetéssel (vagy egyáltalán a készpénzfizetéssel)

²¹ Alsószolca (Vay Ábrahám szerződéses falva, ahol egyébként a jobbágyság a *contractus*ukban foglaltak felett teljesítették szolgálataikat) példáján: „A kik jobbágysággal nem kötelesek, ha egyszer adóhát le teszi, szabad ki menetele vagy, hanem akik jobbágyságnak nevezetnek, azoknak el menni nem szabad.” Mezőcsátán (a Potturnay család 20 éve contractualista birtoka) még egyértelműbb a helyzet: „Mindnyájan a lakosok szabad elmenetelűek, s nem jobbágyságok.” A leginkább eklatáns példa Radistyáné (korábban urbárialista, az úrbérrendezéskor már szerződéses kamarabirtok): „Az mi helységünk egy emberen kívül (az ki

függött össze: amennyiben a jobbágy kizárólag vagy főként pénzben adta meg az uraság jussát, egyértelműen szabadköltözésűnek tekinthette magát.²² A praestatio rendszer meglehetősen képlékeny volt, gyakran oktrojált módon, a lakosság beleegyezése nélkül változtatott, ami egyébként általánosan jellemző volt az egész korabeli Magyar Királyságra.²³

Veszprém vármegye – a centrális régió

Az ország központi területein fekvő Veszprém a 17–18. század fordulóján igen súlyos károkat szenvedett úgy a török–magyar csatározások, mint a kuruc felkelés idején. Korábban egyértelműen magyar többségű lakosságának összetétele a 18. század első felében erősen megváltozott, részint szervezett német és szlovák betelepítések, részint a spontán migráció hatására. A századelőn a korábbi birtokos nemesség is igen nagy részben lecseréldött.²⁴ Az úrbérrendezés idejére azonban a vármegye valamelyest kiheverte már a háborús károkat: 128 összeírt településén összesen 8134 úrbéres gazdát találtak, amiből nagyjából 42–44 000-es úrbéres lakosságszámra következtethetünk. Az általános urbárium bevezetését megelőző felmérési szakasz meglehetősen elhúzódott: még az 1780-as években is folyt az adatgyűjtés, illetve a községekkel való egyezkedés.

Az úrbéri *regulatio* idején a lakosság jellemzően apróbb falvakban élt. Veszprém vármegyében átlagosan 64 gazda jutott egy településre, kiugróan magas számok (például a győri jezsuita kollégium birtokában lévő, 253 adózót számláló Kenese vagy Festetich Károly falva, a 194 gazdával bíró Lovászpata) csupán elvétve akadtak. Az úrbéresek 63%-a telkes jobbágy, a zsellérek csupán a népesség 37%-át tették ki. A telkesek viszonylag nagy jobbágytelkeket használhattak: a vármegye telekátlagja 0,57 volt, ami magasabb, mint a teljes Magyar Királyság alig féltelkes átlaga. A szabadmenetelűek Veszprémben is többségben voltak az örökös jobbágyi állapotúakhoz képest: az összes adózó 65%-a vallotta magát „szabados el menetelűnek”.

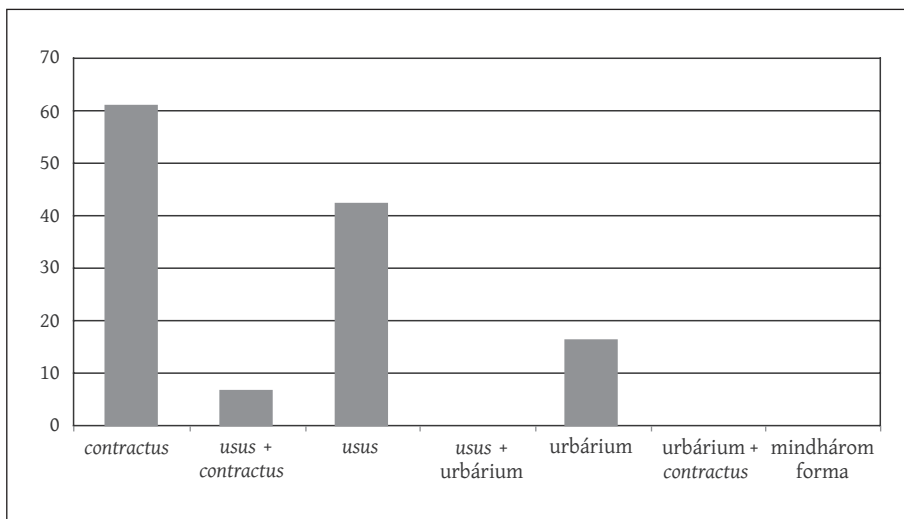
tudni illik egyedül maga jobbágya az dominiumnak) egészen szabad emberből áll...” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 9–11., 139–140., 181–184.

²² Nagycséc (vegyes törpebirtoklásban): „Fáy Imre úrnak vagyon egy jobbágya, a’ többi minnyájan taxások, az az szabad el menetelűek vagyunk.” Boldván (hasonlóképpen vegyes törpebirtoklással bírt falu) szintén ilyen értelemben válaszoltak: „... a taxások szabad el menetelűek”. A mezőkövesdi jobbágyok (kamarabirtok) a korábbi kiváltságlevelére hivatkoztak, mondván: „Minnyájan szabad el menetelő taxás emberek vagyunk, a mint az régi királyi privilégiumunk nyilván bizonyította.” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 32–33., 144–148., 160–161.

²³ A radistyáni kamarabirtok jobbágyai vallották: „Urbáriumunk nincsen, mert Rottenstein uram praefactusságában kivette kezünkből.” A boldvai parasztok szolgáltatásai természeti katasztrófa után változtak meg, az urasági vélemény és érdek egyértelmű előmozdításával: „... múlt 1757-ik esztendőben sok izben meg gyúlván helységünk, többnyire az lakosoknak épületi egészen meg égték, azon meg égés után az taxás béli lakosoknak az földes urak írásban ki adták, [...] mi nemű praestatioval tartozzék...” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye)*, 32–33., 181–184.

²⁴ Felhő: Az úrbéres birtokviszonyok, 337–339. Vö. Lichtneckert: Veszprém vármegye, uő: *Veszprém vármegye községeinek urbáriumai, úrbéri és telepítési szerződésai 1690–1836*. Veszprém, 2009. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 21) 17–20.

3. ábra. Az adóztatás formái Veszprém vármegyében

Veszprém vármegye a vizsgált területek között kitűnik praestatiós szokásait tekintve. A megyében abszolút többségben volt a szerződéses jobbágytság intézménye: az összes község 48%-a (61 falu) adózott tisztán *contractus* után, 5%-uk (7) pedig *usussal* és *contractussal* vegyesen. Ezek a *contractusok* többségében telepítési szerződésesek voltak, melyekkel a földesurak birtokaik megcsappant lakosságát kívánták gyarapítani idegen elemekkel. Urbárium a helységek 13%-nak volt (17), bevett szokás szerint pedig 34% (43 falu) adózott.

A contractualis kötéssel kapcsolódó falvak esetében a birtokostípusok arányai nem térnek el jelentősen az összesített átlagtól. 46%-ban itt is közös birtoklást tapasztalhatunk, 27%-ban egyházit, 24%-ban pedig magánföldesúrit, körülbelül ugyanazokkal az arányokkal, mint a teljes vármegyei községlista esetében. A családi birtokosok közül csupán az Esterházyaknak voltak contractualista jobbágyaik. A jogállás tekintetében a tisztán szerződéses kötésű falvak többsége (58) egységes, túlnyomórészt szabadmenetelű, míg 3 esetben a települést vegyesen lakták örökös és szabadmenetelű jobbágyok. Összességében a kizárólag contractualista falvak lakosságának 89%-a szabados, és csupán 11%-uk tekinthető örökös jobbágyoknak, ami a teljes vármegyeátlagnál jóval kedvezőbb arány. A zsellérek és a telkes jobbágyok aránya kevésbé tér el az megyei összesítéstől: 41% *inquilinus*, 59% telkes.

A birtokostípusok megoszlását illetően a vármegye kiegyensúlyozott képet mutat. Az összes úrbéres település 40%-át (51) tette ki a közös birtoklás (törpebirtoklásban bírt falu nincs közöttük). Egyházi kézben a helységek 31%-a volt (39), főként a veszprémi püspökség és különböző szerzetesrendek tulajdonában. Magánföldesúri birtokban volt a települések 27%-a (34), elsősorban a hazai arisztokrata családok tagjai (Batthyányak, Nádasdyak, Festetichek, Esterházyak, Zichyek), illetve egy-két indigena (például Eudemius de Castiglione gróf) kezén. A családi birtoklás mindösszesen 2%-os volt: két falut a gróf Esterházyak, egyet pedig a gróf Széchényiek birtokoltak.

A vegyes praestatiójú falvak között egyet magánföldesúri (Mezőlak, Castiglione grófé), egyet pedig egyházi (Padrag, a győri jezsuita kollégium birtoka) kézen találunk, a többi közös birtoklású. A lakosság a felükben egységes (két egészen szabadmenetelűek lakta helység, illetve egy örökös jobbágyfalva, a rátóti prépostság és a veszprémi káptalan által birtokolt Rátót), másik felükben csaknem egyenlően oszlik meg a szabadmenetel és a röghöz kötés (55, illetve 45%-a). A zsellérek aránya csaknem megegyezik a teljes vármegyére számított arányokkal (37%).

A Veszprém vármegyei arányszámokat a 3. táblázatban foglaltam össze.

3. táblázat. A Veszprém vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (128)	Szerződéses települések (61)	Vegyes adózású települések (7)
Zsellérek aránya	37,47%	40,51%	36,73%
Telekátlag	0,57	0,48	0,58
Örökös jobbágyok aránya	34,6%	10,56%	45,29%
Szabadmenetelűek aránya	65,4%	89,44%	54,71%
Magánföldesúri birtok	34	15	1
Egyházi birtoklás	39	17	1
Városi birtoklás	0	0	0
Közös birtoklás	51	26	5
Kamarai birtokok	0	0	0
Családi birtokok	3	2	0
Hiány	1	1	-

A jobbágybevallások szövegeit elemezve szembeötlő, hogy a veszprémi parasztság, főként pedig a betelepült idegen elemek értelmezésében a contractualista státusz és a szabadmenetel egymást feltételezik. Ez a jelenség nyilvánvalóan a telepítési szerződések nagy arányával magyarázható; a kérdőpontokban akadnak arra utaló nyomok, hogy a *contractusok* különösen kikötötték a szabadköltözés lehetőségét.²⁵ A *hospességgel* együtt járó szabadosság a praestatiós rendszer megválasztásának nagyobb szabadságát is eredményezte: a contractualista jobbágyfalvak között számos példa akad arra, hogy a parasztok sikerrel

²⁵ Béb (gróf Esterházy Károly örökösei által bírt német falu) esetében a következőket olvashatjuk: „Im 1741-ten Jahr da sie sich in Beeb gesetzt haben, ist ihnen der Contract mit treyjähriger Freyheit gegeben worden, nach Verflüssung [sic!] dessen hat sich die Schuldigkeit ihrer Arenda angefangen.” MNL OL C 59 Béb úrbéri kérdőpontjai. 41–44. Ez az eljárás, úgy látszik, általánosan elterjedt volt a vármegyében, és a szabad költözéssel megegyező pozíciók teremtett. Hidegkút (szintén gróf Esterházy Károly örökösei által bírt helység) és Németpolány (a zirci cisztercita prépostság birtoka) vallomásai megegyeznek, mindkettőben a gyakran ismételt formula legtisztább változata szerepel: „Nach Inhalt des Contracts seyndt sie freygängig.” MNL OL C 59 Hidegkút (40–42.) és Németpolány (44–46.) úrbéri kérdőpontjai. Kolontáron (úgyszintén gróf Esterházy Károly örököseié) ugyanígy nyilatkoztak: „A contractus szerint szabadmenetelűek.” MNL OL C 59 Kolontár úrbéri kérdőpontjai. 41–46.; Tósokon (a tihanyi bencések falva) úgyszintén: „A többször írt contractus szerint ezen helységbéliek szabadmenetelűek, mindenkor a’ szerint tractáltván az uraság által.” MNL OL C 59 Tósok úrbéri kérdőpontjai. 44–46.

váltottak adózási szisztémát, újjal, és – legalábbis látszólag – számukra kedvezőbbel cserélvén fel a régi kötekeket, vagy legalábbis kinyilvánították erre irányuló szándékukat.²⁶

Sopron vármegye – az óriásbirtokok hazája

Sopron vármegyét jórészt kikerülték a 17–18. század fordulójának nagy viharai. A terület viszonylag stabil magyar, horvát és német nemzetiségű lakosságának volt ideje és alkalmuk kifejleszteni a *praestatio* régre nyúló gyökereit, és a közeli osztrák határnak, valamint a hosszas háborúskodás által támasztott keresletnek köszönhetően módjuk nyílt az intenzívebb mezőgazdasági termelésre is.²⁷ Az úrbérrendezést, mely a korábban jóval kedvezőbb, szerződéses feltételek mellett gazdálkodó lakosság szempontjából összességében inkább negatív következményekkel járt, a vármegye – nem minden nehézség nélkül – az elsők között folytatta le 1767-ben.

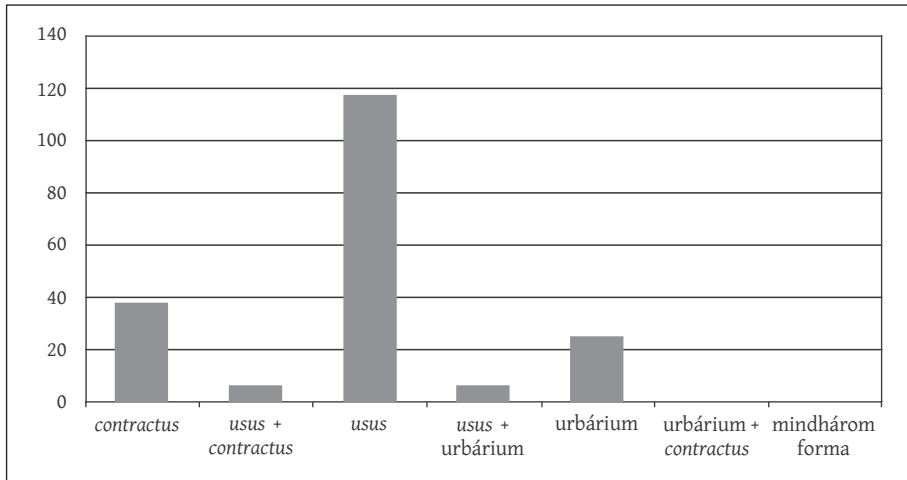
Az úrbéri tabellák adatsoraiból virágzó vármegye képe tárul elénk. Sopron megyében 208 településen éltek úrbéres jogállású parasztok; a Fónagy-féle gyűjtés adatsoraiban 18 529 gazda szerepel, ami a korábban említett hiánnyal számolva településenként átlagosan 90 főt jelentett. Ez igen magas szám, amelynek értelmezésénél természetesen tekintettel kell lennünk a kiugróan nagy lélekszámú falvakra és mezővárosokra is.²⁸ A megye telekátlaga (0,53) nagyjából megfelelt a Magyar Királyságénak; a telkesek az egész vármegyében a jobbágylakosság többségét, 65%-át adták. Sopron vármegyére az örökös jobbágság intézménye volt jellemző: az úrbérrendezéskor megkérdőzettek csaknem háromnegyede, 74%-a vallotta magát örökösnek, a szabadmenetelűek tehát jelentősen kevesebben voltak, mint a többi vizsgált régióban.

Sopron vármegyében az *ususos praestatio* rendszere volt többségben: a települések 59%-a (118) adózott régi szokás vagy rendszerezetlen formák szerint. A helységek 14%-a (27) tisztán *urbarialista*, 19%-a (39) pedig tisztán *contractualista*. *Usussal* és *urbáriummal* vegyesen a falvak 3%-a (7) *praestált*, *urbáriummal* és *contractussal* még 1% sem (1), *usus* és *contractus* után pedig 4% (8).

²⁶ A vegyes birtokú – részint Castiglione gróf, részint Szűcs Pál és testvérei között felosztott – Alsóbolhás lakói így nyilatkoztak: „Igenis szabadmenetelűek ezen helységbeli lakosok, és valamint eddig a’ *contractus* mellett tractáltak, úgy ezután is a’ mellett maradni kívánnak.” MNL OL C 59 Alsóbolhás úrbéri kérdőpontjai. 50–52. A veszprémi püspökség szerződéses birtoka, Ősi község, *contractus* váltott: „Volt ezelőtt három esztendőkel tsináltott *urbarialis contractusok*, de mármost nincs, mivel az helységbelieknek nem tezcván, ezelőtt esztendővel visszaatták” MNL OL C 59 Ősi úrbéri kérdőpontjai. 44–48.; utána másféle szerződés szerint adóztak. Sóly, a zirci cisztercita prépostság birtoka, előnytelen szerződését cserélte a nagyobb biztonságot nyújtó *urbáriumra*: „Mostani *urbárium* előtt a’ szegénségnek az uraságtul *contractussa* ugyan volt, de mivel azon *contractuson* föllül is tette szolgáltyát, megsokalván a’ *robottyokat*, hogy szolgáltyoknak bizonyos száma és rendi lehessen, attul elállot, és a’ Nemes Vármegyére folyamodván, *urbáriumért* instált.” MNL OL C 59 Sóly úrbéri kérdőpontjai. 40–43.

²⁷ Vö. Az *úrbéres birtokviszonyok Magyarországon*, 215. A tizenöt éves háború bevégezése után szünetelő konjunktúrát a Sopron vármegyei mezőgazdasági termelés visszaesésének egyenes okaként említik.

²⁸ A teljesség igénye nélkül: Agendorfban ([Ágfalva,] Sopron szabad királyi városának birtoka) 211, a vegyes birtoklású Csepregen 230, herceg Esterházy Miklós feketevárosi birtokán 318, Kapuváron 319 gazdát írtak össze.

4. ábra. Az adóztatás formái Sopron vármegyében

Sopron vármegye birtokostípusainak szerkezete sokkal egységibb, mint a korábban tárgyaltaké: jelentős többségben voltak a magánföldesurak (56%, 116 faluval); ebből a vármegye legnagyobb birtokosa, herceg Esterházy „Fényes” Miklós 90 települést bírt. Rajta kívül a Széchényi grófokat, gróf Stahrenbergnét, Festetich Károlyt és Pált emelhetjük ki a jelentősebb magánföldesurak között. A hangsúlyozott magánurasság mellett az egyházi birtokosoknak itt csekély rész jutott: a falvak 9%-át (19 helység) birtokolták, túlnyomó részüket a győri püspökség és a káptalan. A városi birtoklás az úrbéres falvak 4%-ra terjed ki (Sopron szabad királyi városa). A közös birtoklás a többi vizsgált megyéhez képest nem különösebben jellemző (30%, 62 településsel, ebből 7 a törpebirtoklás struktúrájában). Egyetlen családi birtok fordul elő, Felsőlőcs aprócska contractualista falva, melyben egy magányos szabadmenetelű jobbágyot (!) írtak csak össze, aki Kramarics László örökösait szolgálta.

A tisztán contractualista falvak esetében a birtokosok megoszlása erőteljesen eltér az összesítettől. A magánföldesurak aránya itt még magasabb (69%) volt, ahogy az egyházi birtokosoké is (20%). A közös birtoklás különféle formái ellenben visszaszorultak: a szerződéses helységek alig 8%-át tették ki (3). Az egyetlen családi birtokban álló Felsőlőcs szintén szerződés szerint szolgált. A szerződéses lakosok jogállása jobbára egységes volt (32 helység esetében): lakosságuk többsége, 60%-a örökös jobbágy, 40%-a szabadköltözésű. Közöttük magasabb, 39% volt a zsellérek aránya, mint a vármegye teljes úrbéres népességében.

A vegyes, de részben contractualista úton praestáló települések csaknem mindegyike közös birtoklású volt; az egyetlen kivétel Nagybarom, mely Esterházy herceg uradalmához tartozott. Lakosaik jogállása jobbára egységes (2 faluban valamennyien szabadmenetelűek, négyben pedig örökös jobbágyok), de 2 falu, Felsőbük és Küllő vegyes jogállásúak voltak. Ezekben a helységekben is az örökös jobbágyok domináltak (69%). A zsellérek aránya a tisztán contractualista falvakéhoz hasonló, a lakosság 38%-a.

Sopron vármegye tehát a következők szerint jellemezhető (4. táblázat):

4. táblázat. A Sopron vármegyei úrbérrendezés településeinek jellemzői

	Összes település (206)	Szerződéses települések (39)	Vegyes adózású települések (9)
Zsellérek aránya	35,25%	39,48%	37,67%
Telekátlag	0,53	0,43	0,43
Örökös jobbágyok aránya	74,08%	60,08%	69,44%
Szabadmenetelűek aránya	25,92%	39,92%	30,56%
Magánföldesúri birtok	116	27	1
Egyházi birtoklás	19	8	0
Városi birtoklás	8	0	0
Közös birtoklás	62	3	8
Kamarai birtokok	0	0	0
Családi birtokok	1	1	0
Hiány	0		

A Sopron vármegyei szerződéses (vagy részben szerződéses) falvak bevallásainak vizsgálata különösen tanulságos. A jobbára német anyanyelvű lakosság megfogalmazásai igencsak árulkodóak: a jobbágyok a kérdőpontokra megadott válaszok alapján a „jobbágy-ság” fogalmát általánosabban értelmezték, mint a többi vizsgált vármegyében tapasztalható volt; az „Unterthanschaft”, „Unterthänigkeit” szavakat mindenekelőtt a földesúrnak való alárendeltség értelmében használták, és a vallomások szövegeiben gyakorta pontosították a terminusokat.²⁹ A soproni jobbágyszerződések igen gyakran a továbtköltözés lehetőségével álltak összefüggésben: a *contractust* kötött parasztok többnyire úgy vélték, hogy a szerződéses viszony biztosítja számukra a szabad elvonulást, ilyen módon pedig a szabadmenetelű státuszt.³⁰ Az elköltözés megengedése egyúttal a javakkal való szabadabb

²⁹ Neufeld ([Lajtaújfalu,] herceg Esterházy-birtok) esetében például a következő szöveghelyet találjuk: „Die Unterthanen seynd bishero gegen einen gnädigen und geringen Abzug entlassen worden und keiner ewigen Unterthänigkeit unterworfen.” MNL OL C 59 Neufeld. 36–40. Ez, vagy valamilyen formában való módosítása számos egyéb faluban is megfigyelhető. Ellenben a közeli Haschendorf ([Hasfalva,] szintén az Esterházyaké) egy másik, szintén tipikusnak mondható formulát közöl: „Wir seynd eine ewige und Erbunterthanen.” MNL OL C 59 Haschendorf. 34–41.

³⁰ Ezt látjuk Kukerics (özvegy Somogyi Lipótné magánföldesasszony birtoka) példáján: „Wir erkennen uns nur Contractualisten, also auch nur zeitliche Inwohner zu seyn.” MNL OL C 59 Kukerics. 34–36. A széleskútiak (herceg Esterházy Miklós alattvalói) ennél is pontosabban fogalmaznak: „Wan ein Unterthan aus der Herrschaft in eine andere gehet, muß selber den Abzug bezahlen, und wegen der Entlassung such mit der Herrschaft abfinden, und sein *keinerding* der ewigen Unterthänigkeit unterworfen.” MNL OL C 59 Széleskút. 2–7. Ez utóbbit mindenesetre érdemes összevetni a szentmargarétiak ([Szentmargitbánya,] ugyancsak Esterházy-alattvalók) vallomásával: „Die allhiesige Unterthanen seindd der Herrschaft ewig unterthänig, können auch ihre Unterthanschaft nicht verändern, es seye dan, *das sich von der Herrschaft abkaufen* und von ihren Vermögen Abzug Geldt von jeden gulden 3 xr der in Land verbleibet, der aber aussern Land hinaus gehet 6 xr bevor der Herrschaft abgeführt haben.” Tirnitz József: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében II. Német nyelvű vallomások (1767)*. Sopron, 1999. 154–157. Felsőillmicen, a vasvári káptalan falvában hasonló helyzetet tapasztalhatunk: „Liquidem usu ita recepto

rendelkezés lehetőségét is jelentette a jobbágyok számára, mindenekelőtt a házvásárlásra való alkalmat.³¹

A contractuális kötés területi és általános jellegzetességei

A négy vizsgált vármegyében jobbágycontractus után praestáló 194 települést górcső alá véve a szerződéses jobbágyi viszony újabb általános és vármegyei szintű jellegzetességei ismerhetők fel.

5. táblázat. A praestatio és a jobbágyi állapot regionális sajátosságai

	Bihar vármegye	Borsod vármegye	Veszprém vármegye	Sopron vármegye
jellemző szolgáltatási forma	<i>usus</i>	<i>usus</i>	<i>contractus</i>	<i>usus</i>
jellemző birtoklási forma	egyházi + vegyes	vegyes	kiegyensúlyozott	magánföldesúri
jellemző birtoklási forma a szerződéses helységeken	egyházi	közös	magánföldesúri	hangsúlyosan magánföldesúri
A lakosok jellemzően	örökös jobbágyok	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	örökös jobbágyok + telkesek
A contractualisták jellemzően	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	szabadmenetelű telkesek	örökös jobbágyok + telkesek
Nemzetiségi jelleg a szerződéseknél	nem figyelhető meg	nem figyelhető meg	megfigyelhető (német)	megfigyelhető (német)
A zsellérek aránya	nem tér el	nem tér el	nem tér el	nem tér el

A regionális különbségek áttekintésénél szembeötlő, hogy a contractuális szolgáltatási forma főként a leginkább elpusztított, legtöbb, illetve legfrissebb háborús károkat szenvedett Veszprémnél tekinthető gyakorinak. Ennek okai között első helyen kell említeni a számos telepítési szerződést, a szervezett betelepítések viszonylag nagy számát. Ugyanez magyarázhatja a veszprémi contractualista helységek nagyobb arányát a magánföldesúri birtokokon.

A jobbágycontractus a legtöbb térségben nem eredményezett komolyabb eltérést a contractualista és az egyéb módon praestáló úrbéres népesség jogállásában: Bihar kivételével mindegyik vármegyében megegyezik a szabadmenetelűek, illetve „röghöz kö-

hinc alia Dominia transire domumque vendere semper libertum fuisset, ideo de perpetuae obligatione nihil possunt referre.” MNL OL C 59 Felsőillmic. 35–36. [Kiemelések: T. L.]

³¹ A zsirai (a győri püspökség és – jóval kisebb mértékben – a zsirai plébánia által birtokolt település) parasztok vallomásából: „Itt való Jobbogyok magokat örökösöknek nem tartják, mivel e' koráigh házokat eladni, és megh venni Szabad volt, és ki ki el mehetett mikor néki teczet.” MNL OL C 59 Zsirai. 2–4.

töttek” aránya a lakossági átlaggal. Hasonlóan megegyező eredményre jutunk a zsellérek és telkes jobbágyok arányának vizsgálatánál is.

Hangsúlyos nemzetiségi jelleget a *contractusok* Veszprém és Sopron vármegyében mutatnak, az okok azonban teljesen eltérőek. A veszprémi szerződéses jobbágyság jelentős részben betelepített német etnikumú csoportokból állt, így *contractusaik* friss „telepítési szerződések”; számos falu az eredeti tőzsér-szerződését mutatta be a *conscriptorok*-nak.³² Sopron vármegyében ezzel szemben régtől fogva *contractualisták* éltek; az ottani szerződések etnikai jellegét inkább a megye egyébként is jelentős számú német jobbágysága adta.

A korábbi kutatások eredményeivel egybehangzóan megállapítható, hogy valamenyny vizsgált megyében jellemzőbb a *contractualista praestatio* a magánföldesurak birtokain, mint a többi birtokostípus esetében.³³ Az okok hasonlóak a korábbi vizsgálatokban megállapítottakhoz: a nagybirtokos könnyebben telepít nagy tömegben (külhoni) *hospeseket* a birtokára, mint a szerényebb vagyonú nemes, a telepesek pedig általában „a helység megszállásától” számított néhány évig vagy évtizedig *contractussal* (telepítési szerződéssel) kötődnek az urasághoz. Az ilyen formájú *contractus*-kötetés a nagy, szervezett uradalmakkal rendelkező birtokosokra volt jellemző. Az egyházi túlsúlyú Bihar vármegyében éppen ezért lehetett a hatalmas, rendezett birtokokat bíró váradi püspökség a legnagyobb *contractus*-kibocsátó. Veszprémben, ahol a szerződéses falvaknál a közös birtoklásúak szerepeltek a legnagyobb arányban, számos településen osztottak nagybirtokos arisztokrata földesurak (főképpen Esterházy-örökösök); ahol egy mágnás bírt néhány kisebb nemesrel közösen egy-egy falut, ott nagy biztonsággal ki lehet jelteni, hogy a csekélyebb vagyonú nemesség csupán néhány, nemritkán egy-két jobbágyra terjedő részben volt a helység *compossora*, a falu lakosságának zöme a mágnáshoz tartozott.

Az arisztokratákhoz kötődő *contractualitás* rendszere legjellemzőbben Sopron vármegyében figyelhető meg, ahol Esterházy Miklós herceg óriási uradalmaiban a lakosság jelentős része szerződés útján *praestált*, bár az itteni *contractusok* elenyészően csekély része „telepítési szerződés” a szó valódi értelmében: Sopron *contractusai* helyenként meglepően régiek, sok esetben a 17. század derekáig vagy még régebbre tekintenek vissza.³⁴

Fontos kiemelni az úrbéri kérdőpontokra adott válaszok vizsgálatánál felmerülő terminológiai problémákat is. Az úrbérrendezés összeíró hivatalnokai a jelek szerint sok esetben egészen másként értelmeztek egyes kifejezéseket, mint a nekik jelentést tevő falusi előljárók, így számos falunál gondot okozott a *praestatiós* rendszer szabatos meg-

³² Így pl. a gróf Esterházy család birtokában lévő Borzavár vagy Csót (amely ugyan friss szerződést mutatott fel, de korábban is *contractualista* volt), ugyanígy Ányos Ferenc esztergári birtoka, a nagykamandi Erdődy-birtok, Fenyőfő, Gyirót, Lókút, Nagyganna, Nyögér, Ság és Szűcs (Esterházy-javak), a veszprémi káptalan peremartoni jószágá, a vegyes birtoklású Nemesfajsz, valamint Kisganna, ahol a korábbi telepítési szerződést írták át állandó *contractussá*. A vegyes birtoklású Litér a telepítés után a második szerződését kötötte.

³³ Lásd Tompa: A szerződéses jobbágyság, 281.

³⁴ Haschendorf hatályos szerződése pl. 1690 óta áll fenn, Keresztényé 1665-től (!), Kishöfleiné 1646-tól, Nagymartoné szintén, Németszidány 1699-től *contractualista*, Nyék viszont már 1625-től (!). Pecsenyed *contractusa* 1646-ban datált, Szárazvámé, Szentgyörgyé és Szentmargarétáé úgyszintén. A győri püspök zsirai jobbágyai 1684-ben szerződtek a földesurakkal.

állapítása. A jobbágyok, elsősorban Veszprémben és Borsodban, gyakran hosszadalmas és kimerítő feleleteket adtak a 2. és 3. kérdőpontra, melyben a helység adó- és munkajáradék-szolgáltatási rendszerét részleteiben mutatták be, az alapos kifejtés közben azonban keverték a terminusokat, főként az évekre visszamenőleg megkérdezett adó státuszok vonatkozásában. Bevallásaikban a „szerződés” („punctumok”, „egyezés”) szó egyáltalán nem utal minden esetben a bevezetésben részletezett jobbágycontractusra: gyakran urbáriumot értettek alatta, melyet a közösség a jobbágy szerződéshez hasonlóan írásban kapott meg, és a *praestatio* kézzelfogható, visszakereshető megtestesüléseként őrzött (ha őrzött).

Bár maguk a jobbágyok számos bevallásban egyértelműen utalnak rá,³⁵ a taxafizetés valójában korántsem volt minden esetben egyenlő a contractualista státusszal. Az usussal praestáló falvaknál gyakorta látható, hogy a „bevett szokás” akár tisztán készpénzfizetést is jelenthetett, amennyiben az az uraság érdekeinek inkább megfelelt. A szerződéses jobbágyi rendszer megléte így elsősorban inkább annak függvényében állapítható meg, hogy maguk a parasztok mennyiben kezdeményezhették a *contractus*ra lépést, a szerződészövegek mennyiben szolgálták a közösség érdekeit, illetve, hogy a *contractus* megszűnése milyen mértékben múltott (vagy múlhatott) esetleg a lakosság közösségi döntésein.³⁶

Ez utóbbi kérdést érdemes kissé alaposabban körüljárni. A jobbágycontractusok – mint szabott terminusra szóló megállapodások – természetesen többnyire elévülés útján szűntek meg, azaz a határidejük lejártával a közösség valamely más adózási formához, jobbára a bevett szokáshoz tért vissza.³⁷ Arra is akadtak példák azonban, hogy a szerző-

³⁵ Érdemes kiemelni a vajdai parasztok (Bihar vármegye, Dobozi Mihály birtoka) vallomását: „Ad 9um. Tizenketten vagynak mostan, akik Jobbágyi nevezet alatt télsik a' Szolgálatot, [...] ezek ámbár magokat Jobbágyoknak nem tartanak, mindazonáltal minnyájan ember emlékezetitől fogva Jobbágyképpen szolgáltak, ugymint: az Urbárium előtt Taxát nem adtak, hanem minden héten két napot szolgáltak, [az Urbárium óta pedig] az a' Külömbőség volt közöttünk mindez ideig hogy a' Jobbágyok két nappal többet szolgáltak, hogy sem a' Szabad menetelű emberek...” MNL OL C 59 Vajda (Bihar). 2–6.

³⁶ Csupán néhány kiragadott példa: a Bihar vármegyei Alsókimpány lakói egy összegben váltják meg a szolgáltatásaik egy részét, praestációjukat azonban még csak szóbeli contractualitásnak sem lehetne nevezni, hiszen oktrojált, a földesúr által rájuk testált rendszerről van szó. Ugyanebből a vármegyéből Barzest lakóinak van ugyan „libellusuk” a szolgálatokra nézve, az abban foglaltakba azonban nincs beleszólásuk. Csanáloson csupán özvegy Csernyánszky né jobbágyai taxások, a többiek robotolnak, ennek azonban sehol sincs írásos nyoma, és a jobbágyok maguk sem mondják magukat szerződéseseknek. A széltállóiak szolgáltatásai egyaránt tartalmaznak taxafizetést és robotmunkát, rendszerük mégsem szerződéses praestálás, hiszen – szintén – hiányzik a kölcsönös megegyezés mozzanata. Az Ugray család predikátumát adó Ugrán a lakosok így nyilatkoztak: „Taxás Szabad menetelű emberek vagyunk.” (MNL OL C 59 Ugra. 2–8.), ennek ellenére bevett szokás szerint adóztak. Várfancsika és Vircsalag kamarabirtokai szintén taxafizető ususos rendszerben praestálnak. A Borsod vármegyei, vegyes birtoklású Arló és Damak falvak lakosai kizárólag taxát fizetnek, rendszerük ennek ellenére tiszta usust mutat. Ravazdy András tassádfői jobbágyai ellenben contractualisták, holott szerződésük csupán szóbeli, köteleiségeik között pedig a terményszállítástól elkezdve, a fuvaron keresztül az ajándékig mindenféle forma előfordul. A jelenséget jól szemlélteti még a Sopron vármegyei Lajtaszék [Stotzing] esete, ahol a lakosok taxafizetéssel adóztak, de bevallásukban világosan kimondták, hogy „ohne beyhanden habenten Contracten”. MNL OL C 59 Stotzing. 2–6.

³⁷ Így volt ez a Veszprém vármegyei Péterd (a pannonhalmi bencések birtoka) esetében, ahol a *contractus* csak a gazdálkodás egy meghatározott szeletére terjedt ki: „... hanem csupáncsak a szőlőhegy viget [volt szerződésünk], [...] ugymint 1750-dik esztendőben nyertek az uraságtul contractust [...] Eltelvén márpedig azon tíz esztendő, azon szőlőbéli termésből minden esztendőben tizedet adnak.” MNL OL C 59 Péterd. 41–45. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – ipusztériális földre vonatkozván – a péterdiek szerződése nem tekinthető a szó szoros értelmében vett közösségi jobbágycontractusnak. Lásd Pálmány: Az urbárium, 289.

dések egyszerűen feledésbe merültek, mert az írott szövegek világához nem szokott jobbság vagy a hanyag földesúr nem „observálta” őket többé, esetleg (és ez is viszonylag gyakori eset) a kialakult pontjaik kezdtek jelentősen különbözni a hétköznapi gyakorlattól.³⁸ A szerződésszövegek fizikai megsemmisülése sok esetben vezetett a contractus viszony megszakadásához, még akkor is, ha a balesethez egyik félnek sem volt köze, amint azt láthattuk a Bihar vármegyei kamarai birtokok példáján.

Érdekesebb eset, amikor a jobbágyok maguk állnak el a korábban kialakult szerződéstől. Erre szintén számos precedens akadt a gyűjtésben, a szövegek elemzéséből pedig kiderül, milyen módon tudott ellenállni a parasztság a hátrányosnak érzett *contractusok* bevezetésének. A tiltakozás legegyszerűbb módja volt, ha az oktrojált szerződést „nem vették kezükhöz”, vagy nem voltak hajlandók „kezüik kereszt vonásával” ellátni.³⁹ Ha már érvényben lévő szerződés tartalmán kívántak változtatni, lehetséges megoldásként felmerülhetett a „passzív ellenállás”, azaz a szerződésszöveg semmibevétele, a szolgáltatások másfajta formában történő ellátása, esetleg elhanyagolása.⁴⁰ Akad olyan eset is, amikor a jobbágyok egyszerűen visszaadták a földesúrnak a *contractust*, így szorítva azt a kedvezőbb usus fenntartására vagy újabb szerződésre.⁴¹

Ennek ellenére gyakoribbnak tűnik az az eset, hogy a földesúr maga bontja fel a szerződést, általában számolatlan robotot vagy fölös szolgáltatásokat kényszerítve a korábban *contractualista* jobbágyaira. A parasztnak ilyenkor vajmi kevés lehetőségük lehetett az urasággal való szembeszegülésre, ám tiltakozásukat gyakorta kifejezésre juttatták az úrbéri kérdéssorok hasábjain. Minden jel arra mutat, hogy a *contractus* érvényessége elsősorban a jobbágy és a földesúr közötti aktuális erő- és érdekvizonyok függvényében

---

Ugyanebben a vármegyében Hajmáskér (veszprémi püspökség) szerződését az uraságváltás törölte el: „[A korábbi földesúr] üdejében ugyan egynehány esztendőig mind robottyokat, mind más jövedelmeket készpíznül [...] váltották meg, és azéránt *contractusuk* volt, de a' sem vala állandós és örökös, hanem csak ideig való.” MNL OL C 59 Hajmáskér. 43–46.

³⁸ Az Okolicsányiak birtokában lévő, Borsod vármegyei Alsótelkes példáján: „Az előtt mint egy 30 esztendőkel volt *contractusunk* akkori földes urunkkal, [...] de már most mint egy 20 esztendőktől fogvást [...] robotát is teszünk.” Szintén Borsod vármegyében, Sály községben (Szepessy László faluja): „A' tekéttetes földes urasággal [...] 12 napi szolgálatban egyeztünk meg, azon *contractus* szerint egy esztendeig szolgáltunk, de azután következő esztendőknél [...] csak szokás szerint...” Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 6–7., 222–223.

³⁹ Ez történt pl. a Borsod vármegyei Abodon (özvegy gróf Csáky Antalné birtoka): „... mivel az mely *contractust* ez előtt tizen öt, tizen hat esztendőkel kívánt az Méltóságos Uraság adni, azt kezükhöz venni nem akartuk...” Forrásként: Tóth Péter: Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 1–2.

⁴⁰ A borsodi Nagymihályban (7 kisebb birtokos között felosztva): „... 1749. esztendőben tekéttetes Almásy, Fáy és Majtényi uraknak daróci tiszteitül voltak írásban, de *subscriptio* nélkül némely punctumok ki adva, [...] de e' sem állott meg, hanem attul is üdövel el állottak, jól lehet tömlöczezés alatt is arra kényszerítettek...” Tóth: *A Mária Terézia-kori* (Borsod vármegye), 148–150. A veszprémi Magyarpolányon (a zirci cisztercita apátság): „Vagyon ugyan ezen helységnek az A és B bötük alatt iderekesztett kétrendbeli *contractusok*, de a' mostani lakosok nem azon *contractusok* mellett teszik a' szolgálatyokat, hanem a' bévett szokás szerint, azon szokás penig ezen lakosoknak emlékezetire mindenkor tartatott...” MNL OL C 59 Magyarpolány. 39–41.

⁴¹ Így cselekedett a Veszprém vármegyei Ősi község, a veszprémi püspökség birtoka: „Volt ezelőtt három esztendőkel tsináltottot *urbarialis contractusok*, de mármost nincs, mivel az helységbelieknek nem teczván, ezelőtt esztendővel visszaatták” (MNL OL C 59 Ősi. 44–48.), és azután új, kedvezőbb *contractust* kötöttek.

maradt fenn vagy szűnt meg, és a kérdésben a vármegye, illetve a felsőbb hatóságok nem rendelkeztek jelentős befolyással.⁴²

Általános következtetések, a jobbágyszerződések tipológiája

A szerződéses jobbágyság regionális mintázatait vizsgáló kutatás folyamán több mint másfélezer település csaknem 395 jobbágycontractusát sikerült elemezni. A forrásanyag kellő nagyságú ahhoz, hogy bizonyos általános következtetéseket vonjunk le, illetve hogy a jobbágyszerződések típusait illetően ki lehessen egészíteni a szakirodalom terminusait.

A vizsgált jobbágyszerződések mindegyike kétoldalú megállapodás. Ezt még akkor is kijelenthetjük, ha maga a szerződésszöveg nem maradt fenn, ugyanis a lakosok bevallásaiban általában utalnak arra, hogy terheiket maguk alkudták-e ki a földesúrral, vagy oktrojáltan kapták. Utóbbi esetben is gyakran beszélnek szerződésről, az ilyen falvakat azonban az ususos praestatiójú települések közé soroltam. A kétoldalúság, a kölcsönösség kritériuma alapján viszont olyan közösségeket is a contractualisták közé számítottam, amelyeknek írásbeli szerződésük egyáltalán nem volt, viszont az urasággal történő tárgyalás egyértelműen kiderült a praestatiót leíró válaszaikból.

A szerződéses jobbágyság állapota – finomítva kissé Pálmány Béla korábbi megállapítását⁴³ – nem függött össze feltétlenül a szabadmenetelű státusszal, még akkor sem, ha egyes vármegyékben (így jelesen Sopronban) erre valóban akadnak egyértelmű példák. A jobbágyköltözés igen bonyolult kérdését ehelyütt nincs lehetőség mélységében vizsgálni;⁴⁴ annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy az örökösség fogalmát a megker-

⁴² A Borsod vármegyei Bükkaranyos (vegyes egyházi és magánbirtoklásban) példáján: „In Anno 1752. [a földesúr] minékünk 12 esztendőre írásban contractust kiadni méltóztatott, [...] de míglen a 12 esztendő el nem múlt is, tsak igen hamar nagyobb szolgálatokra hajtogattattunk...”. Hasonló történet Szilvásváradon (gróf Keglevich-birtok): „Ez előtt [...] tizen hét esztendővel [...] fizettünk száz ötven rénes forintokat, melyet azótától fogva az méltóságos uraság kemény, s rend nélkül való rabotára fordított.” Tóth: *A Mária Terézia-kori (Borsod vármegye),* 46–48., 234–236. A Sopron vármegyei Acsalag (herceg Esterházy Miklós faluja) lakói egy korábbi generáció alatt veszítették el a szerződésüket: „1755-dik esztendőben kapuvári várban tartott dominalis szék alkalmatosságával bizonyos szolgálatokat tettek reánk, azeránt volt levelünk is, de azt Istenben boldogult nagyméltóságú Antal herczeg, kegyelmes urunk elvénén tőlünk, az időtül fogva ekképpen szolgálunk”. MNL OL C 59 Acsalag, 30–32. Ebergőcön (Széchényi Zsigmond és özvegy gróf Viczayné között felosztott jószág) szintén az úriszék szüntette meg a korábbi kiváltságos helyzetet: „Ennek előtte mintegy 34 vagy 35 esztendőkkel tartatott [az uraság] dominalis széket, és azon időtül fogva vagyunk az mostani szolgálatunkban. Azelőtt pedig robotot nem szolgáltunk, hanem árendát fizettünk” (MNL OL C 59 Ebergőc, 34–37.), ahogy Németlövőn (gróf Széchényi Antalé) is: „Azelőtt való időkbén ezen mezővárosbeli lakosok árendások voltak, hanem [az úriszék óta] vagyon a' jobbágyság a' mostani szolgálatban és adózásban.” Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767).* Sopron, 1998. 149–150.

⁴³ „A szerződésesek másik általános kedvezménye abban állt, hogy a földesurak elismerték szabad költözési jogukat: a *contractus* egy pontja szinte mindig szabályozta, miként élhetnek lakóhelyük más, számukra kedvezőbb lakóhellyel való felcserélésének jogával.” Pálmány: *Az urbárium,* 289.

⁴⁴ A kérdéshez lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Bp., 1969. Újabbán Horváth Zita: *Örökös és szabadmenetelű jobbágyok a 18. századi Magyarországon. Századok* 143 (2009) 1063–1104.

dezett paraszti közösségek sok esetben elsősorban a letelepedés generációk óta tartó tényének megnevezésére használták, azaz többnyire azok a helységek vallották magukat örökösöknek, amelyekben a lakosok szülei, nagyszülei is helybelieknek számítottak, gyakran függetlenül attól, hogy szabad elmenetelüket korlátozta-e valamilyen urasági intézkedés, esetleg fennálló usus.

A jobbágszerződések terminológiai problémáit gyarapítja, hogy gyakorta az urbáriumokat, esetleg az usus bizonyos szabályozottabb formáját is „egyezésnek” vagy „egyezségnek” mondták, annak ellenére, hogy ezekben az esetekben nyilvánvalóan nem kötötte a feleket contractuális viszony. A szerződéses státusz meglétét ilyenkor legegyszerűbb volt az első kérdőpontra adott részletes válasz elemzéséből megállapítani: az urbáriumra ugyanis jellemző volt, hogy azt az úriszéken hirdették ki, illetve adták a közösség kezébe, míg a jobbágycontractusnál gyakoribb az úriszéken kívüli „magánegyezség” a földesúr és a közösségek között.

A „közösség” fogalma önmagában is felvet egy újabb problémát: tekinthetők-e valódi jobbágycontractusnak az egyéni szerződések, amelyeket nem a faluközösségek, hanem azok egyes tagjai kötnek a földesúrral vagy reprezentánsával? Az elemzésnél én magam ezeket is a részben contractualista státuszú helységek közé soroltam, hiszen a szerződés legfontosabb mozzanata, a kétoldalúság itt is egyértelműen megjelent.

A 18. századi jobbágszerződéseket ilyen módon a következő csoportokba sorolhatjuk a szerződő felek alapján:

- közösségi jobbágszerződésről: a földesúr szerződik a faluközösség egészével mint jogi személlyel;
- egyéni szerződésről: egyes jobbágyok kötnek *contractust* az urasággal, és ilyen módon a helység a vegyes praestatiójú falvak csoportjába kerül.

A *contractus* keletkezési körülményei szerint meghatározhatunk

- telepítési szerződést (Pálmány Béla ezeket nevezi *soltészségeknek*, illetve „*impopulationalis szerződéseknek*”)⁴⁵: a földesúr előre kiválasztott, gyakran idegen etnikumú lakosságot telepít az általában pusztán álló birtokra, és velük mint jogi személlyel köt *contractust*;
- „katasztrófakezelő” szerződést: a korábban másfajta praestatióval (általában *ususal*) adózó helység jobbágyságait valamiféle természeti katasztrófa vagy váratlan, nehéz állapot sodorta abba a helyzetbe, hogy az urasággal szerződésre kellett lépniük, és így a *contractus* pontjai főként a regenerálódó falu jobbágyterheinek csökkentését célozzák;
- „jutalmazó” (*inscriptionalis*)⁴⁶ szerződés: a gazdagabb, gyakran *armalista* jobbágy és a pénzsűkében lévő földesúr közötti, kölcsönösen előnyös megállapodás;
- „községfejlesztő célzatú” szerződés: e ritka típus többnyire mezővárosoknál fordul elő, amikor is a közösség anyagi ereje tudatában maga ajánlja meg a földesúrnak

⁴⁵ Pálmány: Az urbárium, 289–290.

⁴⁶ Uo. 290.

úrbéri terheinek évente egy összegben való megváltását; célja a helység zavartalan továbbfejlődésének biztosítása, illetve bizonyos fokú függetlenség elérése.

A szerződésben foglalt praestatiók részletes vizsgálata után elkülöníthetünk

- tisztán taxás contractualista státuszt: a falu csak taxafizetésre kötelezi magát, és ennek elmaradása esetén a *contractus* megszűnik;
- vegyes adózású szerződésességet: a jobbágyközösség a *contractus*ban egyaránt vállal robotot és taxafizetést;
- munkajáradékos *contractus*: a közösség kizárólag bizonyos robotmunkákat vállal a szerződésében, esetleg valamilyen speciális termék előállítását;
- különös szolgáltatásokra alapuló megállapodás: ez a praestatiós forma a privilégiumos rendszer határán foglal helyet; a jobbágyok szerződésükben bizonyos különleges munkákra vagy szolgáltatásokra (fafeldolgozás, vincellérség stb.) kötelezik magukat, melyek ellátása után mentesülnek az úrbéres terhektől. A valódi privilégiumos szisztémától ezt a fajtájú praestatiót a szerződő felek társadalmi státusza különíti el: míg a kiváltságolt települések lakói vagy a manumissimáltak már nem számíthatók jogi értelemben a szorosan vett jobbágysághoz, hiszen bizonytalan helyzetű, „köztes” elemekké váltak (katonaszabadok, hajdúszabadok, armalisták stb.), addig a speciális szolgáltatásokat vállalók megmaradnak a jobbágyi sorban, és kiváltságolt állapotuk – a *contractus* kölcsönös felbonthatóságának szabályai alapján – a földesúr részéről bármikor megszüntethető.

A szerződés formáját tekintve lehet

- írásos: a megállapodást *notarius* segítségével írásban rögzítik és jogbiztosító iratként őrzik;
- szóbeli: a szerződő felek szóban egyeznek meg, a kölcsönösség kritériumait betartva.

Végül, a *contractus* időtartamára nézve csupán egyetlen kategória látszik:

- a szabott idejű szerződés – a contractualista státusz egy bizonyos időre szól, és ha a terminus lejárt, a szerződés semmissé válik, hacsak a felek nem döntenek úgy, hogy megújítják újabb terminusig (ez a gyakorlat általánosnak tűnik).

A szerződéses jobbágyság rendszere a kora újkori, hangsúlyosan a 18. századi jobbágyság társadalom-, jog- és gazdaságtörténetének fontos témája. A jobbágyok contractualista praestatiója nem pusztán a közösségek adózásának formáit határozta meg: az úrbéres terhek részben vagy egészben való megváltása új lehetőségeket nyithatott a paraszti magángazdálkodás kiterjesztése felé, a gyakran kívánatosnak tekintett szerződéses jobbágyi állapotra való törekvés, illetve ennek az állapotnak tényleges elérése tovább tagolta, differenciálta a premodern agrártársadalom egyébként is tarka palettáját. A contractuális kötésben foglaltak betartására kényszeríthető földesúrral szemben elfoglalt szerződéses helyzet érdekvédelmi lehetőséget – és a döntéshozó társadalmi réteggel való kommunikáció lehetőségét – adta a rendi nemzetből kizárt paraszti tömegek egy részének kezébe.

A jobbágyszerződések regionális sajátosságainak részletes és az összes vármegyére kiterjedő vizsgálata egyelőre a történelemszakma még le nem rótt adósságai közé tartozik.

A teljeskörű összevetést és analízist a kutatói korlátokon túl a forrásanyag szórtsága, a forráspusztulás és a kérdőpontokra adott válaszok, illetve a *contractusok* sokszínű nyelvezete sem könnyíti meg. A *contractualista* státusz megyei szintű mintavételének eddigi eredményeiből mindazonáltal már körvonalazódni látszik a feudális kori jobbágyi szerződés „alaktana”, az ezzel kapcsolatos demográfiai, társadalom- és birtoklástörténeti sajátosságok területi tagoltsága. A jövőben – remélve, hogy a szerződéses jobbágyság témaköre több kutatót is megmozgat a regionális gyűjtés és elemzés irányába – üdvös lenne a kérdést minél szélesebb körben, jelesen mindenekelőtt a trianoni határokon túlra került vármegyék esetében, vizsgálat alá vonni és az eredmények (akár interdiszciplináris jellegű) összegzésével és értékelésével pontosan kirajzolni a *contractuális* kötés magyarországi morfológiájának képét.

„... MENNÉL TÖBB BOLONDOT KELL TERMELNI AZ ÁLLAMNAK” A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952

CSIKÓS GÁBOR

”... MORE FOOLS HAVE TO BE PRODUCED FOR THE STATE”

The Physiological Limits of Stalinist Social Engineering, 1952

This study examines the psychological effects of Stalinist social engineering in Hungary in the early 1950s through the memoirs of a former warden and the patient files of the National Institute of Psychiatry and Neurology. The life stories reveal pathogenic factors such as overwork, identity rupture, abrupt social mobility, and the politicization of everyday life. The experiences of psychiatric patients as a minority also provide insight into the conflicts of the majority within society. An important finding of the study is that not only did the obvious victims show symptoms of mental illness, but even the most privileged leaders found that Soviet voluntarism encountered not only economic obstacles or even social resistance but also a more elementary limitation: the limits of their own physical and mental capacity.

Keywords: Stalinism, social transformation, history from-below, psychiatry

---

„Az elmebajban nem valami újat és ismeretlent fedezünk fel, hanem saját lényünk alapját, azoknak az életproblémáknak a szülőanyját, amelyeken mindannyian munkálkodunk.”¹

(*Carl Gustav Jung* [1908.])

„A II. osztályon igen sok sztahanovista van, akik a túlfeszített munkától ideg-összeroppanást kapnak. Csendesebb és nyugodtabb perceikben Rákosit és Sztálint vádolják, hogy azok tették őket tönkre a nagy munkahajzával. Gátlás nélkül beszélnek arról, hogy az oroszok kizsákmányolják az országot. Nem jó, azt mondják, hogy egy kis ország egy rablóbanda kezébe kerül. Az egyik osztályon fekszik egy beteg, aki az ideológiai tanfolyamok következtében roppant össze”²

Csikós Gábor, tudományos munkatárs, BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

¹ Jung Carl Gustav: A pszichózis tartalma. In: uő: *Az elmebetegségek pszichogenezise*. [Ford. Ferentzi Eszter.] Bp., 2015. 180.

² A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmegyógyintézetben. 1952. október 11. Szabad Európa Rádió iratai/Szabad Európa Rádió Kutatóintézet. Általános iratok. Nyílt Társadalom Archívum. Közép-európai Egyetem [Central European University, Bp.] (= HU OSA) 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

– számolt be a Szabad Európa Rádiónak lipótmezei tapasztalatairól az a férfi, aki 1952 májusában a Népjóléti Minisztériumnál jelentkezett azzal, hogy ápolóként kívánna dolgozni. Mivel nem volt párttag, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetbe irányították, ahol „nem veszik szigorúan a párttagság kérdését”. Valóban: az intézeti párttitkár személyes meghallgatás nélkül javasolta a felvételét, mert mint kiderült, a helyettesítést a „nehéz és veszélyes munkában” sürgősen meg kellett szervezni. Közvetlen felettesének első kérése ugyan a párttagságát firtatta, de végül abban maradtak, hogy

„... nem baj, ha nem is párttag, csak a munkáját végezze el rendesen, mert itt mindeki azzal tölti az idejét, hogy a Szabad Népet olvassa, és kibújnak a munka alól. Közölte vele egyben a szolgálatra való következő utasításokat: A rendes szolgálati idő reggel 7-től este 6-ig, de mivel az intézet versenyben áll a többi kórházakkal, már fél hétre jelenjen meg a szolgálati helyen. Majd humorosan jegyezte meg a főápoló: Termelési versenyben vagyunk, mennél több bolondot kell termelni az államnak.”³

A segédápoló elbeszélése, kellő forráskritikával, különleges forrása a korai ötvenes éveknek. A közlőnek minden oka megvolt arra, hogy ellenszenvvel beszéljen a magyarországi állapotokról, tekintve hogy pályáját megtörte az 1945-öt követő időszak. A jogi doktorátussal rendelkező, nagyenyedi származású férfi állami alkalmazásban állt, amikor 1945 márciusában szovjet fogságba esett, ahonnan csak 1945 szeptemberében szabadult. Rövid életrajza szerint két hónapra ismét állami alkalmazott lett, de aztán elbocsátották, és mint kórházi kisegítő kereste kenyerét Hajdúszoboszlón. 1950-ben segédmunkás, majd pedig hordár volt a Nyugati pályaudvaron. Ötvenéves volt, mikor ápolónak jelentkezett a Népjóléti Minisztériumba.⁴

Beszámolója képezi jelen írás keretét, különösen annak a bevezetőben említett része. A tanulmány fő kérdése, hogy miként csapódott le a sztálinista voluntarizmus a társadalom tagjaiban, különösen azokban, akik a propaganda ígérete szerint a rendszer kedvezményezettjei közé kerültek. Nem szándékom intézménytörténetet írni: Lipótmezőt olyan tényezőként fogom fel, amelynek dokumentációja tájékoztat egy kisebbség, a pszichiátriai betegek megéléséről, és ezek segítségével az egészséges, többségi társadalom története is közvetíthető. Bár a kórtörténetek betegségfókuszúak, a nagyobb társadalom mint betegséget és élettörténetet értelmező keret mindvégig jelen van.

³ Egy személy felvétele ápolóként Budapesten, a lipótmezei Elmegyógyintézetbe. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26220. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:eee9e90b-84dc-487f-9ed1-c43102d534fe>. A letöltés ideje: 2021. december 4.)

⁴ Állami Elmegyógyintézet, Budapest – Lipótmező. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26218. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:dcadfeb4-d7dd-42da-b2b6-06ae4f1f0e49>. A letöltés ideje: 2021. október 24.)

Szakirodalmi háttér és vidéki vetületek

Az ötvenes évek társadalomtörténete szinte kínálja, hogy pszichiátriai forrásbázison keresztül vizsgáljuk, utalhatunk itt például a köztörténet által használt pszichiátriai metaforákra. Berend T. Iván mérlegelésében közel egymillió ember státusának „korábban elképzelhetetlen emelkedését”, másfél millió deklasszálódását és azt helyezte a serpenyőkbe, hogy a lakosság negyedét „valamiféle sérelem” érte. A korszak jellemzésére használt szófordulatai – köztudathasadás, túlfeszítettség, indokolatlan bizalmatlanság, megerőszkoló átalakítás – óhatatlan élettani áthallásokat is tartalmaznak.⁵ De példaként hozható Benedek István *Aranyketrec*-ének skizofrén betege is, aki attól félt, hogy a pártközpont megfigyelteti, és hogy a János Kórházban nemzetközi kémszervezet működik. Egy másik betege arról beszélt, hogy moszkvaiak mérgezés útján akarják kommunistának beszervezni. Bérlő bácsi pedig úgy nyilatkozott, hogy „Magyarországon csak két igazi kommunista van: Rákosi és ő”, és írta is neki rendületlenül a feljelentéseket reakcióokról, feketézőről, köztük saját rokonairól. Vajon ezek a sorsok nem tükrözik-e némiképp a kor általános hangulatát is?⁶

Hogy ez nem csak olvasói konstrukció, bizonyítja, hogy ezekben az években a pszichiátriai szakterület az osztársadalmi érdeklődés középpontjába került. Egy volt simasági ápoló elbeszélése szerint:

„Dr. Sántha Kálmán egyetemi tanár, agysebész [...] 1950-ben tette híres nyilatkozatát informátorunk szerint, melyben kifejtette a debreceni orvostanhallgatóknak nézeteit a munkaversenyek, a sztahanovizmus, a túlhajtott munka veszélyességéről. [...] Nyilatkozatának eredménye volt, hogy a legrövidebb időn belül felmentették tanszékekének vezetése alól, s elhelyezték Balassagyarmatra, hogy veszélyes nézeteinek nyilvános terjesztésére ne legyen alkalma. [...] Felszólították, [...] hogy vonja vissza híres debreceni nyilatkozatát, de legalábbis helyettesítse, mire Sántha azzal válaszolt: De uraim, én doktor Sántha Kálmán vagyok.”⁷

Az eset koncepciój jellegét és a politikai háttérmechanizmusokat Huszár Tibor monográfiájában dolgozta fel. Sántha ügyének akadémiai tárgyalásakor a Lipótmezőről két orvos is tanúságot tett a rendszer és az ideológia mellett. Az intézetvezető Gimesné dr. Hajdú Lili⁸ és Stief Sándor bizonygatta, hogy tapasztalataik alapján „sem semmiféle túlmunka, sem

⁵ Berend T. Iván: Az 1950-es évek a történelemszemléletben és a köztudatban. In: *Történelem és közgondolkodás*. Szerk. Vass Henrik. Bp., 1982. 179–189.

⁶ Benedek István: *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*. Bp., 1983. 117., 282., 296–297.

⁷ A Simaság – Intapszta kísérleti elmeógyógyintézet. 1956. május 11. HU OSA 300-1-2-70948. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:005af2b5-c72d-435a-a7ab-ffa6d9874237>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁸ Belső konfliktusainak szemszögéből megírt életrajzára lásd Borgos Anna: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és ideológia találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében. *Thalassa. Pszichoanalízis, társadalom, kultúra* 20 (2009) 9. sz. 21–46.

a sztahanovizmus ideges elmébántalmat nem okozhat”.⁹ Érdemes megvizsgálni, vajon intézetük dokumentációja is ezt a meggyőződést erősíti-e.

A kórlapok sajátos irányt biztosítanak a kortörténet megközelítésére. Részben egodokumentumok ezek, hiszen a beteg elbeszéléseit sokszor szó szerint közlik, de a végső formát mégis az egészségügyi szakember adja: tehát beteg és kezelőorvosának közös konstrukciójaként foghatók fel, ahol a társadalmi kérdéseket az orvosi nyelv közvetíti. A nézőpontok ilyen keveredése, illetve az inkonzisztencia olyan tényezők, amelyek óvatosságra intenek a forrástípus használatakor. További fontos ellenvetés a validitás kérdése: következtethetünk-e ezekből a forrásokból a társadalomra, vagy a kartonokban rögzített viselkedések pusztán a patológia megnyilvánulásai?

Bár a téma világszinten is kevésbé kutatott, néhány kezdeményezés már mutatja a forráscsoport alkalmazhatóságát a hagyományos orvos- vagy intézménytörténet körén túl is. A nemzetközi szakirodalom döntően a gyarmati múltra, az eltérő kultúrák és kulturális normák találkozásaira,¹⁰ illetve a világháborús traumákra fókuszál.¹¹ A magyar szakirodalomból kiemelhető Pisztor Ferenc munkássága,¹² és Kovai Melindáé, aki egy Lipótmezőn ápolt funkcionárius elbeszélései alapján tárgyalja az 1956-os forradalmat.¹³ Ha ezen munkákon és a mottóként használt jungi gondolaton túl további bizonyítékot is várunk a pszichiátriai betegkartonok használhatóságára, akkor két tényezőt vizsgálhatunk: a betegségek biológiai és társadalmi meghatározottságát, illetve a korabeli szakirodalmi reflexiókat.

A pszichiátriai betegségek nem pusztán az agy betegségei: kialakulásukban a (társadalmi) környezetnek fontos szerepe van. Bár a Pavlov által tárgyalt „kísérleti neurózis” elviekben már az ötvenes években is megengedhette volna a társadalmi hatások vizsgálatát, a szovjet mintára bevezetett pszichiátriai gyakorlatot Kelet-Európában a nagy fokú redukcionizmus jellemezte. A neuropszichiátriai szemléletű reflexológia kizárólagos paradigmává vált,¹⁴ és az orvosi betegség modelljét csak a hatvanas években árnyalták a szociálpszichiátriai kutatások. Itt főként Juhász Pál úttörő munkái említhetők, aki nemcsak a patogén szociális feszültségek tovább élését mutatta ki, de bizonyította, hogy a szocializmusban újabbak is keletkeztek.¹⁵ Mindez szakítást jelentett az ötvenes évek elejének olyan kijelentéseivel, mint aminőt Tariska István, az Egészségügyi Minisztérium elmeügyi

⁹ Huszár Tibor: *A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon*. Bp., 1998. 274.; Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945-1970*. Bp., 2016. 283-284.

¹⁰ Pl. Jonathan Sadowsky: *Imperial Bedlam. Institutions of Madness in Colonial Southwest Nigeria*. Los Angeles, 1999.

¹¹ Pl. Svenja Goltermann: *The War in Their Minds. German Soldiers and Their Violent Pasts in West Germany*. Ann Arbor, 2017.; Ana Antić: *Therapeutic Fascism. Experiencing the Violence of the Nazi New Order*. Oxford, 2017.

¹² Pl. Pisztor Ferenc – Ungvári Gábor: *Politikai események és társadalmi változások tükröződése paranoid betegek téveszméiben. Orvosi Hetilap* 119 (1978) 1613-1617.

¹³ Melinda Kovai: *Revolution and Counter-Revolution in a Psychiatric Case Report of the Kádár Era*. In: *Non-Humans in Social Science. Ontologies, Theories and Case Studies*. Ed. Karolína Pauknerová – Marco Stella – Petr Gibas. Kostelec, 2014. 239-256.

¹⁴ Corina Doboş: *Psychiatry and Ideology. The Emergence of ‘Asthenic Neurosis’ in Communist Romania*. In: *Psychiatry in Communist Europe*. Ed. Mat Savelli – Sarah Marks. London, 2015. 93-116.

¹⁵ Tringer László: *A Nap utca története*. In: *A pszichoterápia műhelyei*. Szerk. Füredi János – Buda Béla. Bp., 1989. 55-84.

főfelügyelője tett: „az elmebetegek száma az imperializmusban nő, a szocializmusban csökken”.¹⁶ Ez az optimizmus nem található meg a társadalmi átalakulás lelki terheivel foglalkozó publikációkban, amelyek érzékeltetik a jelenség tömegességét. A korabeli szakirodalom szelektíven idézte fel a társadalomátalakítás ellentmondásos folyamatát. Bizonyos kérdések – így például a kényszerkollektivizálás¹⁷ vagy a szovjet megszállás traumái – tabuk maradtak, de voltak olyanok, amelyek viszonylag korán nyilvánosságot kaphattak. Ez korántsem volt magától értetődő fejlemény: egy 1966-os cikk az egyes elmebetegségek megjelenését szinte kizárólag belső, élettani tényezőkkel magyarázta, egyedül a harminc és ötven év közötti korosztály kapcsán vettek figyelembe bizonyos társadalmi tényezőket, mint a nők családi és munkahelyi kettős megterhelését vagy a férfiak foglalkozási ártalmait.¹⁸ (Noha a következőkben inkább a pszichiátriai szakirodalom szemlélése következik, itt érdemes röviden más irodalmi műfajokra is utalni. Berkovits György szociográfiájában a biharkeresztesi káder sorsát nem 1956 törte meg, hanem az, hogy a forradalmat követően számonkérték korábbi „dogmatizmusát”, majd pedig kizárták a pártból. De hozható szépirodalmi példa is: Galgóczi Erzsébetnek bátyjáról mintázott téveszelnők hőseit türelmetlen igyekezete és a falu mozdulatlansága neuraszténiába kergeti.¹⁹)

A világháború utáni első pszichiátriai tankönyvben már fellelhető olyan esetismertetés, amelyben hangsúlyos a társadalmi változások ereje. Egy negyvenkét éves, magát zsellérsorból szövetkezeti ellenőrré „felküzdő” férfit a szövetkezet vezetőségének „leváltása” után helyezték a szeszfőzde élére. Ekkortól lett benne mind erősebb az érzés, hogy „őt nem nézik jó szemmel, áskálódnak ellene”.²⁰ Sorsa beleillik abba a mintázatba, amit Varga Ervin és Nyíró Gyula tanulmánya tárt fel 1963-ban, amikor a „neurosis társadalmi vonatkozásainak vizsgálatára” vállalkoztak. Harminc év betegforgalma alapján írták, hogy a „háború utáni társadalmi változásokra jellegzetes: a »neurotikus paraszt«, az esti iskolát végző »munkáskáder«, a háztartásban dolgozó anya és nagymama, végül a nyugdíjasok megjelenése, ill. felszaporodása”. A szerzőpáros központi fogalma a *Standverlust*, a talajvesztés. „1950-ben a társadalmi átalakulás éppen zajló folyamata határozza meg a neurotikus reakciók motívumait: már kezd jelentkezni a deklasszáció neurotikus feldolgozása; még nem domináns az új vezetőréteg neurosis.” Még a biológiai megközelítés dominanciájával jellemzett Nyíró Gyula is úgy vélte tehát, hogy a neurotikus alakulását

¹⁶ Bakonyi Péter: *Téboly, terápia, stigma*. Bp., 1984. 63.

¹⁷ Gábor Csikós: „Countryside Modernized or Traumatized? Rural Mental Health in Hungary after the Collectivization of Agriculture.” *Hiperborea* 7 (2020) 74–98. [DOI: 10.5325/hiperborea.7.1.0074.] A kollektivizációs kampányok pszichés terheire reflektál békési kutatása alapján Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben* [Bp., 1977. 568.]: „Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a tulajdonváltás nem egyszerre ment végbe, és nem is egyszeri megrázkódtatás után stabilizálódott. Három tulajdonformaváltást éltek át a vidék parasztjai is, miközben elveszett a munka tulajdonszerző értelme, elveszett a tulajdontól való függés és az ember feláldozásának értelme is a remélhető vagy tényleges birtoklás érdekében.”

¹⁸ Marton Zoltán – Szabó Emilné: Adatfelvétel az elme-idegbetegségekről. II. *Statistikai Szemle* 44 (1966) 831–841.

¹⁹ Berkovits György: Szorító gyűrű. In: *Írószemmel*. 1971. Összeáll. Nemes György. Bp., 1972. 133–150.; Galgóczi Erzsébet: Félúton. In: *uő: Ez a hét még nehéz lesz*. Bp., 1981. 22–23.

²⁰ Nyíró Gyula: *Psychiatria*. Egyetemi tankönyv. Bp., 1962. 445–446.

nagyban befolyásolja a társadalom.²¹ Negyed századdal később hasonló mechanizmusokat azonosított reprezentatív felmérésekkel Kopp Mária is, aki a státusok változásában, a kis-közösség hatékonyságának elvesztésében azonosította a pszichés problémák társadalmi tényezőit.²²

Szintén 1963-ban publikálta Juhász Pál a Csengersimáról szóló sorozatának első darabját. Meglepő eredménye, hogy a falu alkoholistái átlag fölötti iskolázottságúak és jövedelműek, olyanok, akikről környezetük jó véleménnyel volt. Többen párttagok vagy tanácsstagok is voltak.²³ Későbbi kutatásai hangsúlyozták: „A proletárdiktatúrával – 1949-ben – megváltozik hazánkban a munka társadalmi értékelése, de megváltozik az egyénnek a társadalmi értékelése is, élő valósággá ez csak a termelészövetkezetek megalakulásával, 1959-60-ban lesz, amikor megváltozik a termelési mód. Az életfeltételeknek és a közösségi viszonyoknak ez a gyors változása az, ami miatt a falun a neuróziskutatást megkezdtük.”²⁴

Később külön cikket szenteltek a falusi és városi vezetők nehézségeinek. Juhász professzor értékelése szerint „az 50-es években napirenden volt a szakképzettség elégtelensége mellett a vezetővé történő kiemelés és ez mindig a kiválasztott tragédiájába fulladt”. A falusi vezetőket a városinál nagyobb arányban sújtotta az elégtelenségérzés, mivel „nem ismerték fel a gondjaikra bízott közösség szemlélete, világnézete alakításának szükségességét. [...] A 60-as években a termelészövetkezetek vezetőinek elégtelenségérzése a személyi feltételek miatt vezetett neurózishoz, részben alkoholizmushoz.”²⁵

Lipótmező 1952-ben

Annak ellenére, hogy a vidék is jelentős mértékben viselte a társadalomátalakítás pszichés terheit, pszichiátriai ellátása meglehetősen hiányos volt. Csongrád megyéről tudható, hogy az „idegbeteg gondozás” kiépítése csak 1954-ben kezdődött, ez azonban mindössze napi egyórás rendelést jelentett.²⁶ Lipótmező pedig csak hivatalos elnevezésében – Országos Ideg- és Elmegyógyintézet – volt országos. A hosszú múltra visszatekintő intézetet 1952-ben tették a magyar pszichiátria központjává. A háború előtthöz képest ekkorra megkétszereződött az orvosok száma (43), az ápolók pedig 1958-ban közel kétszer annyian (282) voltak, mint a Horthy-korszakban. 1950-ben 100 ágyas tbc-osztályt, 1951-ben pedig

²¹ Varga Ervin – Nyírő Gyula: Adatok a neurosis kérdéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia V. Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei* 14 (1963) 351–376.

²² Kopp Mária: A kelet-európai egészségparadoxon. In: *Egészségpszichológia a gyakorlatban*. Szerk. Kállai János – Varga János – Oláh Attila. Bp., 2007. 51–62.

²³ Juhász Pál – Zsadányi Ottó: Az alkoholizmus kérdései egy falu életében. *Ideggyógyászati Szemle* 14 (1963) 9. sz. 262–268.

²⁴ Juhász Pál: Neurosis meghatározása szociálpszichiátriai szempontból. In: *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Szerk. Böszörményi Zoltán. Bp., 1968. 133–142.

²⁵ Juhász Pál – Veér András – Tringer László – Fráter Judit: A vezetők neurózisa. *Vezetéstudomány* 8 (1977) 11. sz. 42–52.

²⁶ Ábrahám István: Hét év ideggondozás Csongrád megyében. *Ideggyógyászati Szemle* 14 (1961) 6. sz. 179–187.

negyvenégyes férfi alkoholelvonót létesítettek.²⁷ A bizonyos mutatókban versenyképes kommunista egészségügynek ez a nagy fokú koncentrációs törekvése olyan strukturális problémák forrása lett,²⁸ amelyek közül néhány már a bevezetőben bemutatott segédápolónak is feltűnt, ráadásul már az első munkanapján.

„Lipótmező annyira megtelt, hogy a II/B osztályon már földre vetett szalmaszákon fekszenek a betegek. [...] A hozzátartozók részéről állandó a panasz, hogy az állam szabadulni akar a beteg embertől, Rákosinak csak az egészséges kell és pusztuljon el a beteg. Az ilyen kifakadások mindennaposak a hozzátartozók részéről.”²⁹

Egy másik beszámolóban a segédápoló a túlszűfolttság mellett az intézmény erős politikai beágyazottságát részletezte. A jelenség rendszerszinten is érezte a hatását, hiszen az egyes osztályok, intézmények szervezésekor nagyobb súllyal esett latba a vezetők lobbijereje, mint a lakosság tényleges igényei. Lipótmező legfelső vezetése az egész korszakban megbízható káderekből állt.³⁰ Ez köszön vissza a segédápoló megéleéseiben is:

„Mindent el lehet mondani az intézetre, csak azt az egyet nem, hogy szimpatizálna a kommunizmussal, Hajdú dr kivételével [...]”³¹ ő az Állami Elme- és Ideggyógyintézet párttitkára is. Az intézetben politikai istennőnek nevezik. Goromba modorú, kellemtelenkedő, ellenszenves. [...] A betegekkel ugyan jól bánik, de az ápolók és orvosok rettegnek tőle és egy-egy váratlan belépése olyan hatást vált ki bennük, mint a vilamos utazóközönségére az, amikor egy ÁVH-s száll be a kocsiba. [...] Az egyik ápoló Kezit csókolommal köszöntötte, mire a párttitkár a legerélyesebben visszautasította a köszöntésnek ezt a módját: Ezt még egyszer ne halljam, én elvtársnő vagyok magának és a maga köszöntése: Szabadság!”³²

A kommunizmus ugyan a tömegek érdekeit volt hivatva képviselni, az ideológia mégis különleges jogkörökkel és fontossággal ruházta fel a vezetőket. Lenin szerint a munkásosztály csak úgy képes történelmi feladata elvégzésére, ha ügyüket a kiválasztottakból álló párt képviseli. Egyedül ez az élcsapat képes valóra váltani a marxi filozófia ígéretét. Az erőltetett iparosítás ilyen értelemben felfogható erőszakolt munkásosztály-teremtésként is, vagyis a rendszer a proletarizálódásban volt érdekelt, hogy az új embert meg-

²⁷ Fekete János: Intézetünk rövid története az Országos Tébolydától az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetig. *Idegyógyászati Szemle* 14 (1961) 2. sz. 56–63.

²⁸ Ennek áttekintését és kritikáját adja Losonczy Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Bp., 1998. 27–38.

²⁹ Gyógyszerhiány a budapesti elme- és ideggyógyintézetekben. 1952. október 8. HU OSA 300-1-2-26339. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:655f064c-ed52-42f3-9434-316a678feddc>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

³⁰ Kovai: *Lélektan és politika*, 208., 318–323.

³¹ Az elmebetegek száma növekszik Magyarországon. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26500. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:c344c7f3-6dcc-4f57-ae3-d44925f8e8cd>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

³² A budapesti Lipótmező Elmegyógyintézet párttitkára. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26504. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:eac56282-4b83-4a49-9f21-53c210855ee0>). A letöltés ideje: 2021. december 6.

teremtse.³³ Ennek ellentmondásai legmarkánsabban a vidéki társadalom kapcsán mutatkoztak meg. A politikai, szakmai és kulturális átnevelés az állami uralomnak a hagyományos életterekre való kiterjesztéseként is felfogható.³⁴ Lipótmező esetében az átpolitizáltság a tárgyi környezetben is megmutatkozott, ahogy azt a laboratórium falain elhelyezett feliratok is tanúsítják: „Éljen a párt! Éljen szeretett vezérünk, Rákosi Mátvás! A Lipótmezei Elmegyógyintézet vezet a kórházak versenyében! Itt ugyancsak láthatók a falakon Sztálin, Lenin és Rákosi képei.” Hasonlóképpen az étkezdében „a falakat feliratok tömege borítja. Pl. Legfőbb érték az ember. Jó gyógyítással a termelési erőt segítjük elő.”³⁵

Ellentmondás ugyanakkor (és jelen tanulmány határait is megvonja), hogy a lakosság több mint felének egészségügyi ellátását az állam nem finanszírozta, a gyógyíttatás költségei bizonyos területeken a havi átlagkereset másfél-kétszeresét is jelenthették. Ezzel is magyarázható, hogy országosan „hétezerre tehető az állandó ápoltak száma, nem számítva bele a paraszti rétegek elmebajosainak nagy tömegét, kik csak akkor kerülnek intézetbe, ha már környezetük számára veszélyt jelentenek”.³⁶ Másik fontos tényező, hogy ebben az évtizedben a táppénzen levőket potenciális szabotőröknek tekintették,³⁷ a személy betegsége voltaképp kriminalizálódott. Belegondolhatunk, mennyire így volt ez a még ma sem teljes jogú betegséggé elfogadott pszichiátriai kórképek esetében. Korjelző, hogy az ötvenes évek első felében a gyógyulást a munkaképesség szempontjából értékelték. A skála a változatlantól a gyógyulásig terjedt, ahol a gyógyult jelentése, hogy eredeti munkakörében munkaképes, míg a kis fokú javulás arra vonatkozott, hogy „megnyugodott, munkaképtelen”.

Vagyis: a pszichiátria – s különösen a fővárosi dominanciájú Lipótmező – látóterébe került betegek valóban csak a jéghegy csúcsát jelenthették. És bár érdekes adalékokkal szolgálhatna, a forrás sajnos meglehetősen szűkszavú a gyógyulás folyamatát (illetve a későbbi sorsokat) illetően, az aluldokumentáltságához ráadásul meglehetősen sematizmus is társul. Tringer László visszaemlékezése szerint a pszichiátriai kezelés még a hatvanas évek elején is a nyugtatókra, bizonyos étrendre, az elektrosokk-kezelésre és a tartós altásra korlátozódott.³⁸ Amíg a nyugtatók vagy az elektrosokk a korszellem részei voltak, az ingerszegény környezet mint a nyugalom forrása már inkább helyi sajátosság. A segéd-ápoló visszaemlékezése szerint a betegek

„... szeretnének rádiót hallgatni, amire szóban nem kapnak engedélyt. A nyugati rádió adásairól azonban érkeznek hozzájuk hírek, amiket igen behatóan beszélnek meg

³³ Gerő András: A munkásosztály metamorfózisa. In: *Mit kezdünk vele? Kádár János (1912-1989)*. Szerk. Beládi László. Bp., 2007. 109–124.

³⁴ Ö. Kovács József: A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német-magyar összehasonlításhoz. In: *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk. Majtényi György – Szabó Csaba. Bp., 2008. 509–520.

³⁵ Állami Elmegyógyintézet, Budapest – Lipótmező. 1952. október 6. HU OSA 300-1-2-26218. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:dcadfeb4-d7dd-42da-b2b6-06ae4f1f0e49>). A letöltés ideje: 2021. október 24.)

³⁶ A Simaság – Intapszta kísérleti elmegyógyintézet. 1956. május 11. HU OSA 300-1-2-70948. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:005af2b5-c72d-435a-a7ab-ffa6d9874237>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

³⁷ Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Bp., 1986. 53–67.

³⁸ Tringer: *A Nap utca*, 57–59.

egymás között. Életük nagyfokú unalomban telik el, mert a kórház nem gondoskodik arról, hogy semmittevésre kárhozott életüket szórakozással vagy szellemi étellel tölthessék ki. Könyvolvasásra lehetőségük nincs, az intézetnek nincsen könyvtára. Egyedüli szórakozásuk az élcelődés és a vicc. Nagyon örülnek annak, ha valami viccet hallanak, és azt sietve továbbadják egymásnak. Vicceik száz százalékgig rendszerellenes viccek.”³⁹

Például:

„A politikai szemináriumban jelentkezik egy kommunista munkás és nagy halom könyvvel távozik onnan. Mire ez a rengeteg könyv? – kérdik barátai. Ez mind szükséges ahhoz, hogy megértsem Micsurint. Én ugyanis jó kommunista akarok lenni. Ugyanakkor egy másik ember mindössze egy könyvvel jön vissza onnan. Hát neked csak egy könyved van? – kérdik az ismerősei. Én, kérlek, nagy nyilas voltam – feleli a kérdezett – nekem csak különbözetit kell tennem.”⁴⁰

A következőkben néhány élettörténet illusztrálja azon tényezőket, amelyek egy orvosi dokumentációból a társadalomtörténet számára kivonhatók. Kapcsolhatók ezek a törvénysértéseken keresztül megközelített devianciatörténetekhez, amelyek igazolják bizonyos jelenségek volumenét,⁴¹ de itt a fő hangsúly a belső pszichés folyamatokon van. Elsősorban a rendszer vidéki háttérű kedvezményezettjeire koncentrálok, vagyis azokra, akiket Berend cikke a felemelkedőkhöz sorolt. Beleérthetők ebbe a munkássá váló parasztok, az élmunkások, azok a káderek és vezetők, akik fontos beosztásba jutottak. Sorsukban azt keresem, hogy életük és vidéki háttérük milyen kölcsönhatásba lépett a kommunizmus projektjével. A betegkartonok számos esetben egykori közszereplőkről szólnak, mégis olyan kiemelten érzékeny adatokat tartalmaznak, ami miatt anonimizálva tárgyalhatók. Az egyes betegekről annyi konkrétumot adok meg csupán, ami esetük és a kor értelmezéséhez feltétlenül szükséges. Lipótmező 1952-es évének népes betegforgalmából azokat az eseteket említem, ahol a társadalmi-politikai változások hatása markánsan jelentkezik.

---

³⁹ A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁴⁰ A bennlakók körében kerengő viccek a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26503. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:5ded9243-65bd-4594-a522-c2a8c5875666>). A letöltés ideje: 2021. december 6.)

⁴¹ Sándor Horváth: *Stalinism Reloaded. Everyday Life in Stalin-City, Hungary*. Bloomington, 2017.; Koltai Gábor: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmű eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956*. Bp., 2018. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9.)

Esetismertetések

„Szeretne munkabíró ember lenni” – A túlfeszítettség történetei

A következőkben közölt kóresetek többsége neurózis, illetve ennek alcsoportja, a neurasthenia, ritkábban depresszió. Ezeket már csak a tudományág történetisége miatt sem lehet feltétlenül megfeleltetni mai kórképeknek. A kórlapokban feljegyzett jellegzetes tünetek a fáradtság, az alvász problémák, a fejfájás és ingerlékenység. Ritkábban említik az öngyilkossági gondolatokat, érzelmi labilitást, testi lassulást vagy éppen a teátrális magatartást. A tünetek a legtöbb esetben a túlterheltségből, a korszakra általánosan jellemző túlfeszítettségéből származtak.

Egy mérnök az „üzemben négy ember munkáját végezte, sok volt a felelősség. Túlterhelték. [...] Úgy érzi, hogy nem tud a követelményeknek eleget tenni.” Panaszaival – szédülés, rossz alvás – 1951 októberében kezdődtek, amikor munkáját büntetni kezdték a „helytelen aláírások miatt”. A megterhelés hatására visszavonult, már „nem mer íróasztalhoz ülni, fél a pénzbüntetéstől. Szeretne munkabíró ember lenni.” Életében törést jelentett, hogy bár a húszas években apja segítségével Budapestre költözhetett, a háború alatt bombatalálat pusztította el lakását, így anyósával közös háztartásba kényszerült szülővárosában, Nagykőrösön. Ezek az évek a házasságát is tönkretették. „Az anyós elhidegítette a feleségét. Soha nem veszekedtek, inkább megjegyzéseket tett a szeretet hiánya miatt. Elmondja, hogy felesége vallási tébolyba esett, ez is hozzájárult a váláshoz.” A lipótmezei kezelését megfelelőnek értékelte, szorongásai csökkentek, de még mindig félt, hogy „mi lesz, ha munkába áll”. Kórlapján az összefoglalás: „konfliktusos helyzetbe nehezen tud beilleszkedni”.⁴²

Egy ötvenes éveinek közepén járó vállalatigazgatónak egyik reggel,

„... diktálás közben homloktájon görcsszerű érzése volt, suhogást hallott, majd elvesztette egy pillanatra eszméletét. Utána hányinger nem volt, de azóta szédül, kábultnak érzi magát, fáradtság érzése van. Életuntság vett rajta erőt. Este fáradtan lefekszik rögtön elalszik, de az utolsó időben mindig kevesebbet alszik, fáradtan ébred. Átlag 4–5 órát alszik, a többi pihenési időt félálomban tölti.”

A férfi korábban az ózdi vasgyár mérnöke volt, „különösen nagy problémák megoldásakor” enyhe fejfájást már akkoriban is érzett, de magától rájött, hogy baját a feketekávé gyógyítja. Mint szegény ember, annak idején a Műegyetemet a hivatali munka mellett végezte el. „1939-ben szerelmes volt, de a társadalmi viszonyok miatt kigolyózták. Valamikor nagyon vidám ember volt, akkor szűnt meg a vidámsága, amikor az 1939-es világpolitikai eseményeket előre látta.” Közel két hónapot töltött az intézetben: enyhe elektro-

⁴² Országos Kórházi Főigazgatóság [1088 Bp., Szentkirályi utca 21.] által őrzött Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet egészségügyi és működési dokumentációja. (= OPNI és a beteg intézeti felvételének időpontja) OPNI 0161-007737. 1952. július 18.

sokk-kezelés és szedatívumok hatására végül javultán távozott.⁴³ Hasonló tünetekről számolt be egy Bács-Kiskun megyei település vállalatvezetője is, hozzátéve, hogy „fokozódó idegállapota” miatt már házasságában is zavarok mutatkoztak. Elmondta, hogy ál-mában szívszorulást érez: ilyenkor szeretne felébredni, de nem tud megmozdulni. Nehéz körülmények között nevelkedett, szabómesterséget tanult. „Igen felelősségteljes beosztása van, három éve egy uszoda vezetője, szakmai és politikai munkája teljesen leköti, sőt kimeríti. [...] Húsz hónapja nem tud szabadságra menni. Az utóbbi időben fokozottan ideges, minden nagyobb megpróbáltatás miatt.”⁴⁴

Egy borsodi tisztviselő és üzembizottsági tag – aki 1949 előtt asztalos volt – a következőképp beszélt panaszairól: „Egy év előtt [...] vonattal járt munkahelyére, de neki a vonat nagyon lassan ment. Leszállt 2-3 állomást gyalogolt céltalanul, kerülőutat tett ugyancsak céltalanul. Minden ok nélkül sírva fakadt, félelmi érzései támadnak, pedig tudta, hogy nem kell semmitől félnie. De félt még a saját gyermekétől is.” Az anamnézis feltárta, hogy „rossz beosztása van a munkahelyén”, az angyalöldi bútorgyárban. „Sok és nagy a felelősség, beosztottjai nem képzetek, mindenért neki kell tartani a hátát. Napon-ta 17-18 órát kell dolgoznia.”⁴⁵

Vele nagyjából egyidőben tartózkodott Lipótmezőn egy szintén negyvenéves, tolnai származású vállalatvezető is, akinek fáradtság és nyugtalanság voltak a fő panaszai.

„Iskolai végzettsége hat elemi és káderképzőre jár egy év óta. Utóbbi időben tanulósaiban hiányosságokat vesz észre, nem tudja felvenni az anyagot, megjegyzőkészsége csökkent. Igazgatói minőségében erős megterhelésnek van kitéve, sok gondja van. [...] Többször felvetődött már annak a kérdése, hogy jó lenne visszamenni az asztalos szakmába. Jelenleg kb napi 14 órát dolgozik.”⁴⁶

Egykor textilgyári munkás volt, de félretett pénzén 1933-tól műegyetemi tanulmányokat folytatott egy másik, pilisborosjenői páciens. Tanulmányi eredményei hamarosan ösztöndíjra jogosították, sorsa tehát jól példázza, hogy a teljesítményigényét miként fokozta és fordította végső soron ellene az ötvenes évek légköre. Diplomázása után a

„Goldberger Gyárba ment, mert ott lehetett legjobban tanulni egy fiatal mérnöknek. 1950 júniusáig ott dolgozott. Ott egy politikai vihar volt, aminek kapcsán elbocsájtották több vezetőtársával, később azonban rehabilitálták, de ő közben egy orosz vállalatnál helyezkedett el. Ez az esemény kissé megviselte, de a munkája kárpótolta mindenért. Még egy volt goldbergeri vezetővel helyezkedtek itt el és be akarták bizonyítani, hogy alaptalanul bocsájtották el őket. Éjt nappallá téve dolgoztak és a vállalatot nagyon fellendítették. Az utóbbi hetek alatt azonban már nem bírta az iramot és akkor következett az összeroppanás [...] Minden apróságot tragikusan fogott fel,

⁴³ OPNI 0161-007175 424. 1952. január 13.

⁴⁴ OPNI 0161-007175 424. 1952. április 7.

⁴⁵ OPNI 0161-007175 424. 1952. május 16.

⁴⁶ OPNI 0161-007175 424. 1952. július 8.

ami az üzemmel kapcsolatos volt. Elbújt és bánkódott a dolgokon. Hétvégén hányt, erős tarkótáji fejfájása volt, étvágya egyáltalán nem volt, magányt kereste, az üzemi dolgok jártak állandóan az eszében. Kb egy hónappal ezelőtt éjjel kétségbeesett állapot vett rajta erőt, nem tudott belekapaszkodni semmibe, úgy érezte, mintha elborulna, sírógörcsöt kapott, társai orvost hívtak és az injekciót adott, amitől a beteg elaludt kb fél napig. [...] Ezt a rohamát a terebélyesítéssel kapcsolatos bonyodalmak váltották ki. [...] Nem akart az intézetbe jönni, el akart már menni dolgozni. [...] Helyhiány miatt csak ma jött felvételre. Ez kicsit megrázta, egész beszélgetés alatt sírdogál, nem szívesen jött be, inkább szeretne dolgozni.”⁴⁷

Az eddig ismertetett kórtörténetekben közös elem a sztálinista voluntarizmus okozta túlterheltség; ez azonban nem volt szükségszerű válasz az elvárásokra, igaz, nagyon szűkre szabott volt a visszavonulás tere. A betegség felfogható egyfajta menekülési útnak. Nagyon plasztikus ez egy mátrai körorvos esetében, aki fáradtságát és gyengeségét annak tulajdonította, hogy hónapok óta három körzetben kellett helytállnia. „Nagyon túl van terhelve a munkával hét bányaközségben. Éjjel is állandóan zavarják, mert messze földön ő az egyetlen orvos.” Ennek a megterhelésnek tudta be, hogy különböző élvezeti szerekhez, alkoholhoz és morfiumhoz fordult, igaz, morfiumot már korábban is használt, hogy egy korábbi motorbalesetből származó fájdalmait enyhítse. A szerek hatásával magyarázta mulasztásait is. „Pl kiírják valahová és nem megy el. Ebből kifolyólag még nem volt bűnügye.” Az osztályon vidám, „hangsúlyozza, hogy ő csak pihenni jött ide, lényegében a kifáradáson kívül nincs semmi baja.”⁴⁸

Egy abonyi születésű, de Budapesten dolgozó skizofrén mérnök osztályvezetője elmondta, hogy

„... eleinte egészen jól használható munkaerő volt, most napról napra romlik. Emlékezőtehetsége kihagy, munkája igen lassú, sőt fokozatosan abbamarad a teljesítmény. Csendesen viselkedik, asztalánál ül, minden átmenet nélkül elkezd nevetni: nem végzi el a munkáját, a magyarázatokra nem figyel. Elkezdett kiáltozni, hogy rejtsek el egyik társnőjét. Tükröt vesz elő, asztalára állítja és abban nézegeti magát. Női WC-re jár – WC-k előtt álldogál. Egyébként naponként bejárt, párttag, politikai alapfokú szemináriumra járt. Ott időnként kiváló teljesítményt mutatott.”⁴⁹

„... inkább macskák és egerek társaságában van” – A társadalom átalakítása és identitástörések

Egy lajosmizsei éjjeliőr kórtörténete a mániás kórkép sajátos torzításában láttatja a vidék átalakítását. A férfit mentők hozták Lipótmezőre, de nem ez volt az első intézeti tartóz-

⁴⁷ OPNI 0161-007175 424. 1952. július 8.

⁴⁸ OPNI 0161-007175 424. 1951. július 28.

⁴⁹ OPNI 0161-007175 424. 1952. június 3.

kodása. Elbeszélése a front időszakáig nyúlt: „Volt egy lova, amit az oroszoktól kapott. Ezt a lovat 49-ben elvették tőle, azt mondta a pártban, hogy rabló kommunisták. Erre bevitték az angyalföldi elmeegógyintézetbe. Három hónap múlva megszökött.” Elmondta, hogy

„... a háború óta hirtelen természetű. Ha igazságtalanságot lát, nagyon felháborítja s ennek megszüntetésére hevesen fel szokott lépni. Később már belátta, hogy nem érdemes erőszakoskodni (!) az igazságát. Megtartóztatja, inkább csak kapálgat. Nem adnak neki rendes állást, pedig áldozatos mozgalmi múltja van. Elmebajos bolondnak tartják.”

Pedig – tette hozzá – 1949-ben még a községházára is kiírták a nevét, amiért huszonnégy mázsa búzája termett. Mindehhez különleges módszere segítette: az erdőben talált avarral trágyázta a földjét. Volt hadászati találmánya is: „Tengeralattjáróra kell az atombombákkal felszerelt repülőgépeket, s úgy meg kellene indulni. Ettől biztos megijednének az amerikaiak és elfutnának.”⁵⁰ Nincs mód állításainak más forrásokkal való összevetésére, az ideológiai igazodást mindenesetre mutatja mozgalmi múltjának hangsúlyozása, illetve a téesszervezés időszakában példaszzerűnek mutatott viselkedése. A kórlapban nem követhető az a deklasszálódási folyamat sem, melynek során gazdálkodó emberből lett éjjeliőr. Az olvasóban mindenesetre felidéződhet Magyar József 1983-as dokumentumfilmje, a *Neurózis* férfialakja, aki életének és identitásának kilenc radikális újraértelmezéséről és átértékeléséről számol be.

A kiszolgáltatottság és a nyomában jelentkező identitástörés megmutatkozik egy síófoki vállalatvezető életében is.

„Tavaly júliusban minden ok nélkül elvették tőle a vállalatot, majd egy hónap múlva Sztálinvárosba helyezték beosztott állásba. Ez lelkileg egy roppant nagy megpróbáltatás volt számára. Decemberben erősen megfázott, ekkor orvoshoz ment és megálapították, hogy nemcsak megfázott, hanem idegösszeroppanása is volt. December óta nem dolgozik, panaszait érzékenyülve adja elő. Elkeseredett hangulatban van.”⁵¹

Még tragikusabbak egy éjjeliőr korábbi életeseményei. Az építőipari vállalatnál elhelyezkedő ötvenéves férfi elégedett volt körülményeivel, mondván mindig is emberkerülő volt. „Jelenlegi munkakörülményei is szinte remeteszerűnek mondhatók, öt kilométerre van lakott helytől és inkább macskák és egerek társaságában van.” Főleg a felesége volt az, aki aggdótt sorsának alakulásáért: az asszony a belügyminisztériumnál dolgozott, és voltak évek, amikor egyedül biztosította családjuk megélhetését. Elmondása szerint a férfi napi két-három liter bort is elfogyasztott. Azelőtt őt magát is a belügyminisztériumnál alkalmazták, sőt a háború előtt minisztériumi osztályvezető volt, 1945-ben pedig egy nyugat-magyarországi járás igazoló bizottsági elnöke. Pályája ezután gyorsan hanyatlott:

⁵⁰ OPNI 4884 0161-004863 348. 1951. december 28.

⁵¹ OPNI 0161-007175 424. 1952. június 19.

ő maga ezt azzal magyarázta, hogy „öreg már ahhoz, hogy újra tanuljon, ma pedig a jogot újra kellene tanulni”.⁵²

A propagandához képest érthetően más fénytörésben mutatkoznak meg a mobilitás történetei, amelyek pszichés szempontból szintén érintették az identitás rétegeit. A gyári munkássá válás, a városba költözés kívánatosként ábrázolt útját árnyalja annak a huszonhárom éves füzesabonyi fiatal férfinak a története, akinek bolyongásai a kényszerkollektivizálással kezdődtek. Egyébként pályamunkás apja hat holdon gazdálkodott, de a földet „beadták a tszcsbe, s gyári munkás lett”. A tömörítve előadott életút a klinikai interjú során számos részlettel gazdagodott – hogy napszámos volt az útépítőknél, majd az állami gazdaságnál is dolgozott, a csemetekertben, de azt hamar otthagya, mert „kedve volt a motorhoz”. Útja mégsem egy gépállomásra vezetett, hanem először Ózdra, majd Sajószentpéterre került, onnan vissza az útépítéshez, mert „itt jó kereset volt, közel volt otthonához”. Mivel azonban szeretett volna szakmát tanulni, visszament a gyárba dolgozni, ahol „nagyon meg vannak elégedve, 180%-ot teljesít”. Elbeszélésében nem köti ugyan össze, kórlapjának olvasója számára mégis hajszoltsága egyenes következményeként tűnik fel, hogy „júniusban az üzemben összeesett”, hogy étvágytalanság gyötörte, hogy júliusban már szív- és gyomorpanaszokkal kezelték.⁵³

Egy másik fiatal férfi azt panasolta, hogy munkahelyén, egy budapesti üzemben, „követelik, hogy erején felül dolgozzék”. Megmagyarázhatatlan zsidbadásai mögött nemcsak a munkahelyi elvárások okozta nyomás rajzolódik ki, hanem hogy társas szempontból lényegében légüres térben élt.

„Egyedül él Budapesten, szülei Jászárokszálláson laknak. 2-3 havonta egyszer hazautazik. Utoljára is, amikor otthon volt, a vonaton elszibbadt, rosszul lett. [...] Néhány hónappal ezelőtt egyszer otthon Jászárokszálláson kocsmában volt, egyébként inni nem szokott, a kocsmában egy férfi volt, aki vele beszélt s furcsán nézett rá. Az volt az érzése, mintha a férfi hypnotizálná őt. Akkor is zsidbadást érzett. Magányosan él, társasága nincs. Nők érdeklík, Jászárokszálláson van, akinek udvarol. Nemi életet nem él, attól félt, hogy nemi betegséget szerez.”⁵⁴

Ez utóbbi kijelentés nem feltétlenül irracionális, tekintve a városokba tóduló, korábbi normaközegüktől elszakított férfiak igényeire reagáló, bár a rendszer által üldözött prostitúciós jelenségekre. Idősebb betegek kórtörténetében látszik, hogy a világháború előtt szerzett nemi baj főként a katonasággal kötődött össze; az ötvenes évektől azonban dektálható, hogy a betegségek előfordulása túllépett ezen a körön, más környezetben is megjelent.⁵⁵

⁵² OPNI 0161-007175 424. 1952. március 18.

⁵³ OPNI 0161-007175 424. 1952. november 3.

⁵⁴ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 3.

⁵⁵ Erre lásd Buda Béla: Szexualitás ma Magyarországon. In: *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Szerk. Oláh Tamás. Bp., 1986. 259–266.

„... a lényeggel nincs tisztában” – A megbicsaklott politikai felemelkedés történetei

A katonaság másik gyakori megjelenése – a felsőoktatással együtt – a társadalmi mobilitás kontextusában történik. Ezekon a helyeken szervezetségüknél, szigorúbb eljárásrendjüknel fogva nyíltabban mutatkoznak meg a pszichés problémák is. Nem véletlen, hogy az első tömeges neurózisfelmérést éppen a hadseregben végezték.⁵⁶

Egy kistarcsai földműves „kitűnt és tisztí iskolára küldték”. Noha nagyon örült, hogy „tiszt lesz és kötelességét teljesítheti”, a tanfolyamon nem várt bonyodalmak adódtak. „Az anyag nehéz volt, amit meg kellett tanulni, ő csak 3 elemi végzett, nem szokott hozzá a tanuláshoz. Különösen a térképpel volt baja, mert hiába mutatják neki, hogy merre van észak meg dél, ő mindig összezavarja. Esténként egy bajtársának mindig jól elmondja a leckét és másnap, amikor felelnie kell, nem tudja elismételni.” Fejfájás és gyomorpanaszok jelentkeztek, tüneteivel Pécsen és Budapesten is kezelték, ezután került idegosztályra. A vizsgálatok során kiderült, hogy „a tanult ideológiai anyagból ugyan tud valamit, azonban kifejezetten érezhető, hogy az anyagot csupán formailag sajátította el, de a lényeggel nincs tisztában.” Későbbi sorsáról tudható, hogy sosem lett tiszt, pszichés nehézségeit továbbra is testi betegségekre fordította. 1957-ben Borsod megyében volt beteghordozó, ekkor egy nőismerőse állítólag el akarta vetetni vele a lányát. Ez a „szerinte megoldhatatlan probléma” olyan súlyos pszichés panaszokat váltott ki belőle, hogy ismét pszichiátriára került.⁵⁷

Nem annyira a szellemi alkalmatlanság, inkább a szociális vákuum jelentkezett körnemoző tényezőként egy gyöngyössolymosi fiatalember esetében, aki cselédként vonult be katonai szolgálatra. 1942-ben hadifogságba esett, ahonnan csak 1947-ben szabadult; ezt „idegileg rosszul tűrte, hazavágyódott”. 1949-ben egyéves szakérettségét tett, majd felvették a budapesti közgazdasági egyetemre. Fülzúgásról, álmatlanságról és fulladásról panaszkodott, és arról, hogy bár „rengeteget tanult és nem bírta vele érvényesülni, mert elfelejti, amit megtanult”. Elmondta, hogy Gyöngyössolymoson maradt felesége (aki az üzemi konyhán dolgozott) és két gyermeke „nagyon hiányzik”.⁵⁸

Egy csúrogi születésű építész mérnök életében is hasonló motívumokat neveztek meg. Ő is a „fronton volt, a visszavonuláskor romlottak meg az idegei. Leszerelés után kezdett inni.” 1948-ig vidéken dolgozott, majd tanársegédi kinevezést kapott Budapesten. Felesége azonban vidéken maradt. „Lelkileg nagyon megterhelte a sok munka és némely igazságtalanság, ami érte. [...] Az utóbbi időben italfogyasztása eléri a napi négy liter bort. Idegesítette az iratok beszerzése és a feleség áthelyezése körüli sok bonyodalom.” Lipótmézón mindössze néhány napot töltött, kérte elbocsátását, „minthogy beteg társak rossz hatással vannak idegeire”.⁵⁹

⁵⁶ Oszváth Károly: Testi betegség képében jelentkező érzelmi feszültségek. In: *A neurosis változó arca*. Szerk. Buda Béla – Füredi János. Bp., 1989. 23–66.

⁵⁷ OPNI 0161-007280/2. 1951. május 15.

⁵⁸ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 7.

⁵⁹ OPNI 0161-007280/2. 1950. május 2.

Még látványosabb a mobilitás gyorsasága a funkcionáriusok karrierjében. Hektikus cserélgetésüket a korabeli köznyelv káderforgóként⁶⁰ emlegette. Egy dunántúli megyeszékhely tanácsvezetőjét 1952 márciusában kezelték neuraszténiás tünetekkel. Apja vasúti főpályamester volt és súlyos alkoholista, aki „sok zavart okozott”. Pécsen jogot végzett, majd 1944-ben járásbíró lett, hogy aztán 1945-ben visszakérüljön szülőhelyére.

„1947-ben tanácselnök lett, munkája még mindig kora reggeltől késő estig terjedt. 1949-ig ez így ment. Ekkor megyei bírósági elnök lett. Tovább folyt a megfeszített munka. Szakmailag mindig nagyon lelkiismeretes, alapos volt. Rendkívül ingerlékenyé vált, szeme körül nyomásokat érzett, nyugtalanná vált az alvása. Két hónapig betegszabadságot kapott és kezelést neurasthenia diagnózissal. Családját eligazították, ő Kecskemétre került, a család Kaposváron maradt. Életkörülményei meglehetősen primitívek voltak, kosztja rossz volt. Hivatali szobájában lakott. Igen erősen ingerlékenyé vált, feledékeny lett – megjegyzőképesége nagymértékben csökkent.”

Januárban Székesfehérvárra helyezték át, ahol szintén rossz körülmények fogadták: ekkor már testileg is leromlott. A roboráló étrend mellett pihenést, kikapcsolódást javasoltak Lipótmezőn, ahonnan javultán távozott.⁶¹ Egy harminchárom éves tisztviselő belebetegedett áthelyezésének már a lehetőségébe is. „Munkáját az utóbbi időben nem tudta jól elvégezni. Ki akarták helyezni Dorogra, de nem tudta elvállalni, mert nagy fáradtságba került volna. Inkább szeretne meggyógyulni. Dorogon nem jutott volna rendes lakáshoz és tisztálkodási lehetőségekhez.”⁶² Mindkét eset megmutatja, hogy a kommunista párt még végrehajtó embereinek magánéletébe is kötelékeket szétziláló módon avatkozott be.

„Nem tudja, mi az a nagy bűn, amit a pártja ellen elkövetett.” – A politikum rátelepedése a pszichére

Csalódik az, aki a kórlapokban a kor ismert politikai frazeológiáját keresi: annak ellenére, hogy az állami terrorgépezet elviekben mindenkiben paranoid képzeteket kelthetne, ezek a minőségek viszonylag marginálisak. Egy alsóbb pártfunkcionárius lehet a kisszámú ellenpéldák egyike. A férfi egy agglomerációs község szabadságharcos szövetségének titkára volt. „Sokat sírt, szívét fájalta. Azt mondta, hogy mindenki őt figyeli.” Behozatala előtt „másfél nappal ezelőtt azt hangoztatta, hogy őt támadás éri, valaki meg akarja támadni. Ellenségei vannak. Hozzátartozóit nem engedte el maga mellől, mert félt, hogy valami baj éri őket.” Elmondta, hogy miután kiképzőjük megvált a szervezettől, nem számolt el a tőltényekről, ő pedig elmulasztotta ezt jelenteni a feletteseinek.

⁶⁰ Erre példa a legutóbbi szakirodalomból Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása. 1945–1950.* Bp., 2021. (Magyar vidék a 20. században 6) 306–318.

⁶¹ OPNI 0161-007175 424. 1952. március 22.

⁶² OPNI 0161-007175 424. 1952. február 4.

„Dühösnek érzem magam, nem voltam elég éber, elmulasztottam az éberséget, így a klerikális reakció uszályába kerültem. Nagyon nyugtalan voltam s még ráadásul a nyugtalanság miatt április 3-án elmulasztottam, hogy a felszabadulási ünnepre szabadságharcos gárdát küldjek. Bűnös vagyok, a reakció uszályába kerültem. Nyolcadikán lehet, hogy álmodtam, de úgy láttam, hogy sok ember, egész hadsereg jön felém, annyi ellenség volt, meg akartak ölni, mert elmulasztottam az éberséget. Nem baj, én legfeljebb meghalok, de az bánt, hogy van három családom, meg anyám meg feleségem is bántani akarják az én bűnöm miatt.”

A szegényes mozgású férfit elektrosokk-kezelésnek vetették alá, majd inzulint kapott. Tünetei négy hónap kezelés után csökkentek, megszűntek. Elmondta: „majdnem belezavarodott abba, hogy elmulasztotta az április 4-i ünnepségre való előkészületeket. Itt mondták neki, hogy büntetésből be fogják zárni. Úgy gondolja, hogy ez olyan szabatáznak felel meg. Most azonban már könnyebben érzi magát, szeretne hazamenni és dolgozni.”⁶³

A másik példát egy borsodi MÁV-munkás személye szolgáltatja, aki 1937-től fizikai munkás volt, de aztán irodára került, végül politikai főtitisz lett.

„Panaszai két évvel ezelőtt kezdődtek. Munkája fárasztó és sok volt. Úgy érezte, hogy nagyon kimerült. A barátai úgy vette észre, hogy ellenségei. Politikai munkája az volt, hogy a miskolci vonatfosztogatókat leleplezze. Evvel kapcsolatban úgy érezte, hogy mindenki az életére tör. Felesége is olyan furcsán viselkedett vele, hogy azt hitte, meg akarja mérgezni. Két hétig otthon volt, majd 1950-ben bekerült a debreceni idegklinikára. Itt négy hétig feküdt. Ópium cseppeket kapott és elektrosokkot. Mikor kijött a kórházból, még nem érezte magát egészen gyógyultnak, de azután fokozatosan javult.”

Visszatérése után pártiskolára küldték, ő azonban elégedetlen volt teljesítményével, mivel megélése szerint az „elektrosokktól a gondolkodása megromlott”. Az iskola után önálló munkára osztották be, ami nagy felelősséggel járt, keveset tudott pihenni. Körülményes elbeszélésében mostani betegségét a hat és fél hónapos pártiskolához kötötte, mely őt túlzottan megterhelte. Négynapos intézeti tartózkodása alatt romlott az állapota, az egyik éjszaka aggódva kereste fel az ügyeletes orvost.

„A nővért kiküldi. Ezután közli, hogy az alkalmazott gyógyszerek hatására nemi szerve napról napra kisebbedik, megy össze, elfogy. Felszólít, hogy öntsek már végre tiszta vizet a pohárba. [...] Nem tudja, mi az a nagy bűn, amit a pártja ellen elkövetett. Tekintettel a nagyfokú szorongásra, az üldöztetéses – önvádlatos téveszmékre, megfigyelésre azonnal zárt osztályra”.

---

⁶³ OPNI 0161-007280/2. 1951. április 9.

A zárt osztályon

„... több buta megjegyzés is zavarta. A betegek azt mesélik, hogy neki vérbaja van, hogy az insulin szobában szörnyű dolgok történnek a betegekkel, akik ott fekszenek, hogy egyiket a másik ágyába is belefektetik, s ettől mindenféle betegséget is lehet kapni. Neki nincsen vérbaja, soha nem is volt, sem neki, sem a családjának, meg lehet nézni az itteni vizsgálatok eredményeit. Bízok az orvosokban, de nem tudja, hogy valóban bízhat-e bennük. [...] Sok gondot okoz neki, hogy most itt kell lennie, mert tudja, milyen nagy szükség lenne rá. Azt is tudja, hogy a munkásosztálynak milyen sok ellensége van, ezek mindenre képesek.”

A paranoid skizofrénia diagnózist kapott férfi állapota a dr. Hajdú által elrendelt inzulin-kúra után javult. Közel három hónapos benttartózkodást követően távozott. További sorsáról azonban tudható, hogy a betegséggel később is küzdött. 1966-ban a miskolci kórházban ápolták.⁶⁴

Élettörténete és a korábban bemutatott sorsok is olyan fordulatokban bővelkedtek (túlhajszoaltság, kényszerű ideológiai azonosulás, deklasszálódás, identitástörés), amiket a társadalom többsége is megtapasztalt. Ahogy a segédápoló elmondta:

„Az ápolók véleménye szerint a bolondok sokszor igen józan gondolkodásúak, szeretnek politizálni, politikai véleményük igen érdekes és a jövőről való elképzelésük igen tisztánlátó. A kommunista rendszerről hangoztatott véleményük igen lesújtó. Kommunista bolond nincs, amiből azt a következtetést vonják le a betegek megfigyelői, hogy akit nem nyűgöznek le a különféle félelmek és gátlások és igazi véleményét meri nyilvánítani, ami a szabadok világában lehetetlen, az a szívében mind kommunista ellenes.”⁶⁵

A Szabad Európa Rádió archívumában megőrzött értékelés nyíltsága más valóságot mutat, mint amiről Sántha Kálmán ellen tanúskodva Lipótmező vezetői beszámoltak, de a segédápoló által megosztott tapasztalatok sok vonatkozásban egybecsengenek a betegek megéltével, még ha azokat a dokumentációban az orvosi nyelv szigorú formái között és szempontjai szerint rögzítették is. Noha a pszichiátriai kórlapok olyan források, amelyek a betegség állapotából mutatnak és értékelnek egy életutat, a tanulmányban bemutatott sorsokban számos olyan fordulat található, amelyet az államhatalom társadalommérnöki fellépése alakított. A montázsszerűen bemutatott esetek illusztrálhatják: a szovjetizálás végrehajtói nem passzív szereplők, életpályájukban – még ha elviekben kedvezményezettek is – számos esetben regisztrálható törés és kényszer. Szenvedéstörténeteik felmutatásával azonban nem volt cél relativizálni a rendszer áldozatainak sorsát. Fontos

⁶⁴ OPNI 0161-007280/2. 1952. augusztus 27.

⁶⁵ A betegek viselkedése a budapesti Lipótmező Elmeógyógyintézetben. 1952. október 11. HU OSA 300-1-2-26501. (<http://hdl.handle.net/10891/osa:1c936af6-0849-401e-86be-7984d9c9382d>. A letöltés ideje: 2021. december 6.)

azonban annak rögzítése, hogy még a leginkább elkötelezett – és privilegizált – vezetők-nél is előfordulhatott, hogy a szovjet voluntarizmus nemcsak gazdasági akadályokba vagy éppen társadalmi ellenállásba, hanem annál sokkal elemibb szintű korlátba: tulajdon testi és lelki teljesítőképességük határába ütközött.

A SZOCIÁLIS KÉRDÉS ALAKVÁLTOZATAI

Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója

PETRÁS ÉVA

THE SOCIAL QUESTION IN CHANGING PERSPECTIVES
The Agrarian Social Political Concept of Jenő Czettler

Jenő Czettler (1879–1953) was a prominent economist, social politician, scholar, and conservative Christian party politician who specialized in the field of agrarian and peasant question. He excelled in the first decades of the 20th century, became an expert of the question, and held a numerous decisive political and academic positions, which made him a key figure in his field before World War II. As a consequence of his career's arc and political commitment, however, he fell victim of persecution in the Rákosi era and after a show trial he died in prison.

The study deals with Czettler's biography from the point of view of the development of his agrarian social political concept.

Keywords: agrarian social policy, peasantry, conservatism, Catholicism

---

A korán elavult Czettler

A Czettler Jenő életére vonatkozó nem túl terjedelmes szakirodalom egyöntetűen rögzíti, hogy Czettler munkásságának nem adatott meg az őt megillető figyelem.¹ Ez részben az a töréssel magyarázható, amelyet életpályája 1944–1945 után szenvedett el, ám itt nem csupán nyugdíjba vonulásának körülményeire, a Magyar Tudományos Akadémiáról való eltávolítására, majd koncepciók perbe fogására kell gondolnunk, s az ezek mögött felsejlő, sokak életét derékba törő politikai indíttatású üldöztetésre.² Politikai szerepvállalása,

---

Petrás Éva, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

¹ Lásd erről Tóth Pál Péter bevezetőjét a Czettler Jenő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek* című kötetben. ([Szerk. Tóth Pál Péter.] Bp., 1995. 7–21.); Cseszka Éva: A tündöklésből a homályba. Czettler Jenő életútja és munkássága. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk. Réfi Attila – Sziklai István. Bp., 2010. 125–141.

² Az Államvédelmi Hatóság 1950. december 19-én tartóztatta le az akkor 71 éves tudóst. Felelősségre vonása a Grósz József kalocsai érsek elleni per vasutas mellékperében történt meg. Czettlert azzal vádolták, hogy MÁV-alkalmazottakból akciócsoportot szervezett, amely szabotázásokat hajtott végre, maga pedig

tudósi és közéleti pozíciói kétségkívül a polgári kor egyik prominens agrárpolitikai és agrárközgazdasági szakembereként, különböző katolikus és konzervatív pártok képviselőjeként állítják őt elének, akinek életpályája végén az üldöztetés, a börtön, majd a 301-es parcella egyik névtelen sírja jutott osztályrészéül.³ Nem kétséges, 1950 után Czettler valóban nem csupán elfeledett, hanem elfeledtetett mesterré is vált.

Pályája azonban nem egyszerűen az ő politikai felfogásával és szakmai nézeteivel szöges ellentétben álló új hatalmi berendezkedés miatt hanyatlott „tündöklésből a homályba”, amint egyik életrajzírója tanulmányának címe summázza életét.⁴ Már 1944 előtt bizonyos értelemben túlhaladt rajta a kor: a szellemi érettségre az 1930-as években jutó újabb tudósnemzedék nem benne látta mesterét, így nem jött létre „Czettler-iskola” sem. Úgy tűnik, Czettler élete nem csupán a második világháború után szenvedett törést, hanem életműve bizonyos értelemben már korábban folytathatatlanak bizonyult. Az okok feltárásával még adósak életrajzírói,⁵ ám az bizonyosnak tűnik, hogy az 1918–1919-es fordulami időszak után olyan új szellemi és politikai környezet alakult ki, amelyben nem tudott teljesen együtt mozogni korával, s vélhetően ez is hozzájárult életműve fokozatos jelentőségvesztéséhez. A Horthy-kor szociálpolitikai intézkedései mögött meghúzódo szaktudományos innováció, a szociális jogfejlődés és az erre épülő törvénykezési gyakorlat más premisszákra épült és más szakmai alapokon valósult meg, mint amit Czettler szociálpolitikán értett,⁶ s az agrárpolitika iránya és tartalma is eltért attól, amit ő kívánatosnak tartott.⁷

Czettlert a dualizmus korának utolsó két évtizede formálta, iskoláit ekkor végezte, társadalmi tapasztalatait Magyarországon és európai tanulmányútjain ez idő tájt szerezte, és bizonyos értelemben mindig e korszak képviselője maradt.⁸ Látásmódját, a társa-

---

a nyugatiaknak kémkedett. Konceptió perének anyaga Budapest Főváros Levéltárában (Fővárosi Bíróság iratai) található: BFL XXV.4.f. 001221/1951. jelzet alatt. Czettlert 1951. augusztus 10-én tizenkét év börtönbüntetésre ítélték „a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezése és vezetése” büntetésében találva őt bűnösnek. A Budapesti Megyei Bíróság ítélete megtalálható becsatolva az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában Bozsik Pál és társai ügyének egyik dossziéjában is: ÁBTLL 3.1.9. V-103458/1. 325-336.

³ Czettler Jenő máig tisztázatlan körülmények között, valószínűleg 1953. április 29-én halt meg a Mosonyi utcai rabkórházban. A család csak 1992-ben tudta újratemetni halottját.

⁴ Lásd Cseszka: A tündöklésből a homályba.

⁵ Kádár Zsuzsanna a Tóth Pál Péter által szerkesztett Czettler-kötetről írt recenziójában említi, hogy a *Magyar Életrajzi Lexikon* még az 1980-as években is mint „reakciós agrárpolitikust” tárgyalja Czettlert. *Magyar Tudomány* 103 (1996) 1164–1166. Konceptió perének részletes feltárása is még a történettudomány adóssága Czettlerrel szemben, s így utolsó éve és halálának körülményei sincsenek a mai napig tisztázva; életműve pedig jószerint érintetlen.

⁶ Itt elsősorban a Bethlen-érában a Vass József népjóléti és munkaügyi miniszteri működése idején új lendületet kapó szociális törvénykezésre, majd az 1930-as években többek között Kovrig Béla szociálpolitikai tevékenységére gondolhatunk.

⁷ 1932-ben megjelent *Agrárpolitika* című művében Czettler úgy találta, a klasszikus agrárpolitika, amely „mindazon alapelvek és intézkedések összessége, amelyeket az állam a mezőgazdaság istápolására szükségesnek tart”, mezőgazdasági politikává redukálódott, amely nem látja meg a mezőgazdaságban tevékeny embert, hanem üzemtechnikai munkarendszerként tekint az agráriumra. Czettler Jenő: *Agrárpolitika*. Bp., 1932. (Kincsestár) 3.

⁸ Czettler Jenő 1879. április 2-án született Jászárokszálláson, katolikus családban. Édesapja a jász kun területek földmérő mérnöke volt. A középiskolát Jászberényben végezte, ahol 1897-ben érettségizett. Tanul-

dalmi-politikai folyamatokhoz való viszonyát a dualizmus liberális világában kialakult, agrárius körökben formálódott újkonzervatív nézetrendszere határozta meg. Egy lezáruló paradigma azonban nem jelenti feltétlenül reprezentánsa érdemi munkásságának végét, és ez Czettlerre kiváltképpen igaz: ő még évtizedeken át, egészen 1947-ig folyamatosan oktatott,⁹ írt, és nevéhez jelentős szellemi teljesítmények fűződnek. Itt nem csupán – olykor a szó szoros értelmében – súlyos kötetei és tanulmányai érdemelnek említést,¹⁰ hanem például az is, hogy a *Magyar Gazdák Szemléje* felelős szerkesztőjeként több mint két évtizedig – 1922 és 1944 között – korszakmeghatározó vezetője volt ennek a magyar agrárvilág kérdéseivel foglalkozó periodikának.¹¹

Aktív politikusi pályája is döntően a Horthy-kor időszakára esett:¹² 1920 és 1935 között előbb nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő lett, 1927-től a képviselőház egyik alelnöke, 1937-ben pedig felsőházi tagságot is kapott;¹³ tehát a két világháború közötti időszak legnagyobb részében a politikai elit tagjaként is működött.¹⁴

Szinte felsorolni is nehéz, eközben hány közéleti társaság tagja, illetve vezetője volt, s e társaságok döntő többsége szakmai fórumot is jelentett számára.¹⁵ Mindezek azt jelzik,

---

mányait a Budapesti Tudományegyetem Jogi és Államtudományi Karán folytatta, érdeklődése itt fordult az agrárpolitika felé. Németországi tanulmányútjain közgazdaságtant, agrártörténetet és szociálpolitikát hallgatott. Szellemi horizontját ezért is elsősorban német közgazdaságtani, szociálpolitikai és agrártudományi szerzők formálták, de széles olvasottsággal rendelkezett a francia és az angol szakirodalomban is. Ő maga elsősorban Martin Fassbender professzor követőjének tartotta magát, de inspirálta őt Heinrich Dade agrárközgazdász, valamint Adolf Wagner és Gustav Schmoller „katedraszocialista” közgazdászok nézetrendszere is. Életrajzát részletesen lásd Tóth Pál Péter: Bevezető. In: Czettler: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 12–13.

- ⁹ Egyetemi oktatói pályáját már az első világháború előtt kezdte. 1919 és 1925 között a Budapesti Tudományegyetem Közgazdasági Karán a szövetkezeti politika és a szövetkezeti ügyvitel, majd 1925 és 1934 között az agrárpolitika és a gazdaságtörténet nyilvános rendes tanára, közben 1924/25-ben a kar dékánja. 1934 és 1947 között a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karán az agrárpolitika és gazdaságtörténet nyilvános rendes tanára és ugyanott 1935/36-ban az egyetem rektora.
- ¹⁰ Czettler Jenő műveinek bibliográfiáját Hídvégi Nikoletta állította össze. Czettler: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 527–541.
- ¹¹ Czettler pályájának alakulásában külön említést érdemel Bernát Istvánhoz való kötődése: Czettlert 1909-től a Földművelési Minisztérium a Magyar Gazdaszövetséghez delegálta, ahol előbb beosztottja, majd helyettese, később pedig utóda lett Bernát Istvánnak. A *Magyar Gazdák Szemléjének* szerkesztésében is Bernát nyomdokain járt. Bernát István fiának, Gyulának ő lett a mestere, ő írt például előszót Bernát Gyulának *A magyar jobbágyfelszabadítás eszmeáramlatai, 1790–1848* című, 1930-ban, Budapesten megjelent könyvéhez.
- ¹² Első komolyabb, bár kéréséletű politikai szerepéhez 1918. október 29-én jutott, amikor az összeomlást megelőzően a király gróf Hadik Jánost nevezte ki miniszterelnökké. Hadik a földművelésügyi államtitkári pozíció betöltésére kérte fel őt. Ez a megbízatása azonban csupán egyetlen napig tartott, azt az ősrizsás forradalom elmosta.
- ¹³ Czettler új pozícióját kifejezetten Serédi Jusztinián hercegprímás közbenjárásának köszönhetette. Püski Levente: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Bp., 2000. 100.
- ¹⁴ 1920-ban kispárti programmal került be a nemzetgyűlésbe, majd 1923-tól a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, illetve 1926-tól a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt színeiben politizált, később az Egyesült Keresztény Párthoz csatlakozott.
- ¹⁵ A teljesség igénye nélkül megemlítenéd, hogy még 1920-ban bekapcsolódott a Katolikus Népszövetség munkájába, később az Actio Catholica igazgatótanácsi tagja is lett. Elnöke volt a Jászok Egyesületének, a Keresztény Iparosok Országos Egyesületének, igazgatója, majd alelnöke lett a Magyar Gazdaszövetségnek, tagja volt a Földművelésügyi Minisztérium munkásügyi bizottságának és elnöke az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Közgazdasági Szakosztályának. Részt vett a Mezőgazdasági Szociálpolitikai Tanács

hogy Czettler nem túl erős hatástörténete ellenére jelentős életpályát futott be, amely a tudomány felől indult és államigazgatási hivatali pályakezdetés után a politika irányába haladt. Ugyanakkor munkássága – a hangsúlyeltolódások mellett – mindvégig megőrizte többszólalmúságát.¹⁶

Nézetei azért is tarthatnak számot az érdeklődésre, mert olyan prizmán át láttatják a magyar agrárium egykorú valóságát, a mezőgazdaság és a mezőgazdaságból élők helyzetét, amely gyakorlati problématerületek elméleti szintű megközelítését nyújtja. És fordítva is igaz: mivel a politikai elit tagjaként egész életét a magyar vidék, az agrárium tanulmányozásának szentelte, az is kitartóan érdekelte, hogy mit lehet átvinni a tudományból a politikába és s ezen keresztül a gyakorlatba, azaz saját tudományos belátásaiból mit tud megvalósítani. Így életpályája arra is példa lehet, hogy a dualizmus idején professzionalizálódó szaktudományos értelmiség és a politikai elit körei között milyen kölcsönhatások működhettek, röviden: milyen értelemben lehetett politikaformáló a tudomány és tudományformáló a politika, s mi volt ennek a sajátos mintázata Czettler esetében.¹⁷

Életművén belül az agrár-szociálpolitikai koncepció önmagában is komplex, jórészt feltáratlan terület, miközben az agrár-szociálpolitika a mai napig sem tartozik magától értetődően a szociálpolitika történetének tárgykörébe. Czettler elképzeléseit vizsgálva lehetőség nyílhat egyrészt az agrárius gondolkodás változásának nyomon követésére, másrészt rajtuk keresztül az agrár-szociálpolitika saját jogon is a szociálpolitika terepében belül kaphatna helyet.

Nagyrészt ideológiai okai voltak annak, hogy a polgári korszak szociálpolitikáját a történetírás sokáig általában véve is mint kiúttalan „szegénypolitikát” láttatta.¹⁸ Természetesen 1945 előtt Magyarország sem a mai értelemben, sem a korszak nyugat-európai színvonalán nem volt „jóléti állam”, de már elindult az országban az a törvénykezés, illetve születtek olyan szociálpolitikai intézkedések, amelyek alapján ma úgy ítélnék meg, hogy a szociálpolitikai fejlődés iránya ekkor még legalábbis egybeesett a nyugati-európai országok hasonló tendenciáival.¹⁹ Amit azonban a polgári korszakban megvalósult

---

munkájában, ügyvezető alelnöke volt az Országos Gazdasági és Szakoktatási Tanácsnak, és sok egyéb mellett elnöke lett a Teleki Pál által alapított Darányi Ignác Agrártudományos Társaságnak is.

¹⁶ Czettler 1901-től a Földművelésügyi Minisztériumban vállalt állást és 1908-as németországai tanulmányútjáiig hat és fél év alatt a minisztérium négy főosztályán szerzett államigazgatási gyakorlatot: kezdetben a Közgazdasági Osztályon volt gyakornok, majd a Munkásügyi Osztályon a kodifikációs bizottsága tagja lett. 1905-ben a föld-tehermentesítés és a mezőgazdasági hitelügy rendezésére indított országos akció előadója, 1906-ban pedig a Törvény-előkészítő Osztály munkájába kapcsolódott be. Tóth Pál Péter: Bevezető. In: Czettler: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 12.

¹⁷ Szabó Miklós szerint „[a]z újkonzervatív s azon belül mindenekelőtt az agrárius mozgalom [...] iskolája s szerveződési kerete a dzsentroid középosztály politikai önállósulásának”. Ilyen értelemben Czettler életpályája akár tipikusnak is mondható. Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Bp., 2003. 172. Schlett András a magyar agrár-közgazdaságtan német mintájának követői között említi Czettler Jenőt, mint olyan szerzőt, aki a gyakorlati hasznosulás számára írta elméleti műveit is. Schlett ebbe a kategóriába sorolja még Ihrig Károlyt és Matolcsy Mátyást is. Schlett András: *Megkésetttség – nyitottság – kettős erőter.* *Agrártörténeti Szemle* 50 (2009) 217–230.

¹⁸ Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Bp., 1994. (História Könyvtár) 10–14.

¹⁹ Gyáni Gábor: *Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két világháború között*. In: *..... ahol a határ elválaszt*” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat–Várpalota, 2002. 62. és Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Bp., 2003. 66.

jóléti fejlődésnek nevezhetünk, az szinte kizárólag a városi munkásrétegekre vonatkozott, a szociálpolitikai intézkedések a mezőgazdasági munkavállalók többmillió táborára szinte egyáltalán nem terjedtek ki.²⁰ Ezért a szociálpolitikai szakirodalom is elsősorban az ipari munkásság szociális jogainak fejlődését és az elsősorban rájuk vonatkozó társadalombiztosítás kialakulását vizsgálja.²¹ S amint a mezőgazdasági munkavállalókra vonatkozó szociálpolitikai intézkedések nagyságrendekkel elmaradtak az ipari munkásság és középrétegek szociális biztonságának garantálására tett lépésektől, úgy Czettler vonatkozó nézetei sem válhattak a szociálpolitikai gondolkodás történetének részévé.²² Mindezek következtében történetírásunk – amennyiben foglalkozott vele –, az agrárius eszmerendszer fiatalabb generációjának képviselői között, illetve Bernát István, Rubinek Gyula és mások mögött, elsősorban agrárpolitikai szakíróként rögzítette helyét. Erre az alakulásra is érvényes lehet azonban, amit Pölöskei Ferenc kritikusan írt a 19. és 20. század fordulójának politikai vitái kapcsán:

„A legutóbbi évtizedek történetírása pedig, mivel elsősorban az ipar és a kereskedelem fejlődését méltányolta, az agrárérdekek korabeli védelmét mindenféle elemzés mellőzésével anakronizmusnak tartotta. Képviselőket a gazdasági fejlődés akadályozóiként aposztrofálták, figyelmen kívül hagyva a korabeli állapotokat; nézeteiknek csak egy kis részét ismertették.”²³

Tanulmányommal ennek a hiányosságnak a pótlásához szeretnék hozzájárulni. Czettler agrárpolitikai koncepcióját olyan értelemben és azzal a céllal veszem górcső alá, hogy körülhatárolható legyen, hol kezdődött számára a szociálpolitika illetékessége, és láthatóvá váljon, a mezőgazdasági szociálpolitikáról vallott nézetei hogyan épültek rá agrárpolitikai nézeteire.

- ²⁰ Bódy Zsombor megjegyzi a szociális kérdés kezelésének alternatíváiról írt tanulmányában, hogy a parlamenti képviselők többsége személyében és választóin keresztül is inkább a mezőgazdasághoz kötődött, számukra kevésbé volt problematikus az iparban szociálpolitikát kezdeményezni. Ezzel szemben pusztán elvi kérdésként merült fel, hogy a társadalombiztosítási rendszert a mezőgazdaságra is ki kell-e terjeszteni. Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. *Korall* 5–6 (2001) 72–93.
- ²¹ Gyáni: Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások, 63. és Tomka: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon*, 60.
- ²² Kivételt képez ez alól Hámori Péternek az agrár-szociálpolitika kezdeteiről szóló tanulmánya, amelyben érinti Czettler működését is. Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. *Századok* 137 (2003) 3–42.
- ²³ Továbbá: „Az egymással egyben-másban – de semmiképpen az alapkérdésekben – szembenálló, vagy vitázó álláspontokat egy nagy arénába tereltük s egymásnak ugrasztottuk. Közülük mi magunk szerveztünk – jórészt néhány évtizeddel később – táborokat, s megneveztük vezéreiket is: Tisza Istvánt a merkantilisták, gróf Károlyi Sándort az agráriusok élére tettük, s az összes többi politikust, legalábbis többségüket valamelyikük mögé csatasorba állítottuk.” Pölöskei Ferenc: Birtokviszonyok és viták a századfordulón (Tisza István, Darányi Ignác, gróf Károlyi Sándor, Rubinek Gyula). *Agrártörténeti Szemle* 48 (2007) 145–146., 153.

Az agrárius

Czettler két meghatározó tematika, az agrár- és a szociálpolitika metszéspontját keresve építette fel életpályáját. Munkásságának kritikusai ebben feloldhatatlan ellentmondást látnak, amely a nagybirtokrendszerrel védelmező agrárius alapállás és a mezőgazdasági munkavállalókra kiterjesztett állami szociálpolitika szükségességének hangoztatása között feszül. Eszerint Czettler korabeli fokozatos elszigetelődését elsősorban az okozhatta, hogy miközben a mezőgazdasági termelés és a nemzetgazdaság szempontjából szükségesnek tartotta a nagybirtokrendszer fennmaradását, szociálpolitikai intézkedéseket is sürgetett. Míg előbbit a radikális földreform akár bal-, akár jobboldali hívei, utóbbit a nagybirtokos nyomásgyakorló csoportok utasították el.²⁴

Baloldali kritikusai felismerték ugyan, hogy Czettler számára a szociális szempont lényeges elem és nem pusztán formális érdeklődés tárgya, hiszen a magyar mezőgazdasági szociálpolitikának több írást,²⁵ majd egy több mint ezeroldalas művet is szentelt, és ezek szaktudományos alapossága kétségbevonhatatlanná tette szerzőjének a téma iránti elkötelezettségét,²⁶ ám úgy vélték, „Czettler [...] kisbirtok és munkásvédelmet akar csinálni a nagybirtok javára”,²⁷ vagyis szociálpolitikai intézkedéseket csak addig a mértékig javasol, ameddig azok a fennálló rendszer stabilizációját szolgálják. E kritika konkrét történeti hátterét nyilvánvalóan a 19–20. század fordulójának agrárszocialista mozgalmi képezték.²⁸ Az agrárius helyzetének értékelése és a jövőjéről való gondolkodás azonban Czettler tudományos jelentkezésekor már évtizedek óta a véleményeket több törésvonal mentén megosztó viták részét alkotta, és e viták közepette az a pozíció, amelybe Czettler a saját szociálpolitikai elképzeléseivel beleállt, túlmutatott a pusztán aktuálpolitikai véleménykülönbségeken.²⁹ Így Czettler álláspontjának baloldali kritikájában is nagyobb súllyal esett latba, hogy úgy ítélték meg: számára a szociálpolitika tulajdonképpen középosztály-politika,³⁰ amely az önálló paraszti kisegzisztenciák és az árutermelő családi gazdaságok megerősítését, a középosztály felé tartó társadalmi mobilitásuk szorgalmazását jelenti, nem pedig az agrárszegénység problematikájának társadalomkritikai értelmezését – s így Czettler végeredményben a kapitalizmus fennmaradását támogatja.

²⁴ Erről Czettler életművét mérlegre téve Gunst Péter tűnődik a Tóth Pál Péter által szerkesztett Czettler-kötet, a *Mezőgazdaság és szociális kérdés* kapcsán. *Budapesti Könyvszemle* [BUKSZ] 9 (1997) 221–222.

²⁵ Pl. Czettler Jenő: *A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája*. Bp., 1905.; Uő: Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületekre? *Magyar Gazdák Szemléje* 11 (1906) 358–370.

²⁶ Czettler Jenőnek a *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című írása 1914-ben jelent meg Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia 1917-ben jutalomban részesítette.

²⁷ Balkányi Béla: *Mezőgazdasági szociálpolitika*. *Huszadik Század* 16 (1915) 31. köt. 302. [Recenzió.]

²⁸ Egyúttal utalás is lehetett Czettler részvételére az 1907. évi XLV. tc., az úgynevezett cselédtörvény kodifikációs munkáiban.

²⁹ Az agrárkérdés az 1880-as évektől, az európai nagy agrárválság idejétől került a tudományos és politikai érdeklődés homlokterébe Magyarországon. Az 1890-es éveket az agrárius-merkantil vita uralta, a polgári radikális, illetve baloldali kritikák inkább a századforduló után – Czettler pályakezdésének időszakától – jelentek meg. Pölöskei: *Birtokviszonyok és viták a századfordulón*, 145–169.

³⁰ Kiss Mária Rita: *Társadalomkritika és társadalompolitikai koncepciók a dualizmus kori Magyarországon*. In: *Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből*. I–II. Szerk. Cora Zoltán – Kiss Mária Rita – Olasz Lajos. Szeged, 2020. I. (Tanulmányok a kiegyezéstől a rendszerváltásig [1867–1989]) 34.

Czettler agrárius oldalról a kapitalista világgazdasági rendszert, mint az „ingótőke” uralmát, részletesen és alaposan bírálta ugyan, és annak világát, mint a mezőgazdaságtól lényegileg idegent mutatta be,³¹ létjogosultságát valóban nem vitatta. Nem rokonszenvezett sem a feudális múlttal, sem egy utópisztikus közösséggelví jövővel.³² Kapitalizmuskritikája a jobbágyfelszabadítás és a birtokviszonyok átrendeződése ellenére, sőt részben ezek következtében is hátrányokat felhalmozó, majd válságba jutó magyar agrárium kiút-keresésének, e kiút-keresés – egy ágazati politika érdekei mentén kifejtett – programjának a része volt. Szociális reformjavaslatai is ezen az értelmezési kereten belül jelentek meg. Czettler így látta biztosíthatónak, hogy

„... a szociálpolitika [...] ezáltal a nemzeti élet megerősödését biztosítsa és a mai individualista termelési rendszert a szociális összeroppanástól megóvja. Ennek munkaterei: a birtokpolitika, a hitelügy, a termelékenység fokozása, az anyagbeszerzés és értékesítés reformja, a szövetkezetek létrehozása, az egészségügy és jogvédelem, az erkölcsi és szellemi élet ápolása.”³³

Érvelésének kiindulópontja, hogy a kis- és nagybirtokot egyaránt a kapitalizmusnak a mezőgazdaságra gyakorolt negatív hatásai teszik próbára, ezért érdekeik a birtok nagyságától függetlenül azonosak. E feltételezésből kiindulva Czettler olyan átfogó megoldásban gondolkodott, amely egyszerre szolgálná a kis- és nagybirtokos osztályok érdekeit. Úgy látta, a 19. század végére a kapitalizmus a teljes mezőgazdaságot és az egész vidéki társadalmat átalakította, és egy évezredes, organikusan kialakult, civilizációteremtő rendszert roncsolt szét, amelyben kis- és nagybirtok egymást kiegészítve létezhetett.³⁴ A jobbágyfelszabadítás pozitív hatásait elismerte ugyan, és úgy értékelte, hogy a szabad verseny kapitalizmus kezdetben hozott előnyöket a mezőgazdaság számára:

„A gazdasági szabadság és az egyéni felelősség, kapcsolatosan a nagy fogyasztópiacok alakulásával és az értékesítés lehetőségének növekedésével, jelentékeny változást idézett elő az évszázadokon keresztül elmaradt mezőgazdaságban. [...] Tagadhatatlan, hogy ezeknek a változásoknak részük volt a mezőgazdaság üzeme[c]hnikai javulá-

³¹ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 77–111. Mint írja, a szabad verseny az ingótőke uralmát hozta el a mezőgazdaság fölé, „a gazdák alatt megmozdul a föld”. Uo. 47.

³² „A nyár nem váltotta be a tavasz reményeit” – írta Bernát István, a reformkor nemzeti liberalizmusáról és a dualizmus korának szabadelvűségéről. Ezt a véleményét minden bizonnyal Czettler is osztotta. Bernát István: *A magyar demokrácia múltja, jelene, jövője*. Bp., 1904. 27. Másrészt Czettler alaposan ismerte a marxizmus szakirodalmát, erről bőven értekezik *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című művében. Vitatja például Marxnak azt a nézetét, mely szerint az iparosodás a nagyobb szociális jólét forrása lenne, és kiáll amellett, hogy a földművelés az egész civilizáció alapfeltétele, így az igazi gazdaságpolitika sem nélkülözheti a földművelés „istápolását”, mert „azé az ország, akié a föld”. Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 69–77.

³³ Uo. 8.

³⁴ Uo. 35. A továbbiakban részletesen beszél a városba tódulásról, a kivándorlásról, a tanyásodásról, az abszintizmusról (amely alatt azt érti, hogy a gyermekeket a családok már nem a paraszti kultúrára nevelik) és az egykézésről. Uo. 36–60.

sában, aminek következtében a mezőgazdaság intenzitása a XIX-dik században jelentősen fokozódott.”³⁵

Azonban a negatív következmények taglalása után Czettler azt a következtetést vont le, hogy az új helyzet „hátránya az agrárszociális kérdés” megjelenése lett, amely „a modern kapitalizmus és a mezőgazdaság valós viszonyának” következménye és kifejeződése.³⁶

A kivezető út vonatkozásában az állam gazdasági és szociálpolitikai intervencionizmusa mellett voksolt. Ekként érvelt:

„Maga a gazdasági liberalizmus, szembe helyezkedvén a mezőgazdaság fejlődését hátrányosan befolyásoló kötött gazdálkodással [...] a mezőgazdaság érdekeit szolgálja. [...] Mégis ennek a gazdasági elvnek uralma alatt tör ki az agrárkrízis a szabadverseny hatása alatt. A gazdaosztály válsága a tudományos agrárpolitika születését eredményezte, s ennek első feladata volt, hogy az államot a be nem avatkozás gondolatával szemben bizonyos akciók megindítására bírja a mezőgazdaság érdekében.”³⁷

Véleménye szerint egy széles spektrumú állami agrárpolitikai és mezőgazdasági szociálpolitikai eszköztárra lenne szükség, amely az agrárszocialista mozgalmakat is lecsendesítheti, hiszen „[a] szociális kérdés nemcsak a vállalkozói nyereség és munkabér kellő arányáért folyó küzdelem, hanem két ellentétes, távoli osztálynak egyrészt az uralmi viszony, másrészt az osztályöntudat alapján álló harca, amely ellentétes törekvések között csak az állam és társadalom szociálpolitikája és a munkásvédelmi törvények létesítenek megnyugvást”.³⁸

Czettler megnyilatkozásaiban a liberalizmussal szembeni neheztelés felhangjai az első világháborút követően nemzetpolitikai szempontokkal is bővültek és egyre erőteljesebben szólaltak meg. A „nemzetfenntartó nagybirtok” motívuma és egy mérsékelt földreform támogatása mindkét kérdéskör nemzetpolitikai vonatkozásai miatt fakadhatott ugyanarról a tőről gondolkodásában, és így számára az új körülmények közepette nemhogy nem álltak egymással ellentétben, hanem egyenesen kiegészítették egymást.³⁹ Már 1916-ban úgy írt a parasztságról, mint „amely a nemzeti megújulásnak örökös kútforrása”, és nehezményezte, hogy „[v]alahogy elidegenedett a magyar intelligentsia a magyar paraszttól”.⁴⁰ Véleménye szerint ebben a helyzetben a háború hozott lényeges változást: „A háború első szélrohama elűzte a gonosz álmokat. Az eddig alvó óriás, a magyar paraszt öklének egy suhintására összetört a tükör, amelyből eddig a magyarság torzképe

³⁵ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 46.

³⁶ Uo. 61.

³⁷ Czettler Jenő: Az agrárpolitika új útjain. *Magyar Gazdák Szemléje* 28 (1923) 465–466.

³⁸ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 40.

³⁹ A „nemzetfenntartó nagybirtokról” és a telepítés nemzetpolitikai szerepéről lásd Bartha Ákos: Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform. In: *Történeti Tanulmányok*. XVIII. Szerk. Velkey Ferenc. Debrecen, 2010. [2012.] 163–180.

⁴⁰ Czettler Jenő: A magyar földműves és a magyar jövő. In: uő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 26.

vigyorgott ránk.”⁴¹ Czettler meggyőződése szerint a parasztság reális helyzetének felmérése és javítása ezek után nemzetpolitikai feladatként állt az értelmiség és a politikai elit előtt, ám ez nem jelentette magától értetődően a radikális földreform feltétlen igényését. Ő 1920 után sokkal inkább a telepítés gondolata mellett tette le a voksát, míg a birtokpolitikában a nagyüzem létjogosultsága mellett érvelt, annak termelékenységét és exportképességét nemzetgazdasági és egyúttal nemzetpolitikai tekintetben is fontos szempontnak tekintette.⁴² Álláspontját egy helyütt így összegezte: „A föld nem azé, aki megműveli, sem nem azé, aki telekkönyvi tulajdonosa, hanem az egész nemzeté.”⁴³ Czettler agrárius eredetű nézetei tehát 1920 után sem változtak, sőt az 1918–1920 közötti politikai és gazdasági válság felerősítette kritikáját. Ezt agrárvonatkozású témák esetén a továbbiakban elsősorban mint konzervatív, keresztény pártalakulatok politikusa fejtette ki parlamenti felszólalásaiban.⁴⁴

Czettler a szövetkezetek témájában szükségképpen a marxista elképzelésekkel szemben foglalt állást. A termelőszövetkezet ideáját és a mögötte felsejlő tervszerű központi gazdaságirányítás eszméjét elutasította,⁴⁵ ragaszkodott a magántulajdon szentségéhez, és a gazdálkodás saját természetes időrendjét, illetve kalkulálhatatlan természeti körülmények közrejátszását – mint az ipartól alapfeltételeiben különböző adottságot – olyan tényezőnek tekintette a mezőgazdaságban, amely indokolja az agrárszféra külön útját.⁴⁶

„A kisgazdának sem tudása, sem tőkeereje nincs ahhoz, hogy termelését a világpiaci konjunktúráinak megfelelően alakíthassa át, illetőleg évről-évre e konjunktúrák változásához igazodhassék. Ellentmond ennek a földművelés belső szervezete is, hiszen a termelés hosszú tartama a konjunktúrák kihasználását megnehezíti. [...] A kisgazda intenzív többtermeléssel hasztalan igyekszik a modern gazdasági életbe beilleszkedni, mert a gazdasági élet gyorsabban halad, mint a gazda.”⁴⁷

A kapitalista gazdasági viszonyok között a családi önellátásra termelő kisüzemeknek a piaci ártermelés felé való kinyitásban látta azt a kapcsolódási pontot, ahol a parasz-

⁴¹ Czettler: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 27.

⁴² Lásd erre Czettler Jenő felszólalását a nemzetgyűlés 1920. november 8-i ülésén, a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezések vitáján. Uo. 293–303.

⁴³ Czettler Jenő: A földbirtok-politika közgazdasági és szociális vonatkozásai. In: uő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 83. Ugyanez a gondolat több írásában is nyomon követhető: pl. uő: *Földbirtok-politika*. In: uo. 42–53. Parlamenti beszédeiben is többször hasonló megközelítésben tárgyalja az agrárium kérdéseit.

⁴⁴ Ilyenek pl. az 1920. november 8-án a földreformmal kapcsolatban, az 1923. március 7-én az alföldi erdők telepítése tervezetével kapcsolatban és az 1926. február 16-án a „mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiszolgálat létesítése és fenntartása” törvénytervezet általános vitája során elhangzott beszédei. Czettler: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 293–303., 370–382., 447–453.

⁴⁵ Szembehelyezkedett pl. Dániel Arnold nézeteivel a szövetkezeti formákról. Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 163–177.; Dániel Arnold: *Föld és társadalom*. Bp., 1911. 180–187.

⁴⁶ A paraszti földmagántulajdon kérdését a jobbágyfelszabadítás következtében történetiségében látta, és állami oldalról a földjára-elmélet kidolgozását, illetve az öröklési rendszer szabályozását látta olyan eszközöknek, amelyekkel a kisüzemek életképességét és ezáltal a nemzetgazdaság szempontjait is az egyéni érdek sérelmének minimalizálásával szolgálhatja.

⁴⁷ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 98.

ti gazdálkodás még leginkább illeszthető a szabad versenyes kapitalizmushoz. A szövetkezetek létjogosultsága is ezen a ponton lép be érvelésébe. A fogyasztási, értékesítési és hitelszövetkezetek létrehozásában ugyanis olyan kezdeményezést látott, amely a kapitalizmus körülményei között az egyéni gazdálkodás gyenge gazdasági erejéből következő hátrányokat kompenzálhatja, a kockázatokat csökkentheti, és a gazdatársadalom számára a hiányzó pénzügyi és vállalkozási ismeretek esetleges pótlására is módot adhat. Erről így írt:

„A munkásosztály sorsának javítása körül nagy hivatása van a szövetkezeti eszmének, amellyel oly nehezen tudnak vagy akarnak a mezei munkások megbarátkozni. Pedig ha valami segíthet rajtuk, az a szövetkezés. Termelőszövetkezetet a mezőgazdaságban bajos létrehozni, miután az üzem természete individuális, de a háziipar nagyobb arányú fejlődése csak úgy remélhető, ha a munkások és kisgazdák anyagbeszerző és értékesítő szövetkezetbe tömörülnek.”⁴⁸

A szövetkezeteket pártoló javaslatai ugyan alapvetően a szövetkezés általa is tanulmányozott német teoretikusainak főbb elképzeléseit fogalmazták újra,⁴⁹ ám jól kifejezik, hogy ő maga milyen korrekciós lépéseket tartott lehetségesnek Magyarországon annak érdekében, hogy a korlátozatlan piaci viszonyok káros hatását az agrártársadalomra mérsekelní lehessen.⁵⁰

Czettlernél a földbirtok rentabilitása abszolút érvként szolgált egy bizonyos birtoknagyság mellett. Ez felülírta számára a földosztások és földreformok demokratizáló hatásába vetett közvélekedés optimizmusát: ő nem látta életképesnek és ezért hosszú távon kontraproduktívnek tartotta a kis- és törpebirtokok tömegének létrehozását. Birtokpolitikai nézeteiben az öröklési rendszer és a demokratikus célzatú földosztások egyaránt a piacra termelő kisüzemek szétaprózódásának veszélyét hordozták. Meggyőződése szerint ezzel szemben a különböző szövetkezetek segíthették a talpon maradást. „A mi ideálunk, hogy Magyarország mezőgazdasági termelését, a nagyüzemek és középüzemek arányos fenntartása mellett [...] különböző szövetkezetekbe tömörített, 20-30 holdas intenzív kisgazdaságokra építsük fel” – írta számszerűsítve is azt a birtokméretet, amelyet már működőképesnek tartott.⁵¹ Ez az állítása egyúttal azt is megmutatja, hogy Czettler hol húzta meg a határt közgazdasági és szociálpolitikai eszközrendszer között.

A nagybirtokos-érdekképviselői politika kezdeteihez képest látható, hogy Czettler – aki tudományos pályafutását már a századforduló után kezdte – máshova helyezte a hangsúlyokat a birtokpolitika és a szövetkezeti politika témájában, mint elődei. Ezek az

⁴⁸ Czettler: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája. In: uő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 105–106.

⁴⁹ Czettler elképzeléseire a legnagyobb hatást Martin Fassbender, a Friedrich-Wilhelms-Universität mezőgazdasági főiskolájának szövetkezőestannal foglalkozó tanára munkássága tette, akivel 1908-as németországi tanulmányútján ismerkedett meg. A *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című munkájában Fassbendernek több írását idézi, takarékszövetkezetekkel kapcsolatban elsősorban a *Der ländlichen Spar- und Darlehnskassenvereine nach Raiffeisen's System* [Münster, 1890.] című munkáját.

⁵⁰ Fehér György: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor, 1831–1906*. Bp., 2019. 214–341.

⁵¹ Czettler Jenő: A Magyar Gazdaszövetség és a birtokreform. In: uő: *Mezőgazdaság és szociális kérdés*, 63.

új hangsúlyok szociálpolitikai irányba nyitották ki gondolkodását. Agrárius miliókból érkezve mindvégig szükségesnek tartotta ugyan a nagybirtok fennmaradását, ugyanakkor ismerte a paraszti népesség túlnyomó részének valós helyzetét, és különösen a mezőgazdasági munkavállaló rétegek nehézségei sarkallták arra, hogy bizonyos reformokat és rájuk is vonatkozó szociálpolitikai intézkedéseket javasoljon.⁵² A nagy-, közepes és kisgazdaságok békés egymás mellett élését a termelési ágak különbözőségében, az intenzív gazdálkodáshoz való viszonyában és a mezőgazdasági exportban betöltött eltérő szerepeik miatt tartotta elképzelhetőnek, míg a 20 hold alatti gazdálkodás világában a birtoknagysággal fordított arányban egyre inkább a mezőgazdasági szociálpolitika illetékességi területét jelölte ki.⁵³

A szociálpolitika

Czettler a szociálpolitikát a „kisemberek helyzetével foglalkozó tudományként” definiálta, amelynek célja a szociális prevenció, vagyis „az alsóbb társadalmi osztályok helyzetének az összesség érdekében álló felemelése, alásüllyedésük megakadályozása”.⁵⁴ Megközelítésében ez a cél indokolja egy önszegélyezésen és önkéntességen túli állami szociálpolitika létjogosultságát is. Úgy vélte, „[a] szociálpolitika javított individualizmus, amely az eléje kítűzött célokat nem erőszakos eszközökkel, de a törvényhozás és a közigazgatás útján igyekszik elérni”.⁵⁵ Ezen belül:

„... [a] mezőgazdasági szociálpolitika, mint tudomány az általános társadalmi politika azon ágát képezi, amely a mezőgazdaságból élő osztályok anyagi- és kultúr helyzetének szerves javításával foglalkozik. Mint [...] aktív politika, a szervezett társadalom által a főnti cél érdekében létesített jogi, gazdasági, kulturális stb. intézmények összességét jelenti.”⁵⁶

Miután elkülönítette a szociális szférát a gazdaságpolitikától, a szociálpolitikát a továbbiakban a jótékonykodás és a pauperizmus kezelésének tradicionális formáitól is megkülönböztette. Megközelítésében így a szociálpolitika végső soron azt a hiátust volt hivatva

⁵² Hámori: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei, 14–19.

⁵³ Ez természetesen nem egy statikus rendszer, a regionális különbségeket, történeti hagyományokat, a termelés szerkezeti különbségeit ugyanúgy figyelembe vette, mint a gazdaságpolitikai környezet hazai és nemzetközi változását. Rendszere tehát nemcsak a birtokpolitika, hanem a szociálpolitika terén is differenciáltnak mondható. Ugyanez az agrártársadalom teljes vertikumát egy organikus egészként tételező és így az osztályszempontokat kiküszöbölő helyzetelemzés az Alföld kapcsán: Scherer Péter Pál: Így látom én. In: *Hivatalos falukutatók. A vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között.* Szerk. Bíró Judit. Bp., 2006. 276–341. Scherer ezt az eredetileg 1938-ban megjelent írását Czettler Jenőnek ajánlotta, és Czettler nyomdokain jár a nagybirtok és kisbirtok termelési ágankénti különböző eredményeit egy egymást kiegészítő rendszerként elemző másik munkájában is. Lásd Scherer Péter Pál: *A nagybirtok.* Bp., 1939. 52–274.

⁵⁴ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 187. és 190.

⁵⁵ Uo. 182.

⁵⁶ Czettler: *A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája*, 88.

betölteni, amelyet a gazdaságpolitika és a szegénypolitika között észlelt. Konkrét intézkedések szintjén a mezőgazdaság vonatkozásában a szociálpolitikának Czettler szerint magába kell foglalnia az adatgyűjtés rendszeressé tételét, a szakoktatás megszervezését, a közegészségügy korszerűsítését, a telepítést és az államilag támogatott lakáspolitikát, ám nem tartotta reális célkitűzésnek a mezőgazdasági munkavállalók társadalombiztosításának általános, államilag kialakított jogi és intézményi keretrendszer szerinti megvalósítását.⁵⁷ Mindazonáltal folyamatosan érvelt amellett, hogy a szociálpolitikának nemcsak az ipari munkásosztállyal kellene foglalkoznia. A mezőgazdasági szociálpolitika

„... célja éppen az, hogy a mezőgazdasági szociális kérdés megoldására vonatkozó terveket ép[p] olyan külön rendszerbe foglalja, mint ahogy az ipari szociálpolitika tette az ipari szociális kérdéssel, és ezáltal a mezőgazdasági szociális kérdés egyenrangúságát úgy a tudományban, mint a gyakorlatban biztosítsa, s annak megoldását minden téren és tényezőnél előmozdítsa...”⁵⁸

Az e sajátos mezőgazdasági szociálpolitika által restituált magyar parasztság útja Czettler elképzelései szerint organikusan fejlődhetett volna a piaci ártermelő kisgazda-társadalom önálló és önsegítő közösségei irányába, amelynek példáját Nyugat-Európában és főként Dániában látta megvalósulni.⁵⁹

A Czettler által mindvégig példaképnek tekintett Darányi Ignác nevével fémjelzett törvényekkel kapcsolatban Gyáni Gábor fogalmazta meg elsőként azt, hogy ezeket úgy is kezelhetjük, mint „valamiféle szociális (szociálpolitikai) intézkedéseket”. Így például a rabszolgatörvényként emlegetett 1898. évi II. tc. „komoly lépést tett abba az irányba, hogy ugyanolyan, vagy közel azonos munkaviszonyt honosítson meg a mezőgazdaságban, mint ami [...] az iparban és a városokban már jó ideje természetesnek hatott”, s ennek hosszabb távon szociálpolitikai jelentősége lett.⁶⁰ Czettler munkássága kapcsán hasonlóképpen elmondható, hogy főként mezőgazdasági szociálpolitikáról vallott elképzeléseiben ő is előremutató elemeket dolgozott ki és ajánlott megfontolásra tudósként és a politikai elit tagjaként. Így egyfajta hídszerepet töltött be az agrárius érdekcsoportok és a tudományos innováció között, ahol mindkét irányban egyeztetni próbált. Gondolkodásának is határt szabott azonban az, hogy a Horthy-korban a szociális kérdés mindvégig súlyos politikai kérdés is maradt, amelynek válaszkísérletei egyre inkább egyet jelentettek az ország társadalmi fejlődéséről, modernizációjáról és egyúttal demokratizálásáról való gondolkodással. Czettler pedig ekkor és a második világháború után kialakuló új politikai rendszerekben is kitartott klasszikus újkonzervatív meggyőződése mellett, amelyet csupán túlhaladt, de nem cáfolt számára a történelem.

⁵⁷ Czettler: A magyar állam mezőgazdasági szociálpolitikája, 90–103.

⁵⁸ Czettler: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, 229.

⁵⁹ Uo. 281–286.

⁶⁰ Gyáni Gábor: A szociálpolitika első lépései hazánkban. Darányi törvényei. In: *Uő: Történelemszinkurzusok*. Bp., 2002. 213.; Uő: Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In: *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás*. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1994. 19. Ugyanezt már evidenciaként tárgyalja Fehér: *A származás kötelez*, 80–81.

„A VIDÉK A MI TERÜNK”

Egyházpolitikai harc, katolikus társadalomszervezés és a vidék problémái a 19. század végének Magyarországon

GÁRDONYI MÁTÉ

”THE COUNTRYSIDE IS OUR PLAYGROUND”

Ecclesiastico–Political Struggles, Catholic Social Organisation and the Problems of Provincial Hungary in the Late Nineteenth Century

The ecclesiastico-political struggles of the late nineteenth century made it inevitable for the Hungarian Catholic church to reconsider its relationship with both state and society. Thus came into focus the ”land-labouring people”, first as a potential social basis of political catholicism, then as one of the targets of social initiatives. While no break between the ecclesiastical elite and the liberal political one took place, Catholic social organisation remained on the agenda. In the field of agrarian policy, improving the situation of the landed peasantry was a clear priority, but attention was also directed to the problems of the agrarian proletariat. Thanks before all to the works of Ottokár Prohászka, a new view about the role of the Church in the new modern society was founded on a solid theoretical basis in the ecclesiastical press.

Keywords: modernisation, political catholicism, social catholicism, agrarian policy

---

A 19. század utolsó évtizedében a Magyar Királyság is csatlakozott azon országokhoz (ideértve az Osztrák–Magyar Monarchia ciszlajtán részét is), ahol a liberális államvezetés modernizációs törekvései a katolikus egyház ellenállásába ütköztek. Az 1894/1895-ben elfogadott egyházpolitikai törvények – az ország multikonfeszziós jellegére is tekintettel – az állam hatáskörébe vontak olyan, addig felekezeti ellenőrzés alatt álló területeket, mint amilyen az anyakönyvezés és a házasságjog, valamint a keresztyén felekezetekkel egyenjogúvá tették az izraelita vallást, és lehetővé vált a bevett felekezeteken kívülség is.¹ Ami a dualizmus korának államfejlődését vizsgálva „a magyarországi liberál-

---

Gárdonyi Máté, egyetemi oktató, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

¹ Az egyházpolitikai törvények: 1894. évi XXXI. tc. a házassági jogról (uralkodói szentesítés: 1894. december 9.), 1894. évi XXXII. tc. a gyermekek vallásáról (1894. december 9.), 1894. évi XXXIII. tc. az állami anyakönyvezésről (1894. december 9.), 1895. évi XLII. tc. az izraelita vallásról (1895. október 16.), 1895. évi XLIII. tc. a vallás szabad gyakorlásáról (1895. november 22.). Lásd Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. I–II. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 2) I. 443–461. A törvények vitájáról lásd Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Bp., 1934.

lis polgári jogalkotás kiemelkedő alkotása”,² az a katolikus egyház számára „a magyar kultúrharcot” jelentette, amikor az állam „olyan törvények betartását követelte meg, melyek nyilvánvaló ellentétben álltak az egyház előírásaival és a hívek lelkiismeretével”.³ Bár újabb, a katolikus egyház kvázi államvallás jellegét, gazdasági és oktatási súlyát veszélyeztető szekularizációs törvények meghozatalára a korszak végéig nem került sor, a vegyesházasságok és a válások számának emelkedése a katolikusok körében mégis igazolta az előzetes egyházi félelmeket,⁴ ugyanakkor továbbra is meghatározó maradt „a választási keretezettségű és felekezeti tagolt társadalmi tér”.⁵ Mindazonáltal az egyházpolitikai törvények körüli, 1890–1895 között zajló vita Magyarországon is sajátos erjedéshez vezetett a katolikus egyházon belül:⁶ német és osztrák mintákat követve,⁷ XIII. Leó pápa tekintélyével megtámogatva⁸ létrejött a politikai katolicizmus alapszerkezete (felekezeti párt és egyesületek),⁹ ezzel együtt megjelent a törekvés egy katolikus különtársadalom kialakítására (*Sondergesellschaft* vagy „milió-katolicizmus”),¹⁰ valamint ismertté vált a társadalmi kérdések felé forduló szociális katolicizmus gondolatköre.¹¹ Mindezzel össze-

(A Magyar Szemlel könyvei 8–9) [Az Akadémiai Kiadó reprint sorozatában: Bp., 1992.] I. 290–312.; Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. 1867–1918*. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 2) 81–97.

- ² Pölöskei Ferenc: A dualizmus válságperiódusa, 1890–1918. In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Bp., 2005. (Osiris Tankönyvek) 496.
- ³ Gabriel Adriányi: *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte. 1895–1945*. München, 1974. (Studia Hungarica 6) 17.
- ⁴ Karner Károly: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Debrecen, 1931. (Theologiai Tanulmányok 14) 29–39., 100–109.
- ⁵ Kovács I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. *Magyar Tudomány* 180 (2019) 804–812. 809. Részletesebben lásd Tóth Zoltán: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (1991) 2–3. sz. 75–130.; Uő: A rendi társadalomszervezet történeti színváltozásai. In: *Előadások a polgárosodásról*. I–III. Szerk. Benda Gyula et al. Bp., 1991–1992. I. (Rendiség és polgárosodás) 13–25.
- ⁶ Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: *Modernizáció és nemzetépítés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csíbi Norbert – Schwarczwölfer Ádám. Pécs, 2018. 263–281.
- ⁷ Oskar Köhler: Die Ausbildung der Katholizismen in der modernen Gesellschaft. In: *Handbuch der Kirchengeschichte*. I–VII. Hrsg. Hubert Jedin. Freiburg–Basel–Wien, 1962–1979. VI/2. 195–264.
- ⁸ *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikájában (1893) a pápa az egyház tanításának és jogainak hatékonyabb védelmére buzdította a magyarországi püspököket, s olyan, máshol már bevált kezdeményezéseket ajánlott követésre, mint az egyházi szempontokat méltányoló képviselőjelöltek támogatása a választásokon, az egyesületi élet élénkítése, demonstratív kongresszusok szervezése, valamint a felekezeti sajtó korszerűsítése. Az enciklikát újabban közli: *Az egyházzól Magyarországon. XIII. Leó pápa működésének (1878–1903) néhány magyar vonatkozása. Enciklikák, beszédek, levelek*. Szerk. Zimányi Ágnes. Bp., 2021. 59–68.
- ⁹ A jelenség politológiai vizsgálatát lásd Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Bp., 1998. (Osiris Könyvtár. Politológia.)
- ¹⁰ Erre a korszakra nézve is támpontokat ad a milió fogalmának használatához Baranyai Balázs: Milió és szubjektum. Dr. Kövér Fidél premontrei tanár Maglócan (1956–1957). In: *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp., 2019. (Magyar vidék a 20. században 2) 593–616. 594–596.
- ¹¹ Ebben ismét csak jelentős – bár nem kizárólagos – szerepe volt XIII. Leó pápának, *Rerum novarum* kezdetű enciklikáján keresztül, amelynek első (részleges) fordítását Prohászka Ottokár tette közzé. Lásd erről Leopold Antal bevezetőjét az enciklika újabb kiadásához: *XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (Rerum novarum)*. Bp., 1931. 3–12.

függésben vált hangsúlyossá az egyházi diskurzusban a hivatkozás a „népre”, s jelent meg a modernitás kihívásaira válaszokat kereső papok látóterében a vidéki társadalom, a maga sajátos problémáival. De nemcsak arról volt szó, hogy az egyház továbbra is érdemben akarta befolyásolni a politikai és társadalmi folyamatokat, hanem a „világ” változásai – egyfajta kölcsönhatás jegyében – hozzájárultak az egyház társadalmi küldetéséről való gondolkodás alakulásához is.¹²

Az állami egyházpolitikával való konfrontálódás időszakában a teológiai, jogi, történelmi szempontok mellé bekerült az egyházi érvelésbe az, hogy nemcsak a papság ügyéről van szó, hanem az egész katolikus népet éri sérelem. A nép fogalma egyrészt a tradicionális egyházi szóhasználat szerint a laikusokat jelentette, akik a hierarchia vezetése alatt álltak, másrészt a köznépet, megkülönböztetve az uraktól vagy az intelligenciától. Az érvelés alátámasztását szolgálta a nép mozgósítása az egyház mellett. Ennek a felekezeti sajtóban aktív,¹³ tollforgató papok azért is szükségét érezték, mert fájlalták a „katolikus öntudat hiányát”, vagyis azt, hogy „katholikusaink nagyrészt közönyösen veszik az egyházon minden oldalról eső sérelmeket”.¹⁴ Az így értett katolikus öntudat élesztése érdekében – hangzik egy vidéki plébános javaslata – a papság jól tenné, ha „a búcsújáróhelyekből a nép számára mintegy mindmennyi kis katolikus gyűléseket rögtönözne. Használjuk fel az alkalmat, sokat tehetünk itt a lelkek üdvére, ha beszédeinkkel egy kissé a napi kérdések felé is fordulunk.” Míg ugyanis a városokban az „intelligenciát” eléri a katolikus jellegű kaszinók és társulatok, addig a „jó magyar köznépet” csak így lehet mozgósítani.¹⁵ De a választott módszer mégsem a hitélet körébe tartozó búcsújárások átpolitizálása lett, hanem olyan katolikus népgyűlések szervezése, melyeket a „felébredt katolikus öntudat” jelének tekintettek, egyúttal bizonyítéknak amellet, hogy az egyház törődik a néppel: „Az ilyen összejövetel összehozza ugyanis és egyesíti az eddig egymással nem törődött, egymást nem ismerő katolikusokat, *papokat és világiakat, szegényeket és gazdagokat, a népet és az intelligenciát*” [kiemelés: G. M.].¹⁶ Az első, vidéki városokban tartott gyűlések (Sopron, Szabadka, Komárom) után, az addig húzódozó püspöki kar jóváhagyásával került sor Budapesten az első, nagyobb tömeget felvonultató katolikus nagygyűlésre (1894. január 16.), amelyre vidéki plébániák is küldtek résztvevőket. Csakhogy az egyházpolitikai küzdelemben a kormányt támogató ellentábor rövidesen egy még nagyobb létszámú gyűlést rendezett, szintén Budapesten, szintén vidéki résztvevők bevonásával (1894. március 4.).¹⁷

¹² A vallás és a társadalom közötti kölcsönösségről lásd Juliane Brandt: A vallás társadalomtörténete. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 258–259.

¹³ A századvég katolikus sajtójáról lásd Klestenitz Tibor: A klérus és a nyilvánosság a 19. század második felében. In: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 19. században*. Szerk. Csibi Norbert – Forgó András – Gózszy Zoltán. Pécs, 2021. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 13) 487–506.

¹⁴ Rusticus [Szalay Pál]: Miről prédikáljunk búcsújáró helyeken? *Magyar Sion* 31 (1893) 241.

¹⁵ Uo. 242–243.

¹⁶ [Nyitrai egyházmegye.] A zsolnai zászlóbontás. *Religio* 53 (1894 [I. félév]) 344.

¹⁷ Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 46–52.

Mivel a politikai (sőt világnézeti) harcban a köztér elfoglalásának szimbolikus értéket tulajdonított, a politikai katolicizmus formálódó vezető rétege – egyházhű arisztokraták és értelmiségiek, valamint az alsópapság kombattáns része – figyelmével azon vidékek felé fordult, ahol a plébániákon keresztül látványosan nagy tömeget lehetett mozgósítani.¹⁸ Ennek kiemelkedő állomása volt a zsolnai gyűlés, amelyről a mozgalom élére állt Zichy Nándor gróf¹⁹ így számolt be „a művelt katolikus közönség folyóiratának” tekintett *Katholikus Szemlében*:

„Több mint 120 község tótsága, kenyereket súlyos munkával kereső és rideg viszonyok között élő emberek, kiknek silány zabkenyerük és túrójuk, halinájuk és bocskorukon kívül az élet gyönyöreiből és élvezeteiből alig jutott, kiknek családjuk és hitbéli szellemi emelkedettségük mindenük, kiknek ünnepe és pihenése az a szentkép, melyet fatörzshöz fűznek, és az a templom, melyet nemzedékek emeltek föl számára, sereglett össze Zsolnán.”

Miután a szerző kiemelte a gyűlés fegyelmezett lefolyását, az alacsony társadalmi státuszú résztvevőket mintegy példaképként állította az egész mozgalom elé: „Reményteljesen tértek vissza ezután a hegynek lakosai, gyalog, ahogy jöttek, zajtalanul. Mert ők megszokták a napi fáradalmakat túrni, megszokták a szenvedést viselni, de megtanulták azt is, hogy az élet bajai közt hitből él az ember!”²⁰ Az a társadalmi réteg tehát, amely a katolikus ügy mellett tömegesen mozgósíthatónak bizonyult, a gazdasági téren elmaradottabb és nemzetiségi túlsúllyal rendelkező vidéki körzetek lakossága volt, s ettől a körülménytől a politikai katolicizmus szervezetének kiépítésekor nem lehetett eltekinteni. Nehézséget okozott azonban, hogy e réteg döntő többsége nem rendelkezett választójoggal,²¹ továbbá az ő mozgósításuk esetén védekezni kellett a „nemzetiségi izgatás” vádjával szemben.²²

Az egyházpolitikai törvények oppozíciójából született Néppárt megalakulása jelentős változást hozott a dualizmus korának politikai életébe, mivel a parlamentben addig megszokott közjogi törésvonal mellett megjelent a világnézeti törésvonal, sőt egy új típusú politizálás is, amely folyamatosan mozgósítható tömegbázis kiépítésére törekedett.²³ A felekezeti érdekek parlamentáris keretek közötti képviselését az egyházi vezetés számára az tette elfogadhatóvá, hogy a katolikusok vezetésére hivatott püspöki karnak meg

¹⁸ Gianone–Klestenitz: *Katolikus nagygyűlések*, 52–61.

¹⁹ Ezekben az években kifejtett sokrétű tevékenységéről lásd Csapodi Csaba: *Gróf Zichy Nándor. Élete és politikája (1828–1911)*. Bp., 1993. (METEM könyvek 4) 79–136.; Csibi Norbert: „A magyarországi katolikusok Mózese”. Gróf Zichy Nándor (1829–1911). In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Szerk. Petrás Éva. Bp., 2019. 9–32.

²⁰ [Gróf Zichy Nándor:] Időszaki szemle. *Katholikus Szemle* 8 (1894) 449–450.

²¹ Csibi Norbert: A „társulás nyújtotta erő” jobb kihasználása érdekében. A katolikus társadalom megszervezésének ügye a katolikus nagygyűléseken az első világháború előtt (1893–1913). *Századvég* 83 (2017) 57.

²² Az állami szervek megfigyelés alá vonták a Néppárt mellett mozgósító papokat. Lásd erről Vörös László: „Veszedelemes pánszlávok”. A magyar uralkodó elit képe a szlovák mozgalomról a 19–20. század fordulóján. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Szerk. Szarka László. Bp., 2017. 167–174.

²³ Kozári Monika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Bp., 2005. (Modern magyar politikai rendszerek) 145–148.

kellett tapasztalnia az addig többé-kevésbé működő érdekérvényesítési technikák kudarcat, s azt a feszültséget, mely az uralkodó, illetve a kormány iránti, főkegyúri jogból fakadó lojalitás és a hitelek védelme között keletkezett.²⁴ Az 1894 novemberében rendezett székesfehérvári katolikus gyűlés, amelynek egyik szervezője már a helyi püspök volt, mérföldkőnek bizonyult a Néppárt létrejöttében, holott sem az nem volt tisztázott, hogy a szervezők mit értenek népen, sem az, hogy mit értenek párton. Zichy Nándor gróf utóbb, a nemrég alapított *Fejérmegyei Napló*ban azt a magyarázatot adta, hogy „a néppárt, a nagy kath. párt egyelőre mi vagyunk: a katolikusok összessége, kik ezen program körül tömörülünk”.²⁵ A „katolikus nép pártja” tehát egyrészt az egyház laikus tagjainak egységfrontját jelentette, másrészt utalt a németországi katolikus pártalapítások modellértékére, ott már korábban használatba került a *Volkspartei* elnevezés (Badenben, Hessenben, a Centrumpárt előzményeként). Kezdetben vita folyt arról, hogy a párt nevét ellássák-e valamilyen markáns jelzővel (katolikus, keresztény, magyar), erről azonban letett a formálódó pártvezetés, s 1895 januárjában olyan programot tett közzé, amely túllépett a felekezeti sérelmek körén, és szociálpolitikai célkitűzéseket is tartalmazott. Abból kiindulva, hogy Magyarország elsősorban földművelő ország, a nyilatkozat követelte „a gazdaközönség, főleg a kisgazdák” érdekeinek figyelembevételét az adó- és vámpolitikában; olyan törvények meghozatalát, amelyek „a földművelő népnek a hazában való megélhetését és gyarapodását biztosíthatják”; valamint azt, hogy „a kisgazdák és a kisiparosok hitelgényei, állami támogatás mellett létesítendő szövetkezeti és egyéb megfelelő intézmények útján kielégítést nyerjenek”. Támogatást ígértek egyúttal minden olyan törekvéshez, amelynek „célja a mezőgazdasági és ipari terményeknek kedvezőbb értékesítése”.²⁶ Ezek a programpontok az agrárius gazdaságpolitikai törekvések közvetlen hatását mutatják,²⁷ amin nem lehet csodálkozni, mivel mind a katolikus, mind az agrárius mozgalom irányítói ugyanannak a nagybirtokos arisztokráciának a soraiból kerültek ki, továbbá a jövőendő választási párt tömegbázisát a birtokos parasztságban látták.²⁸ Bár a Néppárt és az agráriusok útjai idővel szétváltak (ami főként a szövetkezeti mozgalom külön szervezésében mutatkozott meg), a liberális agrárpolitika bírálatát ettől függetlenül felvállalta a Néppárt, ezáltal a liberalizmuskritikához kapitalizmuskritika is társult. Zichy Nándor gróf úgy indokolta ezt a főrendiházban, hogy „éppen azon osztályról és azon néprétegről, amely a magyar államban a legfontosabb, a nép zöméről, a földműves népről kielégítő, beható gondoskodás nem történt”, márpedig „ha nem gondoskodnak a népről, a magyar államnak, annak hatalmának és jövőjének alapja el fog veszni, el fog

²⁴ Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány* 174 (2013) 548–552.

²⁵ Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle* 20 (1977) 190–194.

²⁶ A programpontokat lásd *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2008. (Magyarországi pártprogramok 1) 164–166.

²⁷ Szabó: A Néppárt, 203–204. Az agrárius mozgalom 1894/1895 körüli helyzetéről, a pártalapítási szándékról lásd Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Bp., 2009. 449–508.

²⁸ Ez azonban nem jelenti a két csoport szemléletbeli azonosságát a társadalmi kérdések iránti érdeklődés intenzitását illetően. Lásd Vári: *Urak és gazdászok*, 216–219.

pusztulni”. Ebben az összefüggésben az agrárnépesség „az az osztály [...], amely verejtékével termeli az értékeket, vérével védelmezi a hazát, és amelynek szellemi és vagyoni gyarapodása és erkölcsi fejlődése, és maholnap valóságos súlya a törvények alkotásában is egyedül vetheti meg az ország jólétének alapjait”.²⁹

A politikai katolicizmus sikere szempontjából megkerülhetetlen feladatnak látszott a lokális szint megerősítése, olyan helyi egyetek létrehozásával, melyek a tisztán hitbuzgalmi egyesületektől eltérően az egyes társadalmi rétegek, szakmai csoportok tagjait tömörítették az egyház zászlaja alá. Magyarországon voltak ugyan ilyen kezdeményezések az 1890-es évek előtt is,³⁰ de a katolicizmus korszerűsítésének követelménye ezt a kérdést új megvilágításba helyezte. Már az első katolikus gyűlésen (Sopron, 1893 februárja) felmerült, hogy a jobb szervezettség érdekében a városokban katolikus köröket, falun pedig katolikus olvasóegyleteket kell alapítani,³¹ a későbbi népgyűléseken pedig kiemelt témaként szerepelt „a kath. közvélemény folytonos ébrentartásának és serkentésének szükséges volta” (zsolnai határozatok, 1894).³² Korábban ugyanis a társadalom alsóbb rétegeire kevés figyelem irányult, amint erre a *Religio és Vallás* című, patinás egyházi lap felhívta a figyelmet: „Eddig ha valamely városban vagy vármegyében katolikus kör alakult, az, mint mondani szokás, az urak számára készült. A nép, a keresztény katolikus nép óriás nagy tömege, bele nem került a gondozásba, a kath. körrel való ellátás apostoli munkájának nagy körébe” [kiemelés az eredetiben]. A katolikus közélet így olyannak tűnt, mint „egy gyönyörű stylben épült óriás góth torony, keresztvirággal a tetején, de templom és kápolnák nélkül, hol a nép százezrei gyülekezhetnének össze”.³³ E hiányt volt hivatott pótolni vidéken az olvasóköröknek az a változata, melyben a plébános viselte az elnöki tisztséget, a vagyoni ügyeket pedig az egyházközség felügyelte, ezáltal nyilvánvalóan felekezeti egyesületek jöttek létre. Ezen olvasókörök célja volt a könyvtárleltésésen túl „a község területén lakó, kath. vallású polgárok világnézeti, társadalmi, anyagi érdekeinek, vallási, erkölcsi szellemének előmozdítása felvilágosító, kultúr előadások, könyvek, újságok által”, továbbá a közös szórakozás helyszínének biztosítása.³⁴

Bár a politikai aktivitás felkeltése nem volt kifejezett cél, mindazonáltal a katolikus egyesületek betöltötték ilyen funkciót is.³⁵ A *Religio és Vallás* szerkesztője, Breznay Béla a felső-ausztriai Népegyletet (*Volkverein*) állította példaként a magyarországi szervező-

²⁹ Csapodi: *Gróf Zichy Nándor*, 133–134.

³⁰ Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1) 440–442.

³¹ Szabó: *A Néppárt*, 180.

³² A zsolnai zászlóbontás, 345.

³³ F. N.: *Katolikus tevékenység. Új gondolat, új kezdeményezés kath. köztevékenységünk országos szervezése számára. Religio és Vallás* 54 (1895 [I. félév]) 9–10. (A *Religio* című lap 1895-től a *Religio és Vallás* nevet vette fel, de az évfolyamszámozás folyamatos maradt. Egyébként a reformkori *Religio és Nevelés* utódának tekintették.)

³⁴ Az 1899-ben alapított Szajoli Róm. Kath. Olvasókör szabályzatát közli Szekeres Jánosné: *Olvasókörök Jász-Nagykun-Szolnok megyében (különös tekintettel a Szajoli Katolikus Olvasókörre)*. http://www.szajol.hu/helytort/Olvasokorok_JNKSzolnok_megyeben.pdf. (A letöltés ideje: 2022. június 26.)

³⁵ Szabó Dániel: *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Történelmi Szemle* 34 (1992) 220–226.

dés elé, s nemcsak azért, mert a falusi katolikus parasztegyletek alapítása az ottani anti-kerikális törvényekre adott válasz volt negyedszázaddal korábban. A pap-szerkesztő e kezdeményezés jelentőségét éppen a választási mozgósításban látta: „Kint, falukon, falukból alakított választó kerületekben a népegyesület mindig győzött; városokban és mezővárosokban azonban sem ez az egyesület, sem a katolikus kaszinók a liberalizmust eddig megbuktatni nem tudták.”³⁶ Magyarországon is a katolikus köröket, egyleteket tekintették a Néppárt helyi bázisának, s az első években nem is törekedtek helyi pártszervezetek alakítására.³⁷ A felekezeti jellegű egyesületeket viszont igyekeztek központilag szervezni. A Magyarországi Katolikus Körök és Olvasóegyesületek Országos Szövetségének létrehozása (1899) azért is figyelmet érdemel, mert a keresztény szövetkezeti hálózat szervezésével együtt (1898-tól) a katolikus különtársadalom kialakítására irányuló törekvés jele. Nyilván nem véletlen – de talán nem is csak a két szervezet vezetőségének nagy fokú személyi átfedéséből adódott –, hogy a katolikus körök szövetségének első közgyűlése és a keresztény szövetkezetek országos kongresszusát egy nap különbséggel tartották Budapesten (1899. november 8–9.). Az első eseményen Ifj. Zichy János gróf elnöki beszédében programot hirdetett meg: „Fel kell majd ölelnünk a szegény ügyet és a társadalmi jótékonyosság terén is ki kell venni a magunk részét, bele kell nyúlni a katolikus munkások viszonyaiba és ezen égető kérdés megoldásánál is tanáccsal és segítséggel közreműködni, végre a kath. nép fogyasztási, hitel- és biztosítási viszonyait szövetkezeti alapon állandóan javítani szintén a *katholikus társadalom kötelessége*” [kiemelés: G. M.].³⁸

Az agrárius közgazdasági nézetek gyakorlatba való átültetéseként kibontakozó szövetkezeti mozgalomnak az eredeti elképzelés szerint nem volt felekezeti jellege, de a falusi társadalom hierarchiájának megfelelően a helyi katolikus papnak vagy protestáns lelkésznek szerep jutott mind a szervezésben, mind a működtetésben.³⁹ A néppárti politikusok azonban 1898-ban, amikor a liberális kormányzat addigi tartózkodó magatartása megváltozott a szövetkezeti eszme irányába, s létrejött az állami ellenőrzés alatt álló Országos Központi Hitelszövetkezet, külön útra tértek, s felállították a Keresztény Szövetkezeti Központot (amint az agráriusok vezére, Károlyi Sándor gróf a „Hangya” Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központját).⁴⁰ Bár az említett országos kongresszuson Zichy Nándor gróf azt hangoztatta, hogy „a keresztény szövetkezetek nem eo ipso néppárti testületek”, valamint elismerte, hogy „lehet keresztény szellemben és helyesen működni más szövetkezetekben is”, ám – tette hozzá – „csak ideig-óráig, amíg a mostani jószándékú vezérek állnak az élen. De ki biztosít bennünket, hogy azok kidőltevel nem fog változni az állapot? Azért kell, hogy a szövetkezetek keresztény jellege intézményszerűen biztosítva legyen, és azért törekszünk mi arra, hogy

³⁶ [Breznay Béla:] [Bécs, jan. 25.] A. E. I. O. U. és a felső-ausztriai népegyesület negyedszázados örömmünnepe. *Religio és Vallás* 54 (1895 [I. félév]) 78–79.

³⁷ Szabó: *A magyar társadalom*, 211.

³⁸ Ifj. Zichy János gróf elnöki beszéde a Kath. Körök és Olvasóegyesületek nov. 8-iki közgyűlésén. *Religio és Vallás* 57 (1899 [II. félév]) 300.

³⁹ Vári: *Urak és gazdászok*, 359.

⁴⁰ E politikai háttérrel lásd uo. 508–514.

nekünk saját szövetkezetünk legyen.”⁴¹ A keresztény szövetkezetek ügye az 1900-tól évente megrendezett katolikus nagygyűléseknek is visszatérő témája volt, ám többször nyilvánvalóvá vált, hogy a helyi tapasztalatokkal rendelkező plébánosok – miközben egyetértettek azzal, hogy a birtokos kisgazdák támogatása katolikus szempontból prioritást élvez – nem feltétlenül osztották az állami szervezettől való elkülönülés koncepcióját.⁴²

A katolikus nagygyűléseknek az agrárkérdések tárgyalásakor is megnyilvánuló többszólamúsága rávilágít arra, hogy az egyház társadalmi tanításának formálódása Magyarországon sem szűkül le egyetlen politikai/közgazdasági irányzat kizárólagos preferálására. Kezdetben viszont kérdéses volt, hogy az egyház – papjain keresztül – milyen formában és milyen intenzitással vegyen részt a katolikus mozgalom társadalomszervezési törekvéseiben. 1894 karácsonyán Bubics Zsigmond kassai püspök körlevelében így intette papjait:

„Híveink megfogyatkoztak a hitben, elgyengültek a vallásos meggyőződés erejében, mert tudatlanok, tájékozatlanok szent vallásunk tanaiban, s mert a lelkipásztorok talán többet törődnek világi dolgokkal és politikával, mint avval, hogy szent hivatásuk szerint az iskolában és a szószéken fejtsék ki az egyház tanait, s így erősítsék meg híveiket szent vallásunk ismeretében.”⁴³

Ennek a hagyományos szemléletnek intett búcsút az esztergomi szeminárium tanára, Prohászka Ottokár, amikor néhány hónappal korábban így írt a prímási városban szerkesztett *Magyar Sion* című egyházi lap hasábjain:

„A termelés révén megtámadott s tönkre tett nagy társadalmi rétegek anyagi hanyatlásukban magukkal rántják a politikai és az erkölcsi életet és egyensúlyt [...] Azért minden embert közelről érdekel s mi nem tehetünk sürgősebb szolgálatot a keresztény civilizációnak, mint ha e kérdést mindenütt napirendre tűzzük, iránta az érdeklődést fölkeltjük.”⁴⁴

A papi ideál revideálásának szándéka Prohászkanál együtt járt a szemléletváltás igényével, és a felhívással a cselekvésre a társadalom katolikus szempontból kívánatos fejlődése érdekében.⁴⁵ Ehhez jó hivatkozási alappal bizonyult XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikája (1891), amely ugyan konkrétan csak a munkáskérdéssel foglalkozott, de már

⁴¹ A Keresztény Szövetkezetek Országos Kongresszusa. *Religio és Vallás* 57 (1899 [II. félév]) 303.

⁴² Gianone–Klestenitz: *Katolikus nagygyűlések*, 125–127.

⁴³ Egyházi tudósítás. [Kassa.] Mélt. és ft. Bubics Zsigmond püspök főpásztori levele a papsághoz az országos új vallás- és egyházpolitikai fordulat alkalmából. *Religio és Vallás* 54 (1895 [I. félév]) 60.

⁴⁴ Dr. Pethő [Prohászka Ottokár]: Mi a szociális kérdés? *Magyar Sion* 32 (1894) 24–25.

⁴⁵ Prohászka ez időbeli publicisztikai tevékenységéhez és szociális nézeteihez lásd Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”*. Bp., 1994. 46–63.; Uő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: *Prohászka ébresztése*. Szerk. Szabó Ferenc. Bp., 1996. 178–184.; Tauber Gabriella: Prohászka Ottokár és az Esztergom című hetilap 1896–1905 között. In: *Prohászka Ottokár. Magyarország apostola és tanítója. Tanulmányok Prohászka eszmévilágából*. Szerk. Szabó Ferenc – Mózesy Gergely. Szeged, 2002. 65–84.; Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)*. Bp., 2007. 95–106.

ezzel kifejezésre juttatta, hogy az egyház a maga – neotomista alapokon nyugvó – társadalom- és gazdaságképből kiindulva kíván hozzászólni a szociális problémákhoz, s részt venni azok megoldásában.⁴⁶

Prohászka azonban tisztában volt azzal, hogy bármennyire is fontos „a modern nemzetgazdaság és a keresztény erkölcsi eszmék találkozása”, a szociális katolicizmus kibontakozásának – különösen a szociáldemokráciával való versenyben – jelentős akadályát képezi az évszázadok során felhalmozódott egyházi vagyon. A modern szegénység és az evangélium című írásában, amely a *Katholikus Hitvédelmi Folyóirat*ban jelent meg (1895), abból indul ki, hogy a modern társadalomban tömegessé váló nyomor láttán nehéz beszélni a népnek az evangéliumi szegénységről, „kivált ha 100 ezer forintos jövedelmű püspökök vagy gazdag apátok kényszerülnek e kényes témába belevágni”. A premodern társadalomban ismert, szerencsétlenségből vagy erkölcstelenségből fakadó elszegényedések csak „vakondtúrások” ahhoz a gátszakadáshoz képest, amit a „tőke zsarnoksága” idéz elő, írja. „Ez a modern szegénység bűn és igazságtalanság, jogtalanság, s nem Isten akarata”, ezért a papok

„... a modern szegénység poklába ne zavarják bele az Úr Jézust, ne hirdessék, hogy ezt a szegénységet óhajtja az Úr Jézus Szentséges Szíve [...] Hanem mit tegyen a papság? Fogadja társadalmi befolyásának, tekintélyének, politikai tevékenységének oltalmába a modern szegénységet. Ismerje föl az idők jelét...”

De abból is nehézség adódik, hogy az egyház számára a gazdálkodással együtt jár a saját anyagi érdekek védelme: „Ne csodálkozzunk, hogy az emberek nem értik, mi különbség van az egyháznak s a részvényes társaságnak elvei között.” Ezen a benyomáson csak azok a falusi plébánosok módosítanak valamelyest, akik híveikhez hasonlóan maguk művelik a földet, mások csak ellensúlyozhatják, amennyiben papi tevékenységükben „a néppel, a szegényekkel azonosítják magukat, érdeküket a szegények érdekében ismerik fel”. Társadalmi téren aktív papságra van tehát szükség, mert „csak az ilyen szociális működés lesz hivatászerű munka”.⁴⁷

Prohászka számos írásában foglalkozott szociális kérdésekkel, mégsem vállalkozott úgy a katolikus társadalmi tanítás folyamatos és rendszeres kifejtésére, mint kortársa, Giesswein Sándor győri kanonok.⁴⁸ Nevét ott találjuk megannyi, a katolikus társadalomszervezésre irányuló kezdeményezésnél, mégsem lett olyan értelemben tevékeny alakítója ennek, mint másik kortársa, a német Bauernverein-modellt adaptáló temesvári Blaskovics Ferenc (Délvidéki Földművelők Gazdasági Egyesülete, Délmagyarországi Gazdasági Bank stb.).⁴⁹ Prohászka az volt jellemző, hogy

⁴⁶ Lásd 11. j.

⁴⁷ *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái*. I–XXV. S. a. r. Schütz Antal. 25 k. Bp., 1928–1929. (= PPÖM) XXII. (Tránytű) 11–24.

⁴⁸ Szolnoky Erzsébet: *Szociális igazságosság és keresztény szeretet*. Giesswein Sándor, a magyar keresztényszociális és kereszténydemokrata gondolkodás megalapozója. Bp., 2003.; Klestenitz Tibor: A párbeszéd embere. Giesswein Sándor arcképe. In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*, 33–49.

⁴⁹ Tevékenységéről lásd Gianone–Klestenitz: *Katolikus nagygyűlések*, 129–130.

„...kora természettudományos, kulturális és művészeti eredményeinek, társadalomfilozófiai, szociális és politikai eszméinek az ő szélesre nyitott érdeklődésével befogható részét hagyta átáramlani saját világnézete, értékrendje és személyisége »színképelemző prizmáján«. Ennek eredményeképp bizonyos tartalmak pozitív, világos színrnyalatot nyertek, méltónak találtattak arra, hogy beolvadjanak a keresztény világgépbe, megtermékenyítsék, gazdagítsák azt.”⁵⁰

Ez jól látszik olyan fogalmak adaptálása esetében, mint a demokrácia vagy a haladás. Az egyház demokráciája című írásában (*Magyar Sion*, 1897) felteszi a kérdést: „Mi a mai kor ragyogó eszméje, merre tart a világ haladása? [...] Ezt az eszmét, ezt az irányt egy szóval jelezhetem, s e szóba van beleolvasztva a nemzeteknek, a politikának, az egyháznak is összes modern teendője; ez a szó: gyerünk a néphez.” Mivel „a rendi alkotmány a kiváltságos osztályok nagy érdekszövetkezete volt”, a megváltozott körülmények közepette „az egyház nem kapaszkodhatik bele a rendiség fönnmaradt törmelékeibe [...] neki egészen, teljesen a polgári társadalom, mondjuk, a nemzet alapjára kell állni. Ez a jelen kornak küzdő porondja; itt az alkotás, itt az érvényesülés tere.” Miközben az egyház kitart az örök, keresztény igazságok mellett, a „fejlődő, haladó, jogaiért küszködő nép” pártjára kell állnia, s a magyar nép – hangoztatja Prohászka paptársaihoz fordulva – „ugyancsak rászorul, hogy fölkaroljuk; minden téren való hátramaradottsága egy sokszoros veszkialtás, mely az uralkodó osztályoknak, s elsősorban az egyháznak mulasztásait kiáltja világgá”. Ezért „nem szabad a klérusból egy érdekosztályt alakítani, melynek más érdekei és céljai vannak, mint a népnek”; a papság ne „a rendi társadalom keretében kifejtett tevékenységének emlékeiből” éljen, hanem új módon kerüljön kapcsolatba a néppel, hiszen „az egyház nem fosszil-tölgy, hanem eleven fa”.⁵¹

A társadalmi haladás koncepcióját Prohászka úgy teszi magáévá, hogy bizonyos fokig méltányolja a liberális törekvéseket, miközben azok elégtelenségét hangsúlyozza. Az *Alkotmány* című, néppárti lapban 1899 karácsonyán megjelent cikkében (A XIX. század szelleme) így ír: „A liberalizmus világtörténeti missziója abban állt, hogy a meggémberedett, kiváltságos rendi társadalom falait szétrepesztette.” Ám a liberálisok által kivívott politikai szabadság csak gazdasági szabadságot hozott, szociális rendet nem, ami sebet ütött a társadalmon: „A meglévő birtokot lehet egy tollvonással fölszabadítani, az úrbért eltörölni, a másik tollvonással lehet a földeket felosztani, új alkotmányokat teremteni”, de így nem lehet „egy szervezetet az életbe bevezetni, a föld termelőképességét fokozni [...] a munka viszonyait újjáalkotni, a népet műveltté és szabaddá tenni”. Ezért a liberális társadalmat szociális társadalommá kell alakítani, amely tekintettel van „sok tényező egymásba fonódó tevékenységére”. Ennek a programnak a lényegét Prohászka – a lelkes turista – egy szép hasonlattal érzékelteti: „Az egyed impozáns alakja helyett a társadalmi

⁵⁰ S. Szabó Péter: *Az evangélium és a munka. Prohászka Ottokár társadalomfilozófiai munkássága*. Székesfehérvár, 1998. 12.

⁵¹ PPÖM X. (Korunk lelke) 35–49.

összelet lép elénk. Nem a hegyek égbemenő koronáit bámuljuk ezentúl, hanem a hegy, völgy, fönnsík, magaslat egybevágó egészét.”⁵²

Bár Prohászka ekkor nem lépett a konkrét politikai cselekvés mezejére,⁵³ véleményét kifejtette a törvényhozás kívánatos irányával kapcsolatban. A cselédtörvény revíziója és az agrár-társadalombiztosítás körüli viták idején⁵⁴ kiadott röpiratában (*Kinek higgyen a munkás? 1897*) foglalkozott a kivándorlás és az agrárszociális mozgalmak nyugtalanító jelenségével:

„A kisgazdának elzülleszt mindenféle változatban panasolja a sajtó, s látja a közvélemény. Pedig a kereskedésnek a földművelés az alapja, kivált Magyarországon. S mit látunk? Azt hogy adókkal túlterhelve, az üzerek és vállalkozók áldozatául átengedve sülyyed napról-napra. Az alvidéken is látni ennek az állapotnak káros hatásait. A földműves tömegesen vándorol ki Horvátországba, Romániába, Szerbiába. Kézimunkára vállalkozik, elhagyja hazáját, s ott pusztul idegenben, anélkül, hogy megmentésükre a haza még csak egy lépést is tenne. Lehet-e akkor csodálkozni, hogy meg akarják reformálni azokat a nyomorúságos állapotokat, s derűre-borúra fölcsapnak szociáldemokratának!”

Ezután megállapítja, hogy a liberalizmus nehezen biztosítja a munkások védelmét, a mezőgazdák s iparosok szervezkedését, a magyar törvényhozás alig törődik a vidék feszültségeinek gyökeres orvoslásával, ehelyett „a megtorló intézkedések teljes szigorát” tartja szükségesnek. Ezzel szegezi szembe a keresztényszociális programot, amely nemcsak az egyháztól elszakadt rétegek visszatérítését és a keresztény alapelvek megerősítését foglalja magában, hanem gyakorlati célkitűzésekkel is rendelkezik: a szövetkezetek és szakmai egyesületek támogatásával (hitel- és fogyasztási szövetkezetek, takarékmagtárak, munkásegyletek), a szociális törvényhozás követelésével (baleset-, rokkantsági és aggsági biztosítás), valamint érdekképviselői szervezetek létrehozásával, mert „a keresztény szocializmus arra akarja nevelni a munkásokat, hogy ők maguk legyenek képesek érdekeiket megóvni s ők maguk legyenek saját ügyeiknek intézői”.⁵⁵

A keresztény szövetkezetek első kongresszusa 1899-ben alkalmat adott az ünnepi szónoklat megtartására felkért Prohászka Ottokárnak arra, hogy programszerűen meghirdesse a vidék felé fordulást. Ehhez kiindulópontként – ügyes szónoki fogással – a főváros és a vidék szembeállítását használta fel:

„T. Uraim! Elszorul a szívem, ha Pesten járok, ha nézem azokat a cégéreket! Budapesten a vagyon 80%-a már nem a miénk, már másoké – itt már tenni nem lehet. De a vidék a mi terünk [...] a vidék az igazi erő; a gazdasági élet újjáébredése is ott fog

⁵² PPÖM X. 75–91.

⁵³ Indult ugyan néppárti programmal az 1896. évi választáson, de alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben, ezután távolságot tartott a „napi politikától”. Lásd Gergely: *Prohászka Ottokár*; 61–63.

⁵⁴ Hámori Péter: A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. *Századok* 137 (2003) 6–13.

⁵⁵ PPÖM XXII. 28–45.

megszületni. Természetes azonban, hogy ez a járatlan nép tőlünk várja a nevelést a gazdasági élet terén...”

Ebből a felismerésből a szónok szerint az egyház számára is szemléletváltásnak kell következnie: „Erőteljes népek, melyeknek nyakán nem lóg az üres tarisznya iszonyú terhe, képesek csak erkölcsiségre, vallásos haladásra. Azért farizeus az a pap, ki azt mondja, hogy nem engedi meg ruhája, hogy leszálljon a gazdasági élethez. Legyen az egyház a nép pártján mindenütt és mindig.”⁵⁶

Annak, hogy a katolikus társadalomszervezés és a keresztény szociálpolitika az első világháború előtt csak korlátozott sikerességet tudott felmutatni vidéken, nemcsak a liberális államvezetés ellenérdekeltsége vagy a szociáldemokrata agitáció volt az oka. Már a katolikus nagygyűlések előadói is szóvá tették „a vidék megszervezésének” lanyhulását, s azt, hogy „a deklamáció katolicizmusa” nem vált „a tettek katolicizmusává”.⁵⁷ Következésképpen „az első világháború előtt a tömegek megszólítását és tömörítését nem sikerült hatékonyan megoldani [...] a katolikus társadalomszervezés keretei a világháború előtt már kialakultak, a személyi feltételek azonban nem voltak adottak”.⁵⁸ Emellett az egyházi közvélemény formálóira is érvényes az a megállapítás, hogy

„... a társadalmi leszakadás, az egyre inkább tömegessé és strukturálissá váló elesettség képe helyett még az 1890-es években is csak valamiféle folklorisztikus-romantikus szegénység jelenik meg a beszámoló lapjain; az a szegénység, mely – legalábbis ábrázolói szerint – térben és számban egyaránt marginális, és gyakran etnikailag jól körülvonalazhatóan elkülönülő”.⁵⁹

Ezen az összképen Prohászka Ottokár publicisztikai tevékenysége, illetve a századforduló után a katolikus nagygyűlések agrárkérdéssel foglalkozó néhány referátuma módosít valamelyest, különösen azok, amelyek a szociális feszültség mérséklése érdekében az egyházi birtokokat is bevonták volna a kisbérleti rendszer vagy a bérlétszövetkezetek kialakításába.⁶⁰ A korlátozott sikeresség ellenére a katolikus megújulás következő nemzedéke – a két világháború között – mégis úgy tekintett ezekre a kezdeményezésekre, mint „az állóvíz megmozdulására”,⁶¹ ami a vidék problémáinak felfedezésére is érvényes.

⁵⁶ PPÖM XXII. 54–56.

⁵⁷ Rakovszky István 1908-ban tett megállapítását idézi Csibi: A „társulás nyújtotta erő”, 76.

⁵⁸ Uo. 77.

⁵⁹ Hámori: A magyarországi, 3.

⁶⁰ Gianone-Klestenitz: *Katolikus nagygyűlések*, 128–131.

⁶¹ Nyisztor Zoltán: *Ötven esztendő. Századunk katolikus megújhodása*. Bécs, 1962. 19.

